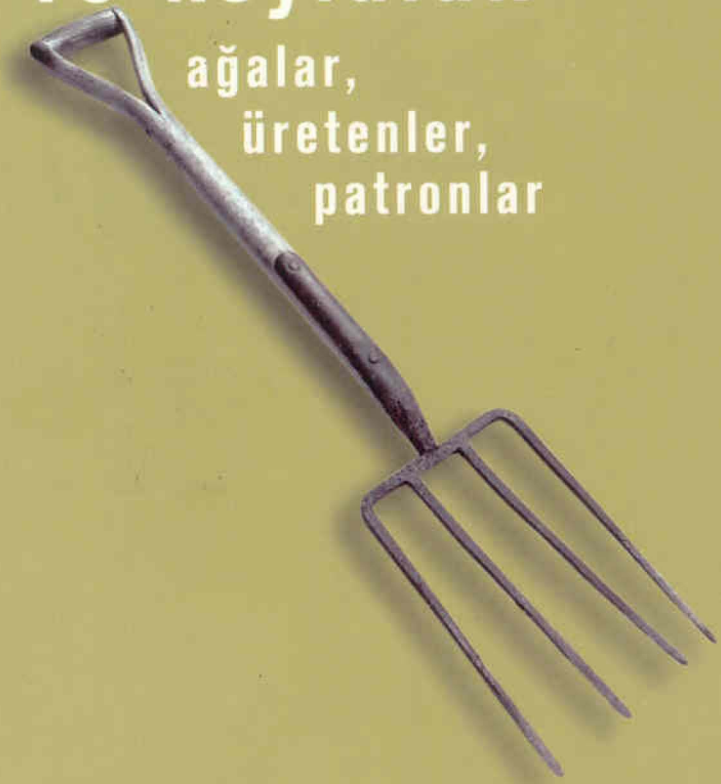
Kuram / İktisat Tarihi

Oya Köymen

kapitalizm ve köylülük

ağalar, üretenler, patronlar

Yordam Kitap

Oya Köymen

1967-1977 yıllarında ODTÜ, 1977-1983 ve 1990-2003 arasında Boğaziçi Üniversitesi ekonomi bölümlerinde öğretim üyesi olarak çalıştı. 1973'te doçent, 1979'da profesör oldu. *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, 1976, ODTÜ Yayınları; *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, M. Çınar ile 1979, BÜ Yayınları; *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938*, 1981, BÜ Yayınları ve *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, 2007, Yordam Kitap'tan çıkan kitaplarının yanı sıra, yurtiçinde ve yurtdışındaki dergilerde 22 makalesi yayınlanan Köymen'in uzmanlık alanları iktisat tarihi ve tarım ekonomisidir.

KAPİTALİZM VE KÖYLÜLÜK

Ağalar, Üretenler ve Patronlar

Oya Köymen

Yordam Kitap: 54 • Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üreticiler ve Patronlar
Oya Köymen • ISBN-978-9944-122-43-6 • *Düzeltme*: Nurten Tuç
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Eylül 2008 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan
© Oya Köymen, 2008 © Yordam Kitap, 2008

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Nuruosmaniye Caddesi Eser İşhanı No: 23 Kat:1/105 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: Graphis Matbaa
Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
2. Cadde No: 202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: 0212 629 06 07

iktisat tarihi

KAPİTALİZM VE KÖYLÜLÜK

Ağalar, Üretenler ve Patronlar

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

I İNSAN-TOPRAK İLİŞKİSİNİN TARİHSEL DÖNEMEÇLERİ 17
1. Yerleşik tarıma geçiş 19
2. İlk kentlerin kurulması 20
3. Eski Yunan (İÖ 1000-İS 200) ve Roma (200-400) 26
4. Feodalizm ya da ortaçağ (Avrupa için 10.-19. yüzyıllar) 34

II KAPİTALİZM VE KÖYLÜLÜK 41
1. Kapitalizm ve tarım 42
2. Kapitalizme geçerken köylülüğün değişik dönüşüm yolları 53
3. Aydınlar ve köylülük 67

III MÜLKSÜZLEŞME VE BAĞIMLILIK 75
1. Yirminci yüzyıl tarımının kavşakları 75
2. Açlık ve yoksulluk Üçüncü Dünya'nın kaderi mi? 83
3. Tarım tartışmaları 90

IV TÜRKİYE 101
Giriş 101
İKİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ 107
1. Osmanlı mirası 107
2. Cumhuriyetin kuruluş yılları 109
3. 1920'ler toprak ve tarım politikaları 116
4. Büyük Dünya Buhranı ve 1930'lar 121
5. Toprak reformu tartışmaları 129
6. İkinci Dünya Savaşı yılları 132

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI (1945-1960'lar) 135
1. Marshall Planı traktörleri geliyor 135
2. Yoğun tarım teknolojisinin etkileri 140
3. Tarımsal destekleme politikaları 142
4. Toprak reformu tartışmalarının sonu 146
5. 1970'lerden günümüze 150
6. Tarım ve köylülük üstüne tartışmalar 153
EKLER 167
EK 1 169
CUMHURİYET KRALI Maksim Gorki 169
EK 2 A 186
EK 2 B 192
EK 3 205
KAYNAKÇA 222

ÖNSÖZ

Tanınmış tarihçi Hobsbawm'un 20. yüzyıl üstüne, gazeteci Antonio Polito'yla yaptığı uzun söyleşinin bir yerinde Polito şu soruyu sorar: "20. yüzyıl 'sıradan insanların' yüzyılıydı; sizce yüzyılın sıradan insanını kim temsil ediyordu?" Hobsbawm şöyle cevap verir:

> 20. yüzyılın başında, toprağından geçinen köylü tipik bir insanoğluydu. Ama 20. yüzyılın sonunda artık değil. (...) Yüzyıl boyunca işçi sınıfı hızla büyüdü. (...) yüzyılın üçüncü çeyreğinde zirveye erişti. Ama şimdi boyutu ve etkisi hızla azalmakta. (...) Batı Avrupa ya da ABD için ofis çalışanı akla gelebilir ama dünyanın çok büyük alanları için bu geçerli değil. (...) (20. yüzyılın sonu için) tipik sıradan insan, anne ve çocuklarıdır."[1]

Geçen yüzyılın ortalarından itibaren toprağından geçinen geleneksel aile parçalanma sürecine girmiş, erkekler iş bulma peşinde kentlere, başka ülkelere gitmiş ya da savaşlarda, öldürülmüşlerdir. Topraktan kopuş ya da koparılış, sonunda çok çileli göç-mülteci-sığınmacı olgusuna yol açmıştır.

İnsanın toprakla buluşmasının, onu işlemesinin tarihi 12.000 yıl önceye gider; sanayinin ortaya çıkışı ise 300 yıl öncesidir. Kapitalist üretim ve toplum ilişkilerinden doğan sanayiyle birlikte ortaya çıkan köylüden işçiye geçişin öyküsü, bundan önceki bin yıllardaki değişimlerden nitelikçe çok farklıdır.

20. yüzyılın ikinci yarısında bir yandan, dünyada köylülüğün ölümünden ve bu açıdan geçmişle bütün bağların koptu-

---

1 Hobsbawm, Eric (2003), *The New Century*, In Conversation with Antonio Polito, Abacus, s. 157. (*Yeni Yüzyılın Eşiğinde*, 2008, çev. İbrahim Yıldız, Yordam Kitap.)

ğundan bahsedilirken öte yandan, Türkiye nüfusunun mutlak çoğunluğunun hâlâ köylü olması, ülkemizin "bir köylü kalesi" olarak nitelendirilmesine yol açmıştı.

> Bu yüzyılın ikinci yarısında, bizim geçmiş dünyayla ilişkimizi sonsuza kadar koparan en dramatik ve çok önemli sonuçları olan toplumsal değişim köylülüğün ölümüdür. (...) Avrupa ve Ortadoğu çevresinde yalnızca bir köylü kalesi kaldı –Türkiye'de köylülük azaldı ama 1980'lerin ortasında hâlâ mutlak çoğunluk olmaya devam etti. [2]

2007'de bir büyük sermayedar "Darbeleri tarihe karıştırmak için Türkiye'de köylülüğü tasfiye edelim" demekteydi. Atasancak Tarım İşletmeleri Yönetim Kurulu Başkan Vekili Ethem Sancak'a göre, devlet üretme çiftliklerinin özel sektöre devredilmesi çok yavaş yürüyormuş, 1-2 hayvanı olan ve küçük topraklarını işleyen köylüleri "kentlileştirmeli"ymişiz; bunların yerine 40-50 bin büyük tarım işletmesi geçmeliymiş. Sancak'a göre, Türkiye'de "Mera kanunu tam bir *Sovyetik* dönem ürünü"ymüş; ortak mülkiyette olan meralarla "kimse ilgilenmediği için yok oluyorlar"mış. Ona göre, "Mustafa Kemal'in başlattığı *demokratikleşme devrimini* tamamlamak, *darbeleri* tarihe karıştırmak için köylülüğün tasfiye edilmesi, dönüştürülmesi" gerekiyor; "Nüfusun % 35'inin köylü olduğu bir ülkede *demokrasi* tam oturmaz." Sancak'ın kısa açıklamasında, Atatürk gibi "yüce" ya da "kutsal" olarak kabul edilen kavramlarla birlikte, "Sovyetik" gibi "kötü" çağrışımlar yüklenmiş olan kavramlar iç içe kullanılır: Mustafa Kemal, Sovyetik mera kanunu, sahipsiz ortak meralar, demokratikleşme devri-

2 Hobsbawm, Eric (1995), *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*, Abacus, s. 289, 291. (*Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*, 1996, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi.)

mi, darbeler, demokrasi.[3] Görüldüğü gibi köylülüğün tasfiyesi Türkiye'de büyük sermaye için 21. yüzyılda da yakıcı bir sorun olmayı sürdürüyor. Çünkü büyük sermaye hem tarımda büyük çaplı hayvancılık ve besicilikle ilgili yatırımlar yapmak, hem de özellikle kıyı bölgelerindeki tarım arazilerinde turistik tesisler kurmak istiyor. Sancak'ın köylülük bağlamında kullandığı bütün kavramlar ise Türkiye'de ve dünyada, tarihsel olguların tam bir çarpıtılmasını sergiliyor. Bu kitapta, sözü edilen kavramlar tarihsel örneklerle açılacak.

Köylülükle ilgili değerlendirmeler hep iki uçta olageldi. Ya köylülerin doğayla iç içe yaşamı, "bozulmamışlığı" yüceltildi; 19. ve 20. yüzyıllarda kapitalizmden farklı bir düzenin kurucu temelleri olabileceği düşünüldü; ya da kentlilerle kıyaslanarak, kaba saba, tembel, cahil, görgüsüz ve işe yaramaz insanlar olarak görüldüler. Türkiye'den yakın bir örneği Nur Çintay "Süreyya Ayhan'ın Bitişi" yazısında veriyor. Milli atlet Ayhan'ın spor yaşamının tehlikeye girmesinin bütün sorumluluğunu kocası da olan antrenörüne yükleyerek şu değerlendirmeyi yapıyor: "Yuh artık. Cehaletin bu kadarı, (...) Köylülüğünü, körlüğünü, kafasızlığını göstermek ister gibi."[4]

---

3 "Darbeleri Tarihe Karıştırmak için Türkiye'de Köylülüğü Tasfiye Edelim", *Radikal*, 21 Eylül 2007. Ethem Sancak Başbakan Erdoğan'a yakınlığıyla tanınıyor. Bkz. *Radikal*, 6 Aralık 2007. Türkiye'de özelleştirmeler 1990'larda hızlandı; o zaman özelleştirmelerden aslan payını iktidardaki Tansu Çiller (DYP) ve Mesut Yılmaz'a (ANAP) yakın duran sermaye grupları alıyordu; 2000'lerde özelleştirmeler daha önce görülmedik bir hız kazandı ve bu dönemde ise iktidar partisine (AKP) yakın sermaye "nasiplenmeye" başladı. Bu satırlar kaleme alınırken, borçları nedeniyle Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'nun (devletin) el koyduğu Sabah-ATV grubunun malvarlığının, ihaleye katılan tek gruba, tüm büyük çaplı özelleştirmelerin değişmez katılımcısı olan Çalık Grubu'na geçtiği yazılıyor. Başbakan Erdoğan'ın damadı Berat Albayrak, bu grupta üst düzey yönetici; damadın ağabeyi de Ethem Sancak ve Başbakan Erdoğan'a yakınlığıyla tanınan Ramsey'in patronu Remzi Gür'ün şirketlerinde çalışıyor. *Ibid.* Özelleştirmelerle kamu varlıkları talan edilirken, siyasi iktidarlara yakın sermaye grupları daha da zenginleştiriliyor.

4 Çintay, A. Nur, "Süreyya Ayhan'ın Bitişi", *Radikal*, 23 Kasım 2007.

Türkiye'de köylülerle ilgili önyargılarda zımnen akılda hep "erkek" köylü tipi vardır; "tembel", kahvelerde zaman öldüren köylü erkekler, neredeyse tek meziyetleri olan "köylü kurnazlığı"nı kullanarak yollarını bulmaya çalışan kişilerken; köylü kadınlar "çalışkan" ve cefakâr, hem tarlalara, hem ev işlerine koşan, çocuk doğuran, halı dokuyan ve her türlü işi yapan insanlardır. Cehaletin temel göstergesi olarak alınan okuma yazma bilmezlik, köylü kadınlar için daha da geçerliyken, onların temel özelliği cahillik değil, çalışkanlıktır kentlinin gözünde.

Bu "cahillik" meselesi, özellikle geri ülkelerde çok partili siyasi rejimlere geçilirken iyice ön plana çıkmıştır. Cahil oldukları, Hanya'yı Konya'yı bilmedikleri ve bu nedenle her söylenene kolayca kandıkları varsayıldığı için, "oy deposu" olarak görülmüşlerdir; gerçekten genellikle onlar da bir iki çarpıcı seçim sloganı kullanan partilere oy vermişlerdir. Türkiye örneğini düşünürsek, köylünün korkuları üzerine oynayan şu iki slogan etkili olmuştur: Başka partileri "dinsizlik"le suçlamak, "din elden gidiyor" teması; ikincisi, gerçekten de tek yaşam güvenceleri olarak gördükleri -ne kadar küçük ya da ipotekli filan olursa olsun- toprak sahibi olmayı sürdüreceklerinin, topraklarının ellerinden alınmayacağı garantisinin kendileri olduğu; aksi takdirde "solcuların" bu topraklara el koyacağı; çünkü onların özel mülkiyete düşman olduğu yolundaki propagandaydı. (18. yüzyıl Fransa'sında 1789 Devrimi'nden sonra da, "dinsiz ve ortaklaşa mülkiyeti" savunan sosyalistlere karşı yürütülen bu propaganda o kadar etkili olmuştu ki, köylüler cumhuriyetçilere karşı Napolyon'un imparatorluğunu kurması yönünde oy kullanmış ve sayelerinde imparatorluk yeniden kurulmuştu.)

Özellikle kendi yağıyla kavrulmaya çalışan küçük ve orta boy köylü, hemen hemen her zaman oltanın ucundaki "din" ve "toprak" yemini yutmuştur. Genellikle bir ya da iki ayakları birden kasaba ve kentlerde olan büyük toprak sahipleri, siyaset ve ticaretle uğraşır; köylerine gittiklerinde ise köylüler gibi

konuşmaya özen gösterirler, onlarla birlikte aynı sofrada kaşık sallarlar; onlardan "biri" oldukları görüntüsünü vermeye çalışırlar. Bu eylemleri, köylülerin gözünde söylediklerinin inandırıcılığını artırmaya yarar.

Ne kasabalı, ne de kentlilerle ilgili bu kadar birbirinin tam zıddı iki kutupta önyargılar ya da değerlendirmeler bulmak güçtür. Bu durum bile köylülüğün, özgün bir toplumsal sınıf olarak incelenmeyi hak ettiğini gösteriyor. Tipik Batı Avrupa düşüncesinde de özellikle kapitalist sistemin yaygınlaşmasıyla birlikte köy/kent karşıtlığı yıllarca işlenmiştir.

Modern tarım teknikleriyle çalışan, şehirdeki girişimciler gibi kâr amaçlı piyasa için üretim yapan tarımsal üreticiler için kullanılan "çiftçi" kavramından farklı olarak, "köylü" kavramı, arkaik zamanlardan beri gelen bir yaşam ve dünyayı algılayış biçimini simgeler. Nasıl eski zamanlardan bahsederken "kapitalist" terimini kullanmak bir anakronizm olursa, günümüz Avrupa'sındaki tarımsal üreticiler de çiftçidir, "köylü" olarak nitelendirilemezler. Ya da tarihsel olarak tarımdaki bağımlı işgücünü temsil eden köle ve hatta serflere de genellikle köylü denmez. Köylü, çok belirli tarihsel-iktisadi koşullar bağlamında, teknik olarak ilkel teknolojiyle, temel olarak kendi geçimini sağlamak için üretim yapan, belli bir homojenliği olan özgür, küçük toprak sahibidir. Bu kitabın başaktörü de işte bu klasik anlamdaki köylülüktür. Tarihsel bağlamı içinde Avrupa'daki köylülük üstüne yoğunlaşıldı; çünkü köylülük ile kapitalizm ve sanayileşme ilişkisi en açık biçimde bu kıtanın tarihinde görülmektedir. 20. yüzyılda gelişmiş kapitalist dünyanın, başta Türkiye olmak üzere azgelişmiş ülkelerdeki köylülük üstündeki etkileri incelendi.

ABD ve Afrika gibi feodal geçmişleri olmayan yerlerde zaten "köylü" diye bir sosyal sınıf yoktu. ABD'de ise kuruluşundan itibaren aile çiftçiliği ve büyük çiftlikler egemendi; güneyinde ise 19. yüzyıla kadar köle emeğine dayanan plantasyonlar vardı.

Afrika ülkeleri ve Hindistan, 2. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sömürgeydiler; Afrika'da geleneksel klan ve kabile, Hindistan'da kast bağları çerçevesinde yapılan tarım, sömürge yönetimleri sırasında da sürdü; bunun yanı sıra, Afrika'da sömürgeciler tarımla uğraşan insanların bir bölümünü köleleştirerek değerli madenlerin çıkarılmasında kullandılar. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanan Hindistan ve Afrika ülkelerindeki köylülüğe neler olduğuna üçüncü bölümde yer verildi. Gene 2. Dünya Savaşı sonrası Asya'da Çin, kapitalist sistemden koparak sosyalizme yöneldiği için buradaki köylülük çok farklı bir dönüşüm geçirmiştir. Bu nedenle Çin deneyimine değinilmemiştir.

Köylü sorununun tarihsel, teorik, kavramsal çerçevesi birinci ve ikinci bölümlerde çizildi. Birinci bölümde, insanın toprakla buluşmasından, kopuşuna kadar geçen süredeki serüveni ana hatlarıyla sergilendi; ikinci bölümde, değişik kapitalizm modellerinde köylülüğün farklı değişim/dönüşüm süreçleri ve bunların sanayileşmeye etkileri incelendi; sanayideki kapitalist sermaye birikimi süreçlerinden farklı olan tarımsal dinamiklerin ve tarımın özgüllüğü üstünde duruldu; köylülükle ilgili bazı tartışmalara değinildi ve 19. yüzyıl bağlamında köylülüğün çoğunlukta olduğu "geri" ülkelerdeki aydınların durumu, "ileri" kapitalist ülkelerdeki çağdaşlarıyla karşılaştırıldı. Dünyadaki somut gelişmelerin incelendiği üçüncü bölümde, 20. yüzyılda tarımının ve tarımsal politikaların önemli dönüm noktaları ele alındı; kapitalizm çerçevesinde yürütülen köylülükle ilgili tartışmalara yer verildi. Dördüncü bölümde, Türkiye'de 1923'ten günümüze kadar tarımsal yapının değişimi, tarım politikaları ve köylülüğe ilişkin tartışmalar değerlendirildi.

Hem dünyada, hem de Türkiye'de tarafların hangi gerekçelerle, neleri, nasıl tartıştığı köylülüğün değişik yönlerine ışık tutmaktadır. Tartışmalardaki bir taraf, var olan toplumsal düzenin korunmasından yana olan siyasi iktidarlardır. Bu konularla uğraşan sosyal bilimcilerin bir bölümü, iktidarların görüşlerini

gerekçelendirmesine yardımcı olan "bilimsel" çalışmalar yaparken, Sol'daki sosyal bilimciler, tarımdaki sömürü mekanizmalarının ve değişim, yapısal dönüşüm sorunlarının üstünde durmuşlardır. Bunlar çalışmalarında, iktidarların ve destekçileri sosyal bilimcilerin yöntemlerinin aksine, görüşlerini zengin teorik ve ampirik verilerle desteklemeye özen göstermişler; köylü ya da büyük toprak sahipleri sorunu diye bir şeyin olmadığı yönündeki baskın ideolojinin, verileri ne kadar çarpıttığını da göstermişlerdir.

Nesli tükenmekte olan canlıları korumaya alan çağımız anlayışının kapsama alanına "köylü" türü girmediği için, bu kitabın belki de ileride antropoloji meraklılarına ilginç gelebilecek bir yanı da olabilecek.

Kitabımın son okumasını yapan ve değerli eleştirilerde bulunan Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi biricik kızım Yıldız'a ve her zamanki gibi titiz redaktörüm kadim dostum Nurten'e sonsuz teşekkürlerimle...

I

İNSAN-TOPRAK İLİŞKİSİNİN TARİHSEL DÖNEMEÇLERİ

İnsanın (*Homo sapiens)* geçmişi Afrika'ya dayandırılıyor; daha sonra başka kıtalara da yayılıyorlar; 60.000 yıl önce Ortadoğu'ya, 40.000 yıl önce Avrupa'ya, Güneydoğu Asya adalarından Avustralya'ya, 12.000 yıl önce de Bering Boğazı'nı geçerek Amerika'ya gidiyorlar (Antarktika hariç).[5]

Doğada var olan ürünlerin toplandığı ve avcılık yapıldığı *Yontma Taş Devri* (Paleolitik Çağ 500.000-250.000 yıl önce), insanlık tarihinin en uzun dönemi. Bu dönemin sonuna doğru insan sürüsü, insan toplumuna dönüşüyor. Avcılık aşamasında ateş bulundu, taşlardan aletler ve barınaklar yapıldı. Bunlar önemli buluşlardı; çünkü doğada asalak olarak yaşamaktan çıkıp, doğayla karşılıklı etkileşime girmenin ilk adımlarıydı. Bazı tarihçiler, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliklerin alet yapımı ve dilin geliştirilmesi olduğunu savunur. [6]

İnsanlar birlikte avlanıyor ve yiyecekler topluluk üyeleri arasında eşit bir biçimde paylaştırılıyordu. Temel ihtiyaçların karşılanması faaliyetinin toplumsal bir içeriği olmaya başlamıştı;

5 Harman, Chris (2002), *A People's History of the World*, Bookmarks Publication, s. 3-5.

6 Bkz. Bronowski, Jacob (1987), *İnsanın Yükselişi*, çev. Aykut Göker, Vyayınları.

işbölümü cinsiyetler arasındaydı; erkekler avcı, kadınlar toplayıcıydı. Özel mülkiyet ve erkek egemenliği yoktu.

> Rousseau, bu dönemi şöyle betimler:
>
> Yerleşik toplumsal yapıların olmadığı doğal durumdaki insanın hayatı çok basitti. (...) Yalnızca temel fiziksel ihtiyaçları vardı. (...) Doğal durumdaki insanın, hayvanlarla ortak olan iki güdüsü bulunur. Bunlardan ilki olan *kendisini sevmesi* yaşamını sürdürmesini, ikincisi olan *merhamet duygusu* ise insan soyunun sürmesini sağlar. (...) (Rousseau'ya göre merhamet) "Herhangi bir duyarlı insanın, özellikle kendisine benzeyen bir varlığın yok olması ya da acı çekmesi karşısından duyduğu doğal üzüntü". (...). Merhamet öylesine doğal ve evrensel bir duygudur ki, bazı hayvanlarda bile bulunur. Örneğin bir at, yere düşmüş bir canlıyı çiğnemekten kaçınır.[7]

Bu açıdan bakıldığında, kadın ile erkek arasındaki işbölümü sonradan hep söylenegeldiği gibi kadının, erkeğe göre fiziksel olarak güçsüzlüğünden çok, kadının sık sık hamile kalması, iki can besliyor olmasının "ağır yük"ünü gören erkeğin, muhtemelen doğal merhamet duygusuyla hareket etmesi ve kadının fiziksel olarak daha az zorlayıcı işleri yapması olmuştur.

Bu dönemin sonuna doğru, topluluğun ihtiyaçlarını aşan yiyecek birikimi olduğu zaman, bazı topluluk üyelerinin bu işleri yapmasına gerek kalmadı; bunlar bazı bitki ve hayvan türlerinin çoğalması için büyü yapmakla görevlendirildi. Zaten her kabile, yaşamı için önemli olan belirli bitki ve hayvan türlerini totemleri olarak kabul etmişti. Büyücülerin bir görevi de geleneksel bilgileri nesilden nesile geçirmekti.

Yontma Taş Devri'ne ilişkin başlıca bilgi kaynakları mağara resimleri, arkeolojik ve antropolojik çalışmalardır. Yapılan hesaplara göre bu dönemin sonunda bütün dünyada yaklaşık 10-20 milyon *Homo sapiens* vardı.[8]

---

7 Silier, Yıldız (2006), *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap, s. 54-55, 58.

8 Cameron, Rondo; Neal, Larry (2003), *A Concise Economic History of the World*, Oxford University Press, s. 23.

1. Yerleşik tarıma geçiş

Yaklaşık 12.000 yıl öncesinin ilk yarısında, Cilalı Taş Devri'nde (Neolitik Çağ) yerleşik tarıma geçiş ve hayvanların ehlileştirilmesi gerçekleşti. Bu süreçte büyük iklimsel değişiklikler yaşandı. Kuzey buzullarının erimesi, iklimi yumuşattı ve ilk yerleşik tarım toplulukları nehirlerin vadilerinde kuruldu: Ortadoğu, Mezopotamya'da Fırat, Dicle ve Nil ırmakları, Hindistan'da İndus ırmağı, Çin'de Sarı ırmak ve Orta Amerika'daki vadiler. Ortadoğu'dan Hindistan'a kadar uzanan alanda buğday ve arpa, Hindistan-Çin kuşağında pirinç ve Orta Amerika'da mısır temel gıda olarak yetiştirilmeye başlandı.[9] Yerleşik tarım, Ortadoğu'dan 2000 yıl sonra Avrupa'da başladı. Ortadoğu ve Asya'da hayvanlar, Yenidünya'dan (Amerika) daha önce ehlileştirildi ve tarımda kullanıldı, yünlerinden giyecek yapıldı. Amerika'da ise pamuk üretimi geliştirildi.

İklim değişikliği, yerleşik tarıma geçişi kolaylaştırmasının yanı sıra, tohum olarak kullanabilecek bir birikim elde edilmesinde ve belirli bir bilgi düzeyine (özellikle yabani bitki ve hayvan türlerine ve alet yapımına ilişkin olarak) erişilmesinde de etkili oldu. Yerleşik tarımın ilk temeli ortaklaşa üretim, paylaşım ve ortak mülkiyet ilişkileriydi. Topluluk bağlarının temeli ise kan bağları, ortak dil ve geleneklerdi.

Gezgin toplayıcılık ve avcılık döneminden farklı olarak yerleşik tarım döneminde artı-ürün hızla çoğaldı. El çapası yerine hayvanla çekilen saban çok önemli bir teknolojik gelişme olduğu kadar, kadın-erkek işbölümünü de farklılaştırdı. El çapasını kadınlar kullanırdı; ama hayvanlı tarımda erkekler toprağı sürmeye başladı. Artan üretim, artık daha fazla nüfusu besleyebiliyordu, fazla çocuk ise tarlalarda daha çok çalışan el anlamına geliyor ve üretim artışına katkıda bulunuyordu. İhtiyaç fazlası artı-ürünün biriktirilmesi, depolanması ve daha sonra bütün toplumun yararına kullanılması süreci yeni bir işbölümüne yol

9 Bugün de bu yörelerin bitki kuşakları böyledir.

açtı. Bu sırada kimi güçlü ya da büyük aileler üretimin örgütlenmesi işlevini üstlendi.

Yerleşik tarım, insanların günlük ihtiyaçlarının ötesinde üretimi mümkün kılarak başlıca şu değişikliklere yol açtı:

Üretim tekniklerindeki gelişmeler hızlandı.

Yiyecek saklama, çanak-çömlek yapımı teknikleri gelişti.

Ticaret, diğer kabilelerle alışveriş hızlandı.

İlk servet birikimi, koyun ve sığır sürüleri sahipliği ile başladı.

Artı-ürün, başka kabilelerle yapılan savaşlarda, yenilen insanların ölüme terk edilmesi yerine, onların esir işgücü olarak kullanılmasını mümkün kıldı.[10]

Tarımsal artı-ürün, ikinci 6000 yılda, kent nüfusunu besleyebilecek düzeye gelince, kentlerin kurulmasının yolu açıldı.[11]

İlk özel mülkiyetin görüldüğü sürü ve köle sahipliği birbirini destekleyen süreçlerdi; hızla üreyen hayvan sürülerine bakmak için insan gerektiğinde savaş esirleri bu amaçla kullanılmaya başlandı. Savaşlarda esir düşen kadınlarla ise ya evleniliyor ya da çocuklarıyla birlikte kabileye kabul ediliyorlardı.

2. İlk kentlerin kurulması

Yerleşik tarımın başladığı vadilerde kentlerin kurulması bir yandan, kent-köy ayrımını ve işbölümünü geliştirirken öte yandan, kent-merkezli örgütlenmeler başladı. Tarımsal üretimi artırmak için sulama kanallarının yapılması, tarımsal üretimin planlanması (su ve tohumların dağıtımı, nerede, ne zaman,

10 Childe, Gordon (1974), *Tarihte Neler Oldu*, çev. Alâeddin Şenel, Mete Tunçay, Odak Yayınevi, s. 129.

11 Ortadoğu ve Ege kıyılarında Neolitik ve Tunç Çağı devletleri arasında Hitit, Asur, Mısır, Fenike, Sümer, Miken ve Girit sayılabilir. Ayrıca Bkz. Alexeev, V. P. (1986), *The Origin of the Human Race*, Progress Publishers.

hangi ürünlerin yetiştirileceği kararları), tarımsal ürün fazlalığının, daha sonra ortak amaçlar için kullanılmak üzere depolanması gibi işler, önce birkaç köyün bağlı olduğu idarecilerin ve kent idari biriminin ortaya çıkmasına neden oldu. Yiyecek depoları ilk kutsal mekânlardı; buraların idarecileri de ilk rahipler sınıfını oluşturdu. Daha güçlü kavimlerin totemlerinin bulunduğu kutsal mekânlarda artı-ürün depolanmaya başlandı; idareci-rahipler hem tarımın örgütlenmesinden, hem de depolanmasından sorumlu oldu. İdareci-rahiplerin depolanan ürünlerle ilgili hesap tutma zorunluluğu birtakım sayısal işaretleri geliştirmelerine yol açtı ve muhasebe kayıtlarından giderek yazı keşfedildi. Hiyeroglif, rahip yazısı anlamını taşır.[12] Ayrıca "mabet bekçileri"nin boş zamanlarında gökyüzündeki hareketleri gözlemlemeleri, ay ve güneş takvimlerini bulmaları, en iyi ekim zamanını hesaplamalarını olanaklı kılıyordu. Yazı bilmeleri, "bilimsel" çalışmaları ve kehanetlerde bulunabilmeleri rahipleri, önemli bir iktidar ve güç kaynağı olmanın yanı sıra "cahil" üreticilere göre imtiyazlı bir konuma getiriyordu.[13]

Zamanla kent yöneticileri üretim sürecinden koptu; başlıca amaçları kente bağlı köylerden mümkün olduğu kadar çok artı-ürün toplamak ve etki alanlarını genişletmek için komşu kabile ya da kentlerle savaşlara girişmek oldu.

Madenlerin bulunması (İÖ 5000-4000 *Bakır Çağı*; İÖ 4000-2000 *Tunç Çağı*) bir yandan, madeni paraların kullanılmasını ve ticareti teşvik ederken, öte yandan, güçlü savaşçı birimlerin kurulmasına ve yeni silahların yapılmasına da yol açtı. Sürekli orduların kurulabilmesiyle birlikte kent yöneticisinin işlevi, tarımsal etkinlik ve kamu işleri yöneticiliğinden, savaş liderliğine evrildi; diğer bir deyişle, yönetici rahip, krala dönüştü.[14]

---

12 İlk resim yazı İÖ 3300 Sümer dönemine tarihlenir; daha sonra Mısır hiyeroglif yazısından bahsedilir.

13 Bernal, J. D. (1969), *Science in History*, cilt 1, Penguin Books, s. 90-115.

14 Bkz. Childe, Gordon,V. (1983), *Kendini Yaratan İnsan*, çev. Filiz (Karabey) Ofluoğlu, Varlık Yayınları.

Tunç Çağı kent devletleri ve imparatorlukları, kan bağlarına dayanan kabile tipi örgütlenmeden, sahip olunan toprağın temel alındığı devletlerin kuruluşuna geçişi temsil eder. Yeni toprakların işgali ve buralarda yaşayan halkların köle yapılması,[15] belirli toplumsal farklılaşmaların (köleler, köle sahipleri, özgür üreticiler, idareciler vb.) önünü açtı. Devletlerin kurulmasıyla birlikte, devlet otoritesinin ayrılmaz bir parçası olan kamu gücü (sürekli ordu, merkezi olarak yapılan yasalar ve kurallar) oluşturuldu. Artık kamu gücü eskiden olduğu gibi herkesin silahlı olduğu kavim nüfusuyla örtüşmüyordu. İşte bu tür devletlerde ilk yönetim biçimi, kendilerini tanrıların temsilcisi sayan kral ve firavunların despotik idareleri oldu.

Üreticilerin hâlâ ortak mülkiyetinin olduğu bu toplumlarda, merkezi devlet büyük bir güç olarak artı-ürünün önemli bir bölümüne el koyabilmekte, büyük kanallar inşa ederek, toprakların sulanmasını sağlamaktaydı. Ayrıca devasa mabet, piramit ve başka anıtların yapılmasında kölelerin yanı sıra, köylüler de birkaç ay boğaz tokluğuna bu inşaatlarda çalışmak zorundaydı.[16] Devletin çok önemli bir diğer zenginlik kaynağı, savaş ganimetleri ve başka ülkelerden alınan haraçlardı.

Tunç kıt ve pahalıydı; ona sahip olan yöneticilerin gücünü artırıyordu; bu alaşım başlıca silah ve süs eşyası yapımında kullanılırken; üreticiler tarımda taş aletleri kullanıyordu. Tunca sahip yönetimler, zanaatkârları da kendilerine bağımlı kıldığı için bu kişilerin becerilerinin yaygınlaşması ya da başka alanlarda da uygulanması kısıtlandı.

Yönetimlerin topladıkları artı-ürünü kullanış biçimi Tunç Çağı toplumlarında daha sonra önemli darboğazlara yol açtı. Artı-ürün daha çok savaşlarda, büyük mabetlerin, sarayların inşasında ve astronomi, matematik, tıp gibi teorik alanlarda ve

15 Köleliğe ilişkin ilk tabletler İÖ 3000'den başlamaktadır.Harman (2002), s. 23.

16 *Ibid.* Lagash kentinde İÖ 2000 tarihli belgeye göre, özgür köylülerin ürününün yarısı vergilendirilip, kral ile rahipler arasında paylaşılıyordu.

giderek daha az üretime yönelik olarak kullanılır oldu. Üstelik yazı, küçük bir idareci-rahip grubunun tekelinde olduğu için, üretimdeki teknik gelişmeler, yazıya dökülerek, sonraki nesillere kalmıyordu.

Üretimdeki artış, çoğalan nüfusun ve yönetimin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma geldikçe, yeni kaynaklar bulmak amacıyla savaşlar da hem zorunlu hale geliyor, hem de süreklilik kazanıyordu.

Tunç Çağı toplumlarının bu içsel dinamiklerinin yanı sıra, önemli dışsal etkenler, savaş, ticaret ve göçlerdi. Bu üç yolla Tunç Çağı uygarlıkları, kendi dışlarındaki henüz Taş Devri aşamasındaki kavimlerle ilişkiye giriyordu ve iki farklı iktisadi-toplumsal-kültürel oluşumun çatışması, her iki yapıyı da sarsıcı, çözücü etkide bulunuyor ve yeni toplumsal düzenlerin yolu açılıyordu.

Toplumsal yaşam

Önce köyün ortasında sürekli yanan bir ateş vardı; ortasından tek direk geçen çadır biçimli hasırdan barınaklar ateşin çevresine kurulurdu; tüm köy etkinlikleri ateşin çevresinde gerçekleşirdi. Tunç Çağı'nda, yuvarlak çadır evlerden daha geniş olan dikdörtgen evler yapılmaya başlandı ve ateş, evlerin içine alındı; bir odada ocak yakılıyor, diğer oda oturma odası işlevini görüyordu.[17]

Bu dönemdeki toplum yaşamına ilişkin bilgiler, daha çok efsanelerden öğrenilmektedir. Efsaneler alabildiğine hayal gücüyle sarmalanmış ve simgesel biçimlerde ilgili kültürlerin temel değerlerini yansıtır. Bunlar, yaşamın gizlerine yanıt arar. Sık karşılaşılan konular arasında yaratılış, insanın kökleri, tanrıların ve kutsal kişilerin doğumu, ölüm, ölüm sonrası yaşam ve

17 Daha sonra Yunan kent devletleri döneminde de kadınların mekânı mutfak olurken, oturma odası erkeklerin sohbet ve yemek odasına dönüşmüştür.

yeniden doğuş vardır. İnsan, doğum ile ölüm arasındaki yaşam parantezinde sonsuzluk ve kalıcılık özlemini, ölümsüzlük atfettiği kutsal varlıklarda aramış; ölüm sonrasında da hayatın olacağı, hayali ve inancında teselli bulmuştur.

Bütün yaratılış efsanelerinde hep bir kopuş anı vardır; bu acılı kopuş, çocuğun acılı bir anla anneden ayrılışına benzetilirdi. Kopuş anıyla daha sonraki iyileştirici törenler birbiriyle ilişkiliydi.

Yaratılış efsanelerinin en eski biçimlerinde, gökyüzü babayı, yeryüzü anayı simgeler. Gökyüzü-baba uzaklardaki bir tanrıdır; dünyayı yarattıktan sonra etkin yaşamdan çekilmiştir. Bazı durumlarda –Mezopotamya efsanelerinde olduğu gibi– gökyüzü ile yeryüzünün birleşmesinden çocukları olan yeni tanrılar doğar. Örneğin, yeryüzündeki dağları, bitkileri ve suları koruyan tanrılar düşlenir. Toplumdaki zanaatların koruyucu tanrıları olabildiği gibi, insana ateşi getiren, tarım ve dokumacılık tekniklerini öğreten kutsal kültürel kahramanlara da rastlanır.

Modern toplumlarda zaman, hep yeni ve ebedi sonsuzluğa doğru uzanan doğrusal bir süreç olarak algılanırken, "ilkel" ve geleneksel toplumlarda zamanın dairesel bir ritmi olduğu düşünülürdü; tıpkı doğadaki mevsimlerin düzeninde olduğu gibi, belirli aralıklarla zaman döngüsü tamamlanır ve yenisi başlardı. Törenlerde, evrende zamanın yenilenmesini simgeleyen tanrısal güçler, dramatik oyunlarla taklit edilirdi.

Yerleşik tarım aşamasında bereket ve verimlilik törenleri ön plandadır. Önce bereket tanrıçası ve tanrının evliliği anlatılır; sonra kocanın ölümü üzerine ağıtlar yakılır ve tanrının karısı onu yeraltı dünyasında aramaya başlar. Bu tür efsanelerde ve bunlara dayanan tapınma biçimlerinde insanın, doğa güçleri karşısındaki çaresizliği dile getirilir.

Ana tanrıça efsaneleri ve sembolleri, ilkçağların çok değişik kültürlerinde görülür. Ana tanrıça, doğanın yaratıcı gücünü, bereketini ve yaşamın devrevi yenilenmesini temsil eder.

Anadolu'daki Neolitik Çağ'dan kalma Çatalhöyük (İÖ 7000 civarı) yerleşiminden, ana tanrıça kültürüne ait arkeolojik eserler çıkarılmıştır. Ana tanrıçada aynı anda üç simge birleşir: Genç kız, çocuk doğuran ana ve yaşlı kadın.[18]

> Tarihöncesi çağlar(da) (...) tüm eski dünyada ortak bir din kavramı, (...) kadın bedeni üzerinde yara(tılmıştı). Özellikle Akdeniz kültürleri merkezli Eski Dünyada ilkel toplumlardan itibaren çoktanrılı pagan dini inanışlarına kadar (MÖ 40.000'lerden 1. Binin ortaları) kadın, cinsel çekiciliği ile doğuran ve kendi neslini yaratan olmanın yanında besleyen, büyüten ve verimliliği sağlayan yönüyle tek ve en büyük yaratıcı güç olarak taçlandırılmıştır.[19]

Anadolu'da Tunç Çağı'na ait yüzlerce kadın heykelciği bulunmasına karşılık az sayıda "baba-tanrı" inancını ve erkeğin gücünü gösterdiğine inanılan fallus, koç, boğa ve geyik betimlemelerine rastlanmıştır. Ama "bu sembollerin tüm Anadolu'da kadın heykelcikleri kadar otoriter ve güçlü tanrı biçiminde kutsallaştırılmadığı görülmektedir. Güneydoğu'da yoğunlaşan erkek betimlemeleri ise Anadolu'dan çok Mezopotamya kültürlerini etkisi altına alan Sümer'de", Fırat ve Dicle civarındaki toplumlarda görülmektedir.[20]

Kent devletleri döneminde ise bereket simgeleri sürmekle birlikte artık arka plana itilmiştir. Bu dönemin efsaneleri, yaratılışı ve yöneticinin otoritesini vurgular. Evrenin anlamı, şiddet ve gücü simgeleyen gök gürültüsünde, fırtınalarda aranır. Nehirlerin akmasını sağlayan rüzgâr tanrısı, diğer tanrılara başkanlık eder. Bütün tanrıların evi kabul edilen panteonda artık gökyüzü tanrısı en büyük otoritedir. Diğer bir deyişle insanların, değişik üretim ve toplumsal ilişkiler dönemlerindeki

18 Bkz. Ergener, Reşit (1988), *Anatanrıçalar Diyarı Anadolu*, Yalçın Yayınları.

19 Aydıngün, G. Şengül (2005), "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, Yapı Kredi Yayınları, s. 13-14.

20 *Ibid*, s. 20-21.

yaşama biçimlerinin, önceliklerinin ve iktidar ilişkilerinin yansımalarını efsanelerde görmekteyiz.

Erkeklerin, devletlerin ortaya çıkması ve sahip oldukları servetin artmasıyla birlikte, kadına göre "üstün" bir statü elde ettikleri görülür. Çocukların ana soyundan (anaerkil) geldiğinin kabul edildiği, grup evliliğinin ve bereket tanrıçasının önemli olduğu zamanlardan sonra, erkeğin servetini "kendi" çocuklarına bırakma isteği, ataerkil aileye geçişin başlangıcı olur. Engels'e göre anaerkilliğin yıkılışı ve kadının haklarından mahrum edilmesi, kadının yenilgisinin tarihsel bir dönüm noktasıdır. Bundan böyle erkek evde de aile reisi olarak dizginleri eline alacak, kadını aşağılayıp kölesi yapacak, soyunu sürdürmek için bir araç olarak kullanacaktır. Kadının bu durumu Eski Yunan ve Roma'da da sürmüştür.[21]

Eski Yunan'da tekeşlilik sadece kadın için geçerliydi; baba, köleleri cariye olarak da kullanırdı. Kadınlar ve kızlar iplik eğirir, dokumacılık yapar, dikiş dikerdi; çok azı biraz okuma yazma bilirdi. Kadınlar, sadece kadınlarla birlikte olabilirlerdi; evlerde üst ve arka tarafta ayrı bir yerde yaşarlar; erkek ziyaretçilere görünmezlerdi; yalnız sokağa çıkamazlar ancak bir kadın köle eşliğinde çıkabilirlerdi.

Roma döneminde "aile" olarak adlandırılan toplumsal birim şöyle tanımlanıyordu: Aile reisi babanın iktidarı altındaki kadın (karısı), çocuklar ve köleler; baba onların yaşamasına ya da ölmesine karar verebilirdi.[22]

3. Eski Yunan (İÖ 1000-İS 200) ve Roma (200-400)

Tunç Çağı'nda, Ortadoğu Mezopotamya uygarlıklarının dağılma sürecinde Akdeniz'e, Anadolu'ya ve Yunan yarımadası-

21 Engels, Frederick (1962), *The Origin of the Family, Private Property and the State, Marx-Engels Selected Works*, cilt 2, Foreign Languages Publishing House, Moscow, s. 217. Kitabın ilk yayın tarihi 1884'tür.

22 Engels (1962), s. 217, 222-223.

na büyük göç dalgaları olur. Akdeniz ve Ege kıyılarındaki yeni yerleşimler ve kentler, Doğu'da idari merkezler olan kentlerden farklı olarak, başından itibaren tarımsal ve ticari merkezler olarak kuruldu.

Bu dönemde bulunan demir, bol ve ucuzdu; dolayısıyla tarımsal üreticiler ve zanaatkârlar kolaylıkla demirden yapılan aletlere sahip olabiliyordu. Demir teknolojisinin üretimde kullanımı büyük verimlilik artışlarına yol açtı; aynı zamanda küçük, özgür üreticiliğin temeli oldu.23 Üretim artışları, işbölümünün, uzmanlaşmanın ve ticaretin gelişmesinin önünü açtı. Madeni paraların yaygınlaşması ticareti kolaylaştırırken, basit alfabeye dayanan yazının kullanımı okuryazarlığı artırdı. Wood'a göre, Atina demokrasisinin temelinde özgür köylü-yurttaşlar ve zanaatkârlar vardı.[24]

Yunan uygarlığı döneminin ikinci yarısında kentlerin zenginleşmesiyle birlikte madencilik ve ev hizmetlerinde köle emeğinin kullanımı da artmaya başladı. Zengin tüccarlar köle alımının yanı sıra, toprak da satın almaya başladı. Küçük ve özgür tarımsal üreticiler bir yandan, uzun askeri hizmet yükümlülükleri nedeniyle, diğer yandan da, büyük arazi sahipleri ile rekabet edemedikleri için, tüccara borçlanmaya başladılar; borçlarını ödeyemeyenler de topraklarını kaybetti. Zanaatkârlar da köle emeğine dayanan demir işleme ve çömlekçilik işletmeleriyle rekabet edemez duruma geldi.

Tefecilik ve köle sahipliği, servetin az sayıda kişinin elinde toplanmasına yol açıyordu. Yoksul düşen zanaatkârlar ve köylüler ise yeni yerleşimler kurmak üzere, başta Karadeniz kıyıları olmak üzere, başka yerlere göç etmeye başladı; buralarda koloniler kurdular.

---

23 Childe (1974), s. 268.

24 Wood, Meiksins Ellen (1988), *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*,Verso.

Yunan kent devletlerini egemenliği altına alan Roma, İngiltere'den Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmuştu. İmparatorluğun temeli, Eski Yunan'dan farklı olarak köle emeğine dayanan çok büyük çiftliklerdi (*latifundia*). Özgür üreticilerin uzun yıllar süren askeri yükümlükleri de kölelere dayanan tarımsal üretimi teşvik eden unsurlardan biriydi. Topraklar zengin soyluların özel mülkiyetindeydi. Roma İmparatorluğu'nun merkezi idari yapısının masrafları, altyapı yatırımları ve savaş giderleri, büyük ölçüde işgal edilen topraklardan alınan haraç ve vergilere dayanıyordu.

Roma'da siyasi ve iktisadi güç, toprak sahibi aristokrasinin elindeydi.

> İmparatorluk merkezi bir bürokrasiyle değil, yerel aristokrasi federasyonuna dayanan "belediye" sistemiyle yönetiliyordu. Sonuçta, güçlü bir imparatorluk devleti ile ondan bağımsız egemen bir mülk sahibi sınıf ortaya çıktı. Güçlü devlet aynı zamanda bu sınıfa köstek değil, destek oldu, özel mülkiyetin bağımsız gelişimini teşvik etti. Kısaca Roma bilinçli ve kesin bir biçimde özel mülkiyeti, özerk toplumsal gücün yörüngesine oturttu; bu güç devletten bağımsızdı ama onun tarafından destekleniyordu.[25]

İlk kez Roma hukuku toprakta özel mülkiyeti güvence altına alıyordu. Bundan sonra da ikinci kez Batı Avrupa'da 16. yüzyıldan başlayarak kapitalizm geliştikçe toprakta özel mülkiyet güvence altına alınacaktı.

Yunan kent devletleri, kimi geleneklerini koruyarak eski Ortadoğu uygarlıklarının baskıcı etkilerinden uzakta rahatça gelişme imkânı bulmuştu. Yeni bulunan demir madeni teknolojisi ise ekonomiye büyük bir canlılık getirmişti.

Yunan mitolojisi, tanrıların tanrısı Zeus ile birlikte 12 tanrıya dayanır. Bu tanrıların çoğu Ortadoğu mitolojisinden miras

25 Wood, Meiksins Ellen (2003), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Şahin Artan, İletişim Yayınları, s. 296.

kalmakla birlikte, davranışları Yunan koşullarına uyarlanmıştır. Olağanüstü güçleri olan bu tanrılar, insanlar gibi davranırdı ve insanlara benzer duyguları vardı.

Roma mitolojisindeki çoğu tanrı da doğrudan Yunan mitolojisinden alınmakla birlikte Romalıların, Yunanlıların panteonu gibi bir tanrısal düzeni ve hiyerarşisi yoktu. Tanrıların hayatları ve ilişkileri ile ilgili çok az şey söylenmiştir; bunlar belirli zamanlarda saygı gösterilmesi gereken kutsal varlıklar olarak algılanmıştır. Güçlü Roma İmparatorluğu, güçlü bir tanrılar imparatorluğu ile rekabet etmek istememiş olsa gerek.

Eski Yunan'da felsefe, edebiyat, tiyatro, heykel alanlarında, geometri ve matematikte önemli gelişmeler oldu. Yunan düşünürleri, daha ziyade pratiğe dayanan bilgi ve kuramları olan Mısır, Babil mirasını alıp, bunları soyut, rasyonel kuramlar haline getirdiler. Küçük kent devletleri biçiminde örgütlenmiş Eski Yunan'da, bir düşünceyi akıl yürüterek savunmak önemli bir özellikti. Evrenin rasyonel bir düzeni olduğuna inanan Yunan düşünürleri, ayrıntıların saf mantıksal ilkelerle çıkarsanabileceğini düşünüyorlardı. İlk önceleri bu görüşler insanların batıl inançlardan arınmasına yardımcı olmakla birlikte daha sonra Aristo'nun büyük bir otorite olarak kabul edilmesiyle birlikte soyut ve *apriori* yaklaşım, bilimlerin gelişmesine bir süre engel oldu.[26] Çünkü artık bu yöntemle doğanın temel sorunlarının çözüldüğüne inanılmaya başlanmıştı. Yüceltilen iki alan mimarlık ve heykel sanatıydı. İdeal güzellik, simetri ve orana dayanıyor; bu da geometri ve bilimlerin kraliçesi sayılan matematiği temel alıyordu.

Doğayı inceleyen filozofların maddeci bir biçimde "Dünya nasıl meydana geldi; nelerden oluşuyor?" sorularıyla uğraştığı İyonya döneminde (İÖ 6. yüzyıl), Anadolu Ege şehir devletlerinin (Milet gibi) ve İtalya'daki yeni kurulmuş olan Yunan yerle-

26 Bernal (1969), s. 184; Bogomolov, A. S. (1985), *History of Ancient Philosophy*, Progress Publishers, s. 223-234.

şimlerinin düşünürleri ön plandadır. Dünyanın nasıl oluştuğu üstüne düşünürken, tanrılara başvurmayan bu filozoflar, yaşamın başlangıcını açıklamak için ateş, su, hava, toprak gibi temel bir madde bulmaya çalışırlar.[27] İyonya düşünce sisteminin temeli, maddi öğelerin sürekli değişim içinde olduğu dinamik bir dünya/evren modelidir. Bu çağın filozoflarından Sofistler, dönemin yöneticilerine akıl hocalığı yaparlardı.

İç savaşlarla geçen Atina döneminde (İÖ 480-330), eski toprak sahibi soyluların gücü zayıflamakta, siyasi iktidar, tüccarların desteğiyle tiranların (despotların) eline geçmektedir. İşte bu dönemde felsefenin ilgi alanı da toplumsal görevler ile insan doğasına yönelmiştir (Sokrat, Platon, Aristo).

Atinalı bir soylu olan Platon etik, bilgi teorisi ve ideal devlet üstüne düşünür. Ona göre, eğer bir şey değişiyorsa, onu bilemeyiz. Bilgi için değişmez kavram ve kategorilere ihtiyaç vardır. Platon'a göre, zihinde, dış/fiziksel dünyadan bağımsız olarak genel, evrensel ve değişmez kavramlar (*idea*) vardır ve maddi dünyanın özellikleri bu evrensel kavramlarla açıklanabilir. Herkes kavramlara sahip olarak doğar. Ama yalnızca filozoflar düşünceleri, şeylerin bilgisine dönüştürebilir. Örneğin, filozof zihnindeki "beyazlık" kavramı sayesinde gerçek dünyadaki beyaz nesneleri fark eder. Bu nesneler, düşünce evrenindeki kavramlarla kıyaslandığında yalnızca silik gölgelerdir.

Filozoflar bilgili oldukları için ve bilgi ile erdem arasında ayrılmaz bir bağ bulunması nedeniyle onlar hem bilgi, hem de ahlak konularında otoritedir. Toplumun demokrasi yönünde değişiminin engellenmesini savunan Platon'un ideal devletinde, "üst" sınıfın ayrıcalıkları sonsuza kadar korunmalı ve bunlar "alt" sınıflara kabul ettirilmelidir. Bu devlette filozoflar yöneticidir, askerler devleti korur, sıradan insanlar da çalışır.

---

27 Günümüzde de baharın müjdecisi cemrelerdir (ateş taneleri). İlk cemrenin 20 Şubat'ta "havaya"; ikincisinin 27 Şubat'ta "suya" ve sonuncusunun 6 Mart'ta "toprağa" düştüğü kabul edilir. *Toplumsal Tarih*, sayı 172, Nisan 2008, s. 92.

Aristo, mantık, etik ve pek çok alandaki diğer çalışmalarının yanı sıra, bilimlerde çok önemli olan, benzer nesnelerin tasnifi sorunuyla da uğraşır. Ona göre ancak belirli, somut nesneleri inceleyerek genellemeler yapılabilir ve nesnelerin evrensel özellikleri bulunabilir. Öte yandan, çelişkisizlik ilkesine dayanan formel mantığın kurucusu olan düşünür için, dünya her zaman vardı; çünkü bu açıklama akla en uygun olanıydı.[28]

Kısaca, bu dönemde idealist dünya görüşü egemendi; maddenin bağımsız varlığı kabul edilmiyor, dış dünyanın yalnızca zihinsel yansımalardan ibaret olduğu iddia ediliyordu. Nesneler duyularla değil, zihinsel olarak kavranabilirdi. İnsanı maddi koşulların biçimlendirdiğini reddeden idealist düşünürler, "ahlak" ve "görev" kavramları üstünde durmuştur.[29]

İdealist düşünce, gerçek dünyadaki düzenlilikleri açıklarken yüce bir zihne ya da amaca başvurur; Epikürcü materyalistlere göre ise,

Fiziksel-maddi olgular, zihinsel süreçleri belirler.
Düşünceler, maddenin uyardığı duyularla oluşur.
Dünya maddi/doğa yasalarıyla hareket eder.
İnsan, maddi çevresinin bir ürünüdür ve onun tarafından biçimlenir.

Demokritos ve Epikür'e göre insanı mutluluğa götürecek koşullar tanrı ve ölüm "korkusu"ndan kurtularak bir nevi bilimin özerkliğinin sağlanmasıyla oluşur.[30]

28 Bilimsel düşünüşte "nasıl" sorusu "neden" sorusundan daha önemlidir. Örneğin Aristo "Taş neden düşer?" sorusuna, çünkü bu o nesnenin doğal durumudur ya da böyle olması akla uygundur, der. Oysa Rönesans döneminde, taş "nasıl" düşer sorusuna yanıt aranırken, yerçekimi yasası bulunmuştur.

29 Etik idealizm, iktisadi düşünce tarihinde de çok etkiliydi; örneğin iktisat da ahlak felsefesinin bir alt dalı olarak ortaya çıkmıştı.

30 *Büyük Larousse* (1986), "Maddecilik", cilt 15, Interpress Basın ve Yayıncılık, s. 640.

Helen ve Roma (2. yüzyıl ve sonrası) dönemleri, bağımsız kent devletlerinin çöküşünden, Büyük İskender'in Hindistan'a kadar uzanan Roma İmparatorluğu'nu kurduğu sürece kadar olan dönemi kapsar. Batı'nın Doğu uygarlıklarıyla karşılaşması, matematik, mekanik ve astronomide büyük gelişmelere yol açtı. Roma döneminde ise önemli orijinal gelişmelere rastlanmaz; bu dönemin, klasik bilimler ve düşünce tarzı ile sonraki dönem arasında bir köprü işlevi gördüğü düşünülmektedir.

Yunan kent devletlerinden (*polis*) Atina, demokrasinin beşiği sayılmaktadır. Wood'a göre bu demokrasinin temeli özgür küçük üreticilerdi.[31] Köleler daha çok ev işlerinde ve gümüş madenlerinde çalıştırılıyordu. Etrafı surlarla çevrili kentlerde her zaman kutsal bir ateş yanar ve pazar yerinde (agora), kentin ve kırsal alanların yönetim işleri görüşülürdü. Kişinin, köyü ya da ırkı değil kenti, onun siyasi kimliğini belirlerdi.[32]

Aristokratik Roma ile demokratik Atina karşılaştırıldığında, Atina'da toprak sahiplerinin köylüler üstünde sınırsız hakları yoktu; köylülerin belirli yasal ve siyasal hakları vardı. Savaş esirlerinin köleleştirilmesinin teşvik edilmesi bir süre için de olsa, özgür küçük köylülerin üstündeki işgücü talebi baskısını azaltmıştı.

Ama Roma İmparatorluğu'nda yönetim büyük toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda biçimlenmişti. Toprak mülkiyetinin büyük toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşması, tarımda yoğun köle emeği kullanımını olanaklı kılıyordu.

Wood'a göre, Eski Yunan'da (Platon hariç) emekçiye karşı olumlu bir tavır vardı. Protagoras, diyaloglarında Atina'da

31 Bu konuda farklı düşünen başka yazarlar, Atina'da köle emeğinin egemen olduğu görüşündedir. Bkz. Bernal (1969), s. 154.

32 Atina, küçük Attika eyaletinin en büyük kentiydi. Bu eyalette hiçbir kentle Atina arasındaki mesafe 32 kilometreden fazla değildi; Atina'nın bir ucundan öbür ucuna yürümek ise bir saatten az alırdı. Köyde oturan bir Atinalı, kent merkezine yürüyerek ya da atla giderdi. Deighton, Hillary, J. (2005), *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitapevi, s. 11, 25.

ayakkabıcılar ve demirciler gibi "pratik sanatlarla uğraşanların" siyasi yaşama katılmalarının, uygar yaşamın temeli olduğunu belirtir. Aiskhylos'un *Prometheus*'unda, Prometheus insanın temsilcisidir; ateşi tanrılardan çalarak insanlara verir; tanrıların kurduğu düzene karşı geldiği için de zincirlenerek korkunç bir cezaya çarptırılır.[33] Sofokles'in *Antigone* adlı eserinde koro, zanaatlar ve emekçiler için övgüler söyler. Euripides ise *Suppliants*'da özgür insanların en büyük nimetinin, zengin ile yoksula aynı adaleti dağıtan hukuk sisteminin egemenliği olduğunu belirtir. Despot devletlerde olduğu gibi emekçi, despotları zengin etmek için kullanılmaz; onların da yurttaş olarak kamu kararlarında söz hakkı vardır.

Platon ise, özgür insanın bu konumuna karşıdır. Siyasi erdem ve yetkinlik ile pratik zanaatlar arasında benzerlik kuran düşünüre göre, uzmanlaşma çok önemlidir. Ayakkabıcılar ayakkabı yapmakta uzmanlaştığı gibi, siyaset sanatı da bu alanın uzmanlarınca yapılmalıdır.

Gerçekten de, Atina yönetiminin seçkinci olduğu halde (nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan kadınlar, köleler ve yabancılar yurttaşlık haklarından yoksundu) "demokrasi" olarak tanımlanması garip gelebilir; ama belki de bu tanımlamada, siyasi hakları olan yurttaşların arasında, yaşamını sürdürmek için çalışmak zorunda olanların ve mülksüzlerin olması, etkili olmuş olabilir.

Her ne kadar, Eski Yunan ve Roma'da devlet, yurttaşlar topluluğu ile özdeşleştirilmişse de, Roma ilk kez "kamu" ve "özel" alan ayırımı yaparak, "özel alan"a yasal bir konum sağlamıştır. Roma, kendinden önceki ve sonraki uygarlıklarla karşılaştırıldığında, devlet aracılığıyla muazzam servetlerin biriktirilebildiği özgün bir örnektir.[34]

33 Erhat, Azra (1984), *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, s. 278-279.

34 Wood (1988).

4. Feodalizm ya da ortaçağ (Avrupa için 10.-19. yüzyıllar)

Roma İmparatorluğu'nun çözülüşüne, yeni köle edinmedeki tıkanıklıklar ile Kuzey'den gelen ve henüz komünal yaşam aşamasında oldukları için Batı tarihçiliğinin adlandırmasıyla "barbar kavimlerin" istilaları eşlik etti. Roma İmparatorluğu'nun çözülüşü 4.-11. yüzyıllar arasında gerçekleşti; bu döneme "karanlık çağlar" da denir. Avrupa'nın doğusunda kölelik sürerken, Batı Avrupa'da feodalizmin temelleri atılıyordu. 200 yıl boyunca Kuzey Avrupa'dan Roma'ya akınlar düzenleyen kavimlerde (Got, Vizigot ve Frank) ortak mülkiyet ilişkisi egemendi. Bunların köleci Roma uygarlığıyla çatışmasıyla birlikte ve kölelerin de desteğiyle, tarımda önce yeni bir "ortakçılık" ilişkisi ortaya çıktı. Daha sonra 6. ve 7. yüzyıllarda, topraklar gene üreticilerin özel mülkiyetinde oldu, ama tarımsal üreticiler sürekli savaşların olduğu bu ortamda korumasızdılar. 8. yüzyılda Frank kralları bölük pörçük parçalanmış toprakları kendi egemenlikleri altında bütünleştirmek amacıyla "kontluk" sistemini getirdi. Kral bütün toprakların mutlak mülkiyetine sahip oldu; savaş zamanları için asker beslemek koşuluyla toprakların bir bölümünün tasarruf hakkını kontlara verdi; bunlar da gene bu toprakların bir bölümünü belirli koşullar karşılığında ve üreticileri koruyacaklarına söz vererek, köylülere tahsis ettiler. Böylece Roma döneminin mutlak özel toprak mülkiyetinden, koşullu toprak mülkiyetine geçilerek feodalizmin temelleri atılmış oldu.

Daha sonra Franklar, bugün Almanya, İtalya, Fransa ve Balkanlar'ı kapsayan alanda 9. yüzyıla kadar yaşayacak olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nu kurdu. Bu tarihten sonraki savaşlarda imparatorluk, Fransız ve Alman kolları olmak üzere ikiye ayrıldı. Fransa kolu büyük merkezi bir imparatorluk kurdu, 18. yüzyılda İngiltere ile birlikte dünyanın en büyük iki sömürgeci gücünden biri oldu. Almanlar ise kendilerini Kutsal

Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı sayıp sürekli savaşlara giriştiler ve 19. yüzyılın son çeyreğine kadar 365 küçük devlete bölünmüş olarak Avrupa'daki gelişmelerin çok gerisinde kalarak yaşadılar.

Feodalizm olarak adlandırılan sistem, İngiltere'de 14., Fransa'da 18., Almanya ve Rusya'da 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu sistemin temel özellikleri şöylece sıralanabilir: Koşullu ve hiyerarşik toprak mülkiyeti düzeninde, ülkenin sahibi sayılan kral, belirli koşullar/yükümlülükler karşılığında (savaş zamanı kralın ordusuna askerle katılmak gibi) toprağın kullanım hakkını soylulara verir; onlar da benzer koşullarda daha alt soylulara verir ve nihayet üretici-serflere kadar bu zincir sürerdi. Yükümlülükler yerine getirilmediği zaman topraklar geri alınabiliyordu. Yani feodal mülkiyet karşılıklı hak ve görevlere dayanıyordu. Ayrıca neyin, ne zaman ekileceği ve benzeri konularda malikâne sahibi ve geleneksel hukuka göre köy toplumu söz sahibiydi. (Oysa mutlak mülkiyetin egemen olduğu kapitalizmde, toprak sahibi toprağını dilediğince kullanabilir ya da satabilir.) Serf yasal olarak toprağa ve lorda bağımlıdır; bunları terk edemez; köleden farklı olarak, lord da serfi ailesinden ayırıp, satamaz. Lordun serfi yargılama hakkı vardı; kurallara uyduğu sürece onun güvenliğini sağlamakla yükümlüydü ve toprağın kullanım hakkı serfin çocuklarına da geçiyordu.

Serflere, ailesini geçindirebilecek kadar bir toprağın kullanım hakkını veren soylunun beklediği hizmetler şunlardı: Haftanın belirli günlerinde lordunun toprağında çalışması ve verilen diğer görevleri yapması; bütün özel ve aile işlerinde lordundan izin alması; lorda belirli vergileri ödemesi; lordun değirmeni gibi diğer ürün işleme tesislerini para karşılığında kullanmak zorunda olması.

Feodalizmde, azınlıkta olan özgür köylüler ise, lorda yalnızca vergi öder ve kralın mahkemesinde yargılanma hakları vardır. Avrupa'da toprakların yarıya yakınını elinde tutan Katolik

kilisesi, tek başına en büyük feodal toprak sahibi konumundaydı. Bu sistemde askeri, siyasi, ruhani ve iktisadi güç, büyük toprak mülkiyetiyle bütünleşmişti.

Kapitalist sistemden farklı olarak, feodalizmde serf-üreticinin artı-ürününe doğrudan ve zorla el konurdu. Doğrudan, çünkü angarya olarak, lordun toprağında çalıştığı zaman onun için artı-ürün üretir; zorla çünkü yasal olarak toprağa ve beyine bağlı olduğundan serbest iktisadi ilişkiler dışında artı ürününe el konurdu.[35] Gene kapitalizmden farklı olarak, üretim kâr amaçlı piyasa için değil, tüketim amaçlı yapılırdı. İşbölümü fazla gelişmemişti; tarımsal faaliyet ile dokumacılık iç içe olup, köylünün evinde birleşmişti.

Kadının tarımsal ve ev içi üretime katılmasıyla çifte sömürüsü söz konusuydu. Kadın önce malikâne sahibinin, sonra aile reisi erkeğin "malı" sayılır; erkek egemen ve feodal iktisadi sistemden kaynaklanan sömürünün nesnesidir. Soylular arasındaki evlilikler ise siyasi ve iktisadi güçlerin birleşmesine yarayan bir araçtı.

Kentler, bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar (11.-13. yüzyıllar), feodal toprak sahiplerinin tasarrufundaki mülklerinden sayılıyordu; feodal beyler kentlilere istedikleri vergi ve harçları koyabilirdi; kentler de örfi feodal hukuk kurallarına tabiydiler.

Teknoloji ve nüfus

Ortaçağın temel yenilikleri 10. yüzyıldan itibaren Çin'den Batı Avrupa'ya gelmişti. Koşum kayışının bulunmasından sonra at, tarla sürmekte öküz yerine kullanılınca üretim artışı hızlandı, yeni alanlar tarıma açılabildi, at arabasıyla da daha hızlı ulaşım sağlandı. Atın kullanılması, at yemi olarak yeni bir ürünün ekilmesini gündeme getirdi. Yulafın ekilmesiyle üçlü ürün sistemine geçildi. Eskiden tarlanın yarısı ekilir, ya-

35 Hoell, G. (1975), *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, çev. Ahmet Doğukan, Bilim Yayınları, s. 22.

rısı toprak dinlensin diye boş (nadas) bırakılırdı. Şimdi yulaf ve başka ürün ekilerek, tarlanın 1/3'ü nadasa bırakılır oldu. Bu sistem hem toprağın verimliliğini, hem de üretimi artırdı.

Su ve yel değirmenlerinin yaygınlaşmasıyla bu enerjinin kullanımı başlıca üç alanda etkili oldu: Buğdayın öğütülmesi (un), dokumacılık ve dericilik.

Teknolojik gelişmeler sayesinde bir yandan, tarımdan daha fazla ürün alınabilmesi nüfus artışını körüklerken diğer yandan, tarım ürünleri ticareti arttı. Fazla nüfus lord-serf ilişkilerini zorlamaya başladı. İngiltere özelinde lordlar, serfleri topraklarından atarak ilk kez (14. yüzyıl) piyasa için koyun (yün) yetiştirmeye başladılar. Topraktan atılan serfler ise, kentlere gidiyor ve orada yiyecek-giyecek talep eden bir kitle pazarı oluşturuyordu. Almanya gibi bazı ülkelerde ise nüfus artışı karşısında serfler kaçmasın diye soylular, feodal yükümlülükleri ve baskıları artırma yoluna gittiler. Her ülkenin daha sonraki sanayileşmesinde ya da sanayileşememesinde soylu-serf ilişkilerinin ne yönde değiştiği önemli bir rol oynadı.

Feodal dönemdeki dünya görüşleri

Hıristiyanlık, başlangıçta kölelik gibi kimi Roma kurumlarına karşıydı. Kardeşlik ilkesine ve doğa yasalarına göre insanların doğal haklarından söz ediyor; her şeyin insanlığın ortak malı olduğunu vaaz ediyordu. Bu aşamada, ortak mülkiyet gibi Alman kavimlerinin geleneklerinin, bireysel özel mülkiyete dayanan Roma kurumlarına karşı etkili bir biçimde kullanıldığı görülür.

Daha sonra (1200-1500), Aristo felsefesi[36] ile Hıristiyan teolojisinin sentezinden skolastik felsefe doğdu. Thomas Aquinas, skolastik felsefe ve kilise yasasının temel özelliklerini şöyle belirtir: İktisadi kararların temelinde bireysel kararlar olmama-

36 Aristo'nun *Politika* eserinin Latince çevirisi ilk kez 12. yüzyılda Batı Avrupa'da yayınlandı.

lıdır; bireyler, kurumlara tabidir; insanlar ve toplumlar "doğa yasaları"na göre yaşamalıdır.

Bu dönemde, çalışma yüceltilir ve Hıristiyanlığa göre, alnının teriyle ekmeğini kazananların Tanrı'nın gözünde yüce bir yeri vardır. Zenginlerin görevi ise yoksullara karşı hayırsever olmaktır. Kilisenin kullandığı "adil fiyat" kavramına göre her malın, üretim maliyetini karşılayan tek bir fiyatı olmalıdır. Paradan para kazanmak (faiz) haramdı, haksız kazançtı ve yasaktı.

Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz binlerce yıllık insan-toprak ilişkilerinde şu noktalar dikkat çekicidir. Mutlak özel büyük toprak mülkiyeti yalnızca Roma döneminde; küçük köylü mülkiyeti ise Eski Yunan uygarlığının ilk dönemlerinde ve Roma'nın çözülüşü sırasında 6.-7. yüzyıllarda görülür. Bu istisnaların dışında, tarımda hem mülkiyet ilişkisi olarak, hem de üretimin örgütlenmesinde, genel olarak ortak komünal düzenler var olagelmiştir. Ortak mülkiyet ilişkileri, feodalizmde olduğu gibi, üreticilerin toprağa ve malikâne sahiplerine bağımlılık ilişkileriyle birlikte de sürmüştür.

Kadın-erkek ve diğer toplumsal ilişkilerin, bir yandan üretimin nasıl örgütlendiğine, diğer yandan mülkiyet ilişkilerine bağlı olarak biçimlendiği ve değiştiği görülür. Örneğin tektanrılı dinlerin çok öncesinde, üretim alanındaki işbölümünde kadın-erkek eşitliği varken, giderek artı-ürünün fazlalaşmasıyla, bunu sahiplenme mücadelesinde erkek egemenliği, bireysel mülkiyet ve devletler ortaya çıkar; savaşlar da erkek egemenliğini ve mülkiyetini pekiştirir.

Tektanrılı dinlerin çıkışından hemen önce örneğin Eski Yunan ve Roma uygarlıklarında çalışma küçümsenip, kölelik doğal karşılanırken, Hıristiyanlıkla birlikte bir yandan köleliğe karşı çıkılır ama diğer yandan da, insanların başka bağlılıkları olması zorunluluğu (Tanrı'ya, toprağa, beye ve tabii kiliseye) gerekçelendirilir ve doğallaştırılır. Bu dinler, toplum düzenini de, asla sorgulanamaz olan Tanrısal düzenin bir parçası olarak gör-

düğü için, var olan eşitsizlikler (kadın-erkek, zengin-yoksul), ilahi gerekçelerle savunulur, bunlara karşı çıkış ya da dinsel öğretinin sınırlarını zorlayan bilimsel merak ve gelişmeler, Tanrı adına kilise tarafından "günah" sayılıp şiddetle bastırılıp, cezalandırılırdı.

Kapitalizme geçişle birlikte insanın eski bağlılıklarından kurtularak "özgürleştiği", yepyeni bir siyasi ve iktisadi düzen kuruldu. Hıristiyanlık bu yeni düzenle uyum sağladı ve ortaçağdaki gerekçelerinin yanı sıra, yeni gerekçelerle sömürgeciliği, köleliği ve toplumsal eşitsizlikleri (cinsiyetler arasındaki dahil) tabii gene ilahi gerekçelerle savunmayı sürdürdü. [37]

37 Bkz. Weber, Max (2001), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge. İlk basımı 1905'tir.

II

KAPİTALİZM VE KÖYLÜLÜK

Bu bölümde, 20. yüzyıla kadar Batı'da kapitalist gelişme çerçevesinde önce tarımın durumu; daha sonra tartışılan kavramlar ve sorunlar ele alındı; köylülüğün dönüşüm yolları üstünde durularak köylülükle ilgili tartışmalara yer verildi. Sol (Marksist, sosyalist, sosyal demokrat, sol eğilimli radikal) düşünürler, özellikle tarımsal değişim/dönüşüm sorunlarıyla ilgilenerek, kapitalist sistem bağlamında sınıfsal ve yapısal bakış açılarıyla tartışırken, günümüzde sadece "iktisatçılar" olarak anılan neoklasik iktisatçılar, tarıma "teknik" açıdan ve "verimlilik" merceğinden eğilmişlerdir. Onlara göre tarım ile sanayi ve diğer sektörler arasında fark yoktur; hepsi için "firma" mantığı geçerlidir; köylü, çiftçi, kapitalist tarım işletmecisi ile sanayideki sermayedarı aynı kefeye koyarak, "işletme" diye gördükleri bütün bu kategorilerin içindeki "girişimcilerin", rekabetçi serbest piyasada, azami kâr mantığına göre üretim yaptıklarını iddia ederler. Dolayısıyla "iktisatçılar" arasında tarımsal yapılar, bunların dönüşümü, değişik tarımsal sınıflar ve sömürü mekanizmaları gibi konularda tartışmalar olmadığı için, sözünü edeceğimiz tartışmalar büyük ölçüde ve en geniş başlıkla "sol içi" tartışmalardır.

Günümüze kadar uzanan tarihsel süreçte tartışmalar, sanayi ile tarım kesimlerinin farklı özellikleri, tarımın kapitalist

iktisadi gelişme yasalarına uyup uymadığı, tarımsal yapıların değişiminde en önemli etmenlerin neler olduğu, sanayileşmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkelerdeki tarım sorunlarının nasıl bir kuramsal çerçevede ele alınması gerektiği konularında yoğunlaşmıştır.

1. Kapitalizm ve tarım

Batı Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren kapitalist üretim ilişkileri ve sanayileşme gelişmeye başladıktan sonra İngiltere hariç diğer ülkelerde 400 yıl boyunca tarımın, sanayiye göre, teknolojik ve iktisadi geriliği ile köylülerin, kentlilere göre kültürel geriliği; bunların sanayileşmeyi olumsuz yönde etkilemesi şu sorulara yol açtı: Acaba tarımsal gelişme, sanayiye göre farklı "gelişme yasaları"na mı tabiydi; ya da tarımın özgüllüğü neydi?

Tarım teknolojik olarak geriydi; çünkü sanayide makineleşme önce İngiltere'de olmak üzere 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayıp 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bugünün gelişmiş kapitalist ülkelerini de kapsadığı halde, tarımın makineleşmesi genel olarak ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonradır. Yalnızca ABD ve Kanada'da makineleşme 1930'larda başladı; örneğin, Almanya'da bile 1949'da tarımının % 80'i hâlâ hayvan gücüne dayanıyordu.[38]

Teknolojik gerilikle ilişkili olarak, tarımda sermaye yatırımlarının azlığı, toprak ve insan gücünün verimliliğinin ve tarımsal gelirlerin düşüklüğüne, bu yüzden sanayi ürünlerine yeterince talep olmamasına yol açıyordu.

Kültürel gerilikten kastedilen ise köylülerin eğitim ve sağlık ile diğer kültürel imkânlarının, kentsel bölgelerde yaşayanlara göre daha az olmasıydı. Birbirinden kopuk köylerde yaşayan köylülerin dünyayı algılayışı, kendi yalıtılmış çev-

38 Hoell (1975), s. 78.

releriyle sınırlıydı; bu nedenle siyasi bilinçlerinin de örneğin, kentlerdeki işçilere göre, daha düşük bir düzeyde olduğu düşünülüyordu.[39]

Temel bilimlerde olduğu gibi, sosyal bilimlerde de toplumların genel, evrensel yasalara tabi olduğu düşünülegelmiştir. Klasik ve daha sonra neoklasik iktisatçıların "iktisadi yasalardan" anladıkları şuydu: Toplumsal yaşamda da doğaya benzer bir biçimde belirli neden-sonuç ya da karşılıklı bağımlılık ilişkileri vardır; dolayısıyla toplumsal dinamiklerde belirli düzenlilikler/olasılıklar bulunur; bilim de ancak bunlara dayanarak bilimsel öngörülerde bulunabilir. İktisadi-toplumsal gelişme yasaları evrensel olduğu için ekonominin bütün kesimleri için geçerlidir.

Bu iktisatçıların teorisini kurduğu genel iktisadi gelişme yasalarına göre, devlet müdahalesi olmaksızın, milyonlarca tüketici ve üreticinin davranışı, yani piyasa güçleri (talep ve arz), tam rekabet ortamında en verimli (teknolojinin türevi olarak en düşük maliyetle çalışan ve piyasaya düşük fiyatla mal satan) üretim birimlerinin/firmaların yaşamasına ve kaynakların en verimli bir biçimde kullanılmasına yol açacaktır. Bu serbest rekabetçi düzende her isteyen istediği üretim "faktörlerini" (toprak, sermaye, işgücü[40]) kullanarak ya da sahip olarak üretim yapar; kâr oranlarına bakarak istediği üretim alanına girip çıkar; üretim maliyetlerini düşüremeyen üreticiler iflas eder; bu da "serbest piyasa ekonomisi"nin bir gereğidir. Ama bu arada rekabette üstünlük sağlayan ve azalan

39 Marx bu bağlamda "kırsal yaşamın budalalığından" bahsetmiştir. *Ibid*, s. 80.

40 Günümüzdeki iktisat kitapları "üretim faktörleri" olarak bu üç grubu sayar ve bunların üretime kattığı değer oranında gelir elde ettiğini söyler: Toprak *sahibi değil*, toprak "rant/kira"; sermaye *sahibi değil*, sermaye "faiz, kâr"; işgücünden başka bir şeyin sahibi olmayan *işçi değil*, soyut işgücü "ücret" geliri elde eder. Böylece kullanılan yanıltıcı kavramlarla, toprak ve sermaye sahipleriyle işçi, eşit biçimde aynı konumdaymış izlenimi verilir.

maliyetleri nedeniyle piyasadaki paylarını artırarak büyük ölçekli üretime geçebilen üreticilerin, rekabetçi piyasa düzenini etkileyebileceği öngörülmemişti.[41]

Tarımın sanayiden farklı özelliklerinin olduğuna 18. yüzyılda Fransız iktisatçıları ile İngiliz klasik iktisatçılarından özellikle Adam Smith ve Ricardo dikkati çekti. Marx ve onun görüşlerini benimseyenler de, tarımın özgüllükleri üstünde durmakla birlikte, uzun vadede kapitalizmin gelişim yasalarının tarım için de geçerli olduğu görüşünü savundular.

Şimdi serbest rekabetçi teorinin ışığında somut tarihsel bir duruma bakalım. Klasik iktisatçıların serbest rekabeti ve serbest ticareti savundukları 19. yüzyılda, Napolyon savaşlarının sonunda 1815'te barış gelince, İngiltere'de tahıl fiyatları düşmüş, ama büyük toprak sahiplerinin parlamentodaki siyasi gücü ve baskısıyla, aynı yıl Tahıl Yasaları çıkarılmış; tahıl fiyatı belirli bir düzeyin altına düştüğünde, tahıl ithalatının yasaklanması kararlaştırılmıştı. Böylece göreli kıtlık yaratılarak tahıl fiyatlarının düşmesi önlenmiş oluyordu. Tahıl Yasaları 1846'ya kadar yürürlükte kalmış ve böylece İngiliz tarımı korunarak, tarımsal ürün fiyatları yüksek bir düzeyde tutulmuştur. 1870'ten sonra da İngiltere tarımını, iç piyasadaki fiyatlara göre daha ucuz olan tarımsal ithalata karşı yeniden korumaya başlamıştır. Böylesi devlet müdahalesiyle yapılan korumacı uygulamalar ise doğal olarak, klasiklerin kuramlarının temelindeki "rekabetçi piyasalar" varsayımlarıyla çelişiyordu.

Klasik iktisatçılardan Ricardo, bir yandan Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasını ve serbest ticareti savunurken, öte yandan da, yüksek tahıl fiyatlarını, yüksek talep nedeniyle kötü kalite toprakların ekime açılmasına bağlıyor, azalan verimlilik yasasının

41 1926'da yayınladığı bir makaleyle Pierro Sraffa, bu konuya dikkat çekerek azalan maliyetlerin, tekelleşmeye yol açabileceğini göstermiş ve neoklasikler ile Cambridge ekolü iktisatçıları arasında bir tartışmayı başlatmıştır. Sraffa, Pierro, "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, cilt 26, 1926.

da, yüksek maliyetlere neden olduğunu, toprağın verimlilik farkından kaynaklanan rantların, verimli toprakları olan toprak sahiplerinin gelirini artırdığına işaret ediyordu. Malthus ise rantların çok önemli bir toplumsal işlevi bulunduğunu, bu gelirlerin tüketim talebini artırdığı için sanayicilerin lehine olduğunu belirtiyordu.[42]

Tarımın, sanayiye göre önemli bir özgünlüğü, zımnen de olsa bu tartışmalar sırasında ortaya çıkmaktaydı. Diğer üretim faktörlerinden farklı olarak insan emeğinin ürünü olmayan toprağı, sermaye ve işgücü gibi yeniden üretmek mümkün değildi. Verimliliği artırılabilse bile toprakların (tarımsal ya da tarım dışı) ulus devletlerle örtüşen mutlak sınırları vardı. Bunun anlamı, toprağın özel mülkiyetinin kendi başına, toprak sahiplerini "tekelci" bir konuma getirmesiydi. Bu nedenle serbest rekabetçi piyasa varsayımlarından olan "her isteyenin, istediği zaman, bütün üretim faktörlerine serbestçe sahip olabilmesi", toprak için geçerli değildi. Sermayedar veya başka bir kişi, toprak sahibi olmak istediği zaman karşısında var olan özel toprak mülkiyetini buluyordu. Tahıl fiyatlarının yüksekliğine ve dolayısıyla bu alandaki yüksek kârlılığa rağmen, toprağın özel mülkiyeti başka girişimcilerin bu alana kolayca girebilmesini engelliyordu. Bu durum da gene serbest rekabet teorisinin ana varsayımlarından birisine aykırıydı.

Toprak sahipleri hiçbir katkıda bulunmasa dahi iktisadi gelişme ya da nüfus artışıyla birlikte toprakların değeri ve rantı yükselmekteydi.

> Böylece, toplumsal gelişmenin kendi yardımları olmaksızın yaratılmış bir ürününü cebe indirirler. (...) Ama bu, aynı zamanda, tarımın rasyonel gelişmesinin önüne çıkan en büyük engellerden biridir, çünkü kiracı çiftçi, kiralama dönemi boyunca tam kazancını almayı umut edemeyeceği bütün iyileştirmelerden ve harcamalardan kaçınır. Yalnızca 18. yüzyılda

42 Robinson, Joan ; Eatwell, John (1973), An Introduction to Modern Economics, McGraw-Hill, s. 23.

> modern rant teorisinin gerçek bulucusu –ayrıca zamanın becerikli bir kapitalist çiftçisi ve ileri bir tarımbilimcisi olan- James Anderson'un değil, aynı zamanda günümüzde İngiltere'deki toprak mülkiyetinin bugünkü yapısına karşı çıkanların da, bu durumu bir engel sayarak, bıkıp usanmadan şiddetle yerdiklerini görüyoruz.[43]

Bir örnek: İngiliz soylu toprak sahiplerinin egemen olduğu İrlanda için 1860'larda İrlanda grubu parlamentoda, "İrlanda Kiracılık Hakları Yasası"nın çıkması için mücadele ederken, toprak sahibinin, kiracısına topraktan çıkmasını emrettiğinde, kiracıya toprakta yaptığı iyileştirmeler ya da kattığı sermaye karşılığında belirli bir tazminat ödemesi gerektiğini dile getirir. Zira bu iyileştirmelerin hem toprağın değerini, hem de kirayı artırdığı öne sürülür. Başbakan Palmerston ise yasaya karşı çıkarken, "Avam Kamarası, toprak sahiplerinin meclisidir" hatırlatmasını yapar.[44]

İnsanın en temel ihtiyacı olan yiyeceğin ya da sanayinin gereksindiği hammaddelerin fiyatlarında, büyük toprak sahibinin belirleyici olmasının önemli toplumsal ve iktisadi etkileri vardır: Topraklarının bir bölümünü kullanmayarak üretimi kısıtlayabilir ve fiyatları yüksek bir düzeyde tutabilir; ya da nüfus ve sanayileşmenin baskısıyla tarımsal ürünlere talep arttığı zaman, toprak sınırlı olduğu için fiyatlar zaten kendiliğinden yükselir. Özellikle büyük toprak sahiplerinin, sınırlı ve yeniden üretilemeyen toprağa sahip olması, onların iktisadi güçlerinin olduğu kadar, siyasi güçlerinin de dayanağıdır. Bu nedenle yukarıda değindiğimiz gibi, siyasi güçlerini kullanıp yasalar çıkararak da, tarımsal ürün fiyatlarını yüksek bir düzeyde tutabiliyorlardı.

Diğer bir deyişle, eğer tarımda özel büyük mülkiyet egemense, büyük topraklılar ister topraklarını verimli bir biçimde

43 Marx, Karl (2006), *Kapital*, 3. cilt, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, s. 548. İlk basım tarihi 1894.

44 *Ibid*, s. 553.

kullansınlar, ister kullanmasınlar, zaten tarımsal ürün fiyatlarını belirleme konumunda oluyorlardı. Küçük köylü tarımının egemen olduğu durumlarda ise, verim düşüklüğü ve köylünün bazı durumlarda yüksek aile içi tüketimi nedeniyle pazarlanan ürün sınırlı oluyor, böylece kentlerde kıtlık yaratılarak, ürün fiyatları yüksek olabiliyordu. Kısaca tarımsal topraklardaki özel mülkiyet, diğer toplumsal sınıfları ve sanayileşmeyi doğrudan etkiliyordu.

Ricardo ve sanayicilerin iddiasına göre, yüksek tahıl fiyatları (ekmek fiyatını artırdığı için), asgari işçi ücretinin yükselmesine ve kârların azalmasına neden oluyordu, bu da sermaye birikim sürecini olumsuz yönde etkiliyordu.

Topraktaki özel mülkiyet, klasiklerin benimsediği emek-değer kuramına da aykırıydı. Çünkü onlara göre bütün değerler ancak emek vererek, çalışarak yaratılırdı. Oysa toprağın bu sava dayanan bir değeri yoktu; sadece yeniden üretilemeyen bu doğal kaynağa sahip olanlar, başkalarının buna sahip olmasını ya da kullanmasını engelleyebildikleri için toprağın bir değeri oluyordu ve kendileri çalışmasa da, rant geliri elde ediyorlardı. Özel toprak mülkiyetinin, diğer kesimleri de etkilediği kabul edilmekle birlikte klasikler ve neoklasikler, ekonominin bütününü kapsayan iktisat kuramlarının, tarım için de geçerli olduğunu ileri sürmeye devam etmişlerdir.

Rant kavramı

Klasik iktisadın kurucusu Adam Smith'e göre, rant toprağı kullanmak için ödenen fiyattır; bu fiyat toprak sahibi tarafından, kiracının ödeyebileceği en yüksek düzeyde belirlenir; kiracıya tohum, işçi ücreti, hayvanlar için gerekli masraflar ve normal bir kâr payı bırakılır. Toprak sahibi, kiracının toprağı iyileştirmek, daha verimli hale getirmek için yaptığı harcamaları, kendisi yapmış gibi, kira sözleşmesi sonunda kirayı, değer kazanan toprağa göre artırır. Bunun yanı sıra, örneğin İskoçya

örneğinde görülen ek rantlar da söz konusudur: Toprak sahibi denizin gelgitlerinin taşıdığı, sanayide kullanılan bir tür deniz yosunu için de, kayalık arazilere, tahıl arazisi gibi rant talep eder; ya da deniz kıyısı topraklar için, tutulabilecek balığı da hesaplayarak kiraya tahmini balığın değerini de ekler. "Dolayısıyla toprağın kullanımı için ödenen rant tabii tekelci bir fiyattır."[45]

Rant sadece verimliliğe bağlı olmayıp, toprağın konumundan da etkilenir. Kasabalara yakın topraklar, uzaktakilere göre daha verimsiz bile olsa daha çok rant getirir. Bu nedenle Londra civarındaki büyük toprak sahipleri kendi tekelci konumlarını korumak için uzak bölgelere yol yapılmasına karşı çıkmış, ucuz işgücüne dayanan o bölgelerin ürünleri düşük fiyatla satılacağı için, kendi rantlarını azalacağını (böyle açık açık) savunmuşlardır.[46]

Ricardo'nun rant kuramına daha yakından bakarsak, büyük toprak sahipleri tarafından çıkarılan, tarım ithalatını kısıtlayan Tahıl Yasaları'na rağmen ona göre, yüksek tarım ürünleri fiyatlarından büyük toprak sahipleri sorumlu değildi; sorumluluk, yüksek talep nedeniyle verimsiz toprakların tarıma açılmasına neden olan "azalan verimlilik yasası"ndaydı.[47] Nüfus kuramcısı olarak tanınan Malthus da toprağın azalan verimlilik yasasına dayanarak, yiyecek üretiminin artış hızı, nüfusun artış hızından az olduğu için, zaman zaman görülebilecek kıtlık ve açlığın fazla nüfusu öldürerek, yiyecek ve nüfusu bir dengeye getire-

45 Smith, Adam (1964), *The Wealth of Nations*, Everyman's Library, Aldine Press. Letchworth. Herts, cilt 1, s. 130-131. İlk basım tarihi 1776.

46 *Ibid*, s. 138.

47 "Azalan verimlilik yasası", kısa dönemli bir kurguya dayanır; teknoloji dahil pek çok şey sabit tutulup, belirli büyüklükte bir toprakta yalnızca emek kullanımı birer birer artırıldığında, bir noktadan sonra verimliliğin (elde edilen ürün miktarının) düşmeye başladığı gösterilir. Yani belirli bir toprakta ancak şu kadar çalışanla optimum ürün sağlanır, denmektedir. Gerçekte bunun tam tersi olmuştur: Teknik iyileştirmeler hep sürdüğü için aynı büyüklükteki topraktan giderek daha çok ürün elde edilmiştir.

ceğini öngörmüştür. Hem Ricardo, hem Malthus bu durumu doğal yasaymış gibi sunup, devletin asla müdahale etmemesini savunurlar.[48]

Toprak rantı, hem kapitalizm öncesi, hem de kapitalist toplumlar için söz konusudur.

Her iki rant türü de bir sömürü ilişkisini gösterir. Ama, kapitalist rant, feodal rantın bir devamı değildir; aralarında önemli nitelik farkları vardır. Feodal rant, toprak sahibi ile üretici-serf arasındaki *doğrudan, serbest iktisadi ilişkiler dışında*, el konulan *tüm* artı-ürünü içerirken, kapitalist rant, en klasik örneği İngiltere'de görüldüğü biçimiyle, toprak sahibi-kiracı çiftçi-tarım işçisi üçgeninde, kiracı çiftçinin elde ettiği ortalama kâr oranının üstünde kalan bölümünün, toprak sahibine rant/kira olarak verilmesidir. Diğer bir deyişle, sözleşmeye dayanan "özgür" iktisadi ilişkiler çerçevesinde, tarım işçisinin yarattığı artıdeğer, toprak sahibiyle kapitalist çiftçi arasında bölüşülür. Ve bu sömürü ilişkisi serbest piyasa koşullarıyla gizlenir; bütün tarafların birbiriyle eşit ve özgür olarak giriştiği, zor kullanımının olmadığı, kontrat ilişkisi olarak görülür. Hem toprak sahibinin, hem de kapitalist işletmeci mantığıyla hareket eden kiracı çiftçinin çıkarı, tarımsal işçi ücretinin mümkün olabildiğince düşük tutulmasını gerektirir. Gerçekten de tarihsel olarak ve günümüzde, tarım işçilerinin ücretleri genellikle sanayi işçi ücretlerinin altında seyretmiştir.

Toprak gibi doğal bir kaynağın sahiplenilmesiyle elde edilen geliri haksız kazanç sayan 18. yüzyıl Fransız iktisatçıları "tek vergi" önerisini yapmış[49]; 19. yüzyılın son çeyreğinde de ABD'li Henry George (1839-1897), dünyada milyonlarca satılan *Gelişme ve Yoksulluk* (1879) başlıklı kitabında tarım-

48 Ricardo, David (1965), *The Principles of Political Economy and Taxation*, Everyman's Library, J. M. Dent & Sons Ltd, "On Rent", s. 33-45; "Mr. Malthus's Opinion on Rent", s. 272-292. İlk basımı 1817.

49 Onların öngördüğü "tek vergi" toprak mülkiyeti vergisi değil, tarımsal net artığın, çeşitli vergiler yerine, tek bir vergi ile vergilendirilmesiydi.

da gene "tek vergi" politikasını savunmuştur. Henry George, doğal kaynakları özel mülkiyetinde tutan toprak sahiplerinin üretime katkıda bulunmadıklarını; eğer bütün diğer vergiler kaldırılıp, her yıl toprak sahiplerince haksız yere elde edilen rantlar vergilendirilirse, devrime gerek kalmadan, yoksulluğun ortadan kaldırılabileceğini savunmuştu. Bu düşünceler, hiçbir yerde uygulanmasa da, yüksek gelirlerin artan oranda vergilendirilmesine dayanan vergi sisteminin geliştirilmesinde etkili olmuştur.

Bu aşamada yalnızca tarımsal topraklar ve doğal verimlilik farkları üzerinde duralım. Nüfus artışı ve kentleşmeye bağlı olarak artan talep nedeniyle yeni tarımsal alanların açılmasının gerektiğine değinilmişti. Ricardo'nun varsayımını kabul edip, tarıma yeni açılan toprakların marjinal ya da daha az verimli topraklar olacağını düşünürsek, bu durumda, tarım ürünleri fiyatlarının, en kötü topraklardaki üretim maliyetine göre belirlenmesi gerekecektir. Aksi halde, bu topraklar üretimden çekilecektir. En kötü kalite topraklara göre belirlenen tarımsal ürün fiyatları, daha verimli işletmelere bir verimlilik farkı rantı sağlayacaktır. Ricardo'nun kuramı bu verimlilik farklarından kaynaklanan rantla ilgilidir. Ama en kötü toprakların tarıma açılabilmesi için, bu toprak sahiplerine gene bir bedel ödenmesi gerekir. Bu, Ricardo'nun hesaba katmadığı, özel mülkiyetten kaynaklanan "mutlak rant"tır; bu da en kötü topraklardaki üretim maliyetine dahil edilerek piyasa fiyatına yansıtılır.

Toprakların doğal verimlilik farklarından kaynaklanan rantın yanı sıra, ama gene temelde bu doğal verimlilik farklarından etkilenen başka bir rant da tarımdaki sermaye yatırımlarının farklı getirilerine dayanır. Toprağa sermaye yatıran kiracı çiftçinin, bu nedenle artan getirisinin önemli bir bölümüne de toprak sahibinin el koymasına daha önce değinilmişti.

Sanayide fiyatlar, serbest rekabet koşullarında, ortalama maliyete göre belirlenirken, tarımda en kötü topraklardaki maliye-

te göre belirlenmektedir. Bunu bir anlamda, az sayıda firmanın piyasaya egemen olduğu oligopolcü sanayilerde fiyatların, en yüksek maliyeti olan firmaya göre belirlendiği kartel anlaşmalarına, dolayısıyla da "kartel rantı"na benzetebiliriz.

Şimdi Ricardo'nun rant kuramını bir örnekle açalım. Aynı büyüklükte ama farklı verimlilikte 3 birim toprağa aynı büyüklükte sermaye yatırımı yapıldığını ve tarımdaki ortalama kârın da % 20 olduğunu varsayalım.

Verimlilik	Sermaye yatırımı	Ortalama kâr	Üretim miktarı/ton	Ton başına üretim maliyeti	Verimlilik farkı rantı (R)
En verimsiz	100	20	4	120/4 = 30	30x4=120 R:0
Orta	100	20	5	120/5 = 24	30x5=150 R: 30
En verimli	100	20	6	120/6 = 20	30x6=180 R: 60

En verimli topraklarda verimlik farkından kaynaklanan 60 rant alınırken, en verimsiz toprakta bu rakam sıfır. Ama en verimsiz toprakların tarıma açılabilmesi için de toprak sahibine bir rant ödeneceğinden ürün fiyatına bu da eklenecektir.

Diğer rant türlerine de kısaca bakacak olursak, birincisi, ancak özel iklim ve toprak koşullarında yetişebilen üzümlerden yapılan örneğin Fransız şaraplarına olan talebin yüksekliğine bağlı olan yüksek fiyatlar nedeniyle "tekelci rantlar" elde edilmesidir. İkinci olarak, kent arazilerinde konuma; madencilikte, madeni çıkarma kolaylığı ya da zorluğuna bağlı olarak rantlar ortaya çıkar.[50]

50 İktisat teorisinde rant geliri farklı farklı ele alınır: Kimine göre tarımsal üretim değerine bağlanır, kimi doğanın "hediyesi" derken, kimi de sermayeye ödenen faiz gibi, üretim faktörlerinden birine ödenen gelir, der.

Rant, spekülasyon ve sermaye birikimi

Nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte, bir yandan tarımsal ürünlere talep artarken, öte yandan, tarımsal topraklar, sanayi ve kent arazilerine dönüşür; yeni yolların, havaalanlarının ve barajların yapılmasıyla birlikte toprakların konumlarında ve verimliliklerinde değişimler gerçekleşir. Bu gelişmeler genellikle verimli tarım alanlarının kentsel arazilere dönüşümü yönündedir (sahillerin turizme açılması, ikinci evlerin yapılması, bir zamanların meyve bahçelerinde otomobil fabrikalarının kurulması, yağmur ormanlarının kereste sanayisi için yok edilmesi vb.), bu kez geriye kalan göreli verimsiz toprakların verimlerini artırma çabasına girişilir; bu da tarımsal üretim maliyetlerini artırır.

Kentleşme ve göç süreçlerinde tarla (tarım) ile arsa (kent) fiyatı farkının büyüklüğü, temeli "rant" olan büyük spekülatif kazançların kaynağı olagelmiştir. Bunlar da bir yandan, servet ya da sermaye birikimini artırırken, diğer yandan adaletsiz gelir dağılımlarını daha da bozar.[51] Kısaca, yüksek toprak fiyatları, özel toprak mülkiyeti tekeline ödenen büyük bir haraç niteliğindeyken, tarımsal gelişmeyi de olumsuz yönde etkilemektedir. Kapitalizmle birlikte toprakların metaya dönüşüp alım satım konusu olması karşısında, sık sık şu değerlendirmelerle karşılaşıyoruz: Yeniden üretilmesi mümkün olmayan toprak ve diğer doğal kaynakların özel mülkiyeti, haksız (emek verilmeden) kazançlara yol açmakta; bunlar da hem gelişmeyi engellemekte ya da çok maliyetli yapmakta, hem de bu kaynaklara sahip olmayanları yoksulluğa itmektedir. Doğaca sunulan kaynakların

51 Örneğin, GAP gibi büyük yatırımların kendisi de büyük bir spekülasyona yol açmaktadır. Şanlıurfa'da organize sanayi bölgelerinde devletten 300.000 TL'ye satın alınan arsaların metrekaresi baraj yatırımı nedeniyle hemen 1-2 milyona alıcı bulabilmektedir. *Cumhuriyet*, Ekonomi Eki, 16 Aralık 1996. İktisadi ve siyasi nüfuz sahipleri ise doğrudan imar planlarını değiştirterek gene büyük rantlar elde eder. Doğan Grubu'nun sahip olduğu İstanbul, Hilton arazisinin böyle bir imar planı değişikliği sonucunda hemen 12 kat değer kazanacağı hesap edilmektedir. *İstanbul Dergisi*, sayı 61, Ekim 2007, s. 16.

özel mülkiyete konu olması, bunlara sahip olmayan insanların aleyhine bir durum yarattığı için bunun hem ahlaki, hem sosyal, hem de iktisadi açılardan sorgulanması gerekir.

Kapitalist sistem içinde önerilen çözümler: Toprak reformu, çok büyük toprakların bir bölümünün tazminat ödenerek kamulaştırılması ve topraksız köylülere taksitle satılması, rant ve spekülatif kazançların vergilendirilmesi, olmuştur. Tarihsel olarak en çok uygulanan 20. yüzyıldaki toprak reformlarıdır. Kapitalist dünyada, başlıca iki tür toprak reformuyla karşılaşıyoruz: Büyük savaşların ertesinde, sınırlar yeniden çizilirken, galiplerin denetimi altında yapılan reformlar. Örnek: 1. Dünya Savaşı ertesinde Doğu Avrupa'da, ya da 2. Dünya Savaşı sonrasında galiplerin gözetiminde yenilen ülkelerde (Japonya, Kore, Tayvan) yapılan reformlardır. Bunların temel amacı, büyük toprak sahiplerinin iktisadi ve siyasi gücünü kırarak, yeni hükümetlerin uygulayacakları iktisat politikalarının, galiplerin istediği doğrultuda kolayca gerçekleşmesini sağlamak ve köylülüğün desteğini almaktı. İlerici ya da sol iktidarlar döneminde yapılan toprak reformları olmuşsa da (Meksika, Şili), daha sonra iktidarlar değişince, çoğu kez topraklar yeniden eski sahiplerine iade edilmiştir. Bir de Türkiye gibi sözü çok edilen ama bir türlü toprak reformu yapılamayan ülkeler grubu var. (Türkiye'ye ileride değinilecek.)

2. Kapitalizme geçerken köylülüğün değişik dönüşüm yolları

Bu bölümde kapitalizmin ilk kez tarımda gelişmeye başladığı ve dünyadaki ilk sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere; daha sonra köle emeğiyle birlikte kapitalizme geçen ABD; kapitalizm ve sanayileşme sürecine en geç giren Almanya ile Rusya ve sanayileşmeye büyük bir köylü kitlesiyle birlikte başlayan Fransa örnekleri ele alınacak. Köylülüğün dönüşüm yolları ile değişik kapitalizm ve sanayileşme modelleri arasındaki ilişkiler üstünde durulacaktır. Bölümün sonunda, bu ülkelerdeki aydınların durumu ile köylülük arasındaki bazı bağlantılara işaret edilecektir.

İngiltere

İngiltere, dünyada serfliğin ve feodalizmin en erken (14. yüzyıl) çözüldüğü ülke. Bu yüzyılda Kuzey Avrupa yün sanayisinin talebinin çok artması nedeniyle yün fiyatları olağanüstü yükseldiğinde, diğer Avrupa aristokrasilerinden farklı olarak İngiliz soyluları çok erken bir girişimcilik örneği vererek bu fırsatı değerlendirdi ve kâr etmek amacıyla büyük çaplı koyun yetiştiriciliğine girişti. Tabii bunun önkoşulu, yüzyıllardır feodal gelenek ve kurallarla topraklarında çalışan serflerin, topraklarından sürülmesiydi. Geniş malikâne topraklarının etrafını çitle çevirerek, bunları feodal kurallardan arınmış mutlak özel mülkiyete dönüştüren aristokrasinin en azından bir bölümü, pazar için koyun yetiştirmeye başladı.

Kapatma/çevirme hareketleriyle sadece serflerin ekip biçtiği toprakların değil, köy ortak arazilerinin, meraların, ormanların vb. özel mülkiyete geçişi, köylerin ve üreticilerin yok edilişi, 16. ve 18. yüzyıllarda yeni ivmeler kazandı. Önce toplumsal düzenin bozulduğu ve büyük göçlere neden olduğu gerekçeleriyle parlamentonun ayak dirediği bu hareketler daha sonra parlamentonun çıkardığı yasalarla hızlandırıldı. 14. yüzyıldaki kapatma hareketi piyasaya ham yün sağlamak içindi. Kentler, feodal bağımlılıklarından "özgürleşen" işçi adaylarıyla kalabalıklaştıkça, bu kez piyasa için tahıl üretimi kârlı hale geldi; bu amaçla toprakların kapatılması sürdü ve büyük çiftlikler oluşturuldu.

Soylu toprak sahiplerinin bir bölümü de piyasaya tahıl üretmek için topraklarını sözleşmeyle kiralamaya başladı. Kiralamada büyük bir rekabet vardı; kiracı çiftçi yüksek kiraları ödeyebilmek ve kâr edebilmek için verimliliği artırmak zorundaydı. Yanında ücretli işçi çalıştıran kiracı çiftçi piyasa zorunluluklarına uyarak verimliliği artırırken, maliyetleri de düşürmeye çalışıyordu. Topraklarını doğrudan işleyen büyük toprak sahipleri de benzer bir uğraş içindeydi.

Büyük çiftliklerin yanı sıra özgür köylüler ve feodal bağlarından kurtulan üreticiler de küçük toprak sahipleri (*yeomen)* olarak piyasa için üretim yarışına katıldılar. 15. yüzyıla gelindiğinde bu grup hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaşmıştı.

Feodal tarımın tabanı nasıl "bağımlı" üreticilere dayanıyorsa, kapitalist tarımın geliştiği zemin de "özgür" üreticilerdi. Bunlar hem birbirleriyle, hem büyük çiftliklerle, hem de kiracı çiftçilerle, verimliliği artırmak için ciddi bir rekabet içindeydi. Bu rekabet sürecinde ayakta kalabilenler ve tasfiye olanlar, küçük köylülük arasında ayrışma ve farklılıklara yol açıyordu. Piyasa zorunluluklarını yerine getirebilenler, topraklarını genişletirken, bunu yapamayanlar topraksızlaşıyordu. Sürekli teknik yenilikler yapabilmek açısından, bir aşamada küçük mülkiyet sınırlayıcı olmaya başlamıştı. Ayrıca kâr amaçlı piyasa için üretim yapmak isteyenlerin, toprak satın alma ve kiralama taleplerinin de kiraları ve toprak fiyatlarını sürekli yükseltmesi, verimliliği yeterince artıramayan küçük köylülüğün tasfiyesini kolaylaştırıyordu.

16. yüzyıldaki Reformasyon'la, manastırların kapatılması sırasında, toprakların önemli bir bölümünü elinde tutan Katolik kilisesinin topraklarının kraliyet gözdelerine dağıtılması ve satılmasıyla ikinci kez serflerin kitlesel olarak topraktan sürülmesi ve ortak mallarla ilgili bütün geleneksel haklarının yok edilmesi gerçekleşti.[52] Böylece yoksulluğun kalıcı olduğu kabul edilerek ilk kez Yoksul Yasaları çıkarıldı.

---

52 Geleneksel haklar şunlardı: Her aileye kendi geçimine yetecek kadar toprak tahsis edilmesi; bu toprağın kullanım hakkının miras yoluyla çocuklarına geçebilmesi, köy meralarında hayvanlarını otlatma hakkı; evlerini inşa edecek malzemeleri ormanlardan sağlama hakkı. Ayrıca bazı siyasi hakları da vardı: Kendi mahkemelerini oluşturabiliyorlardı; köylülerin yaşamlarına ilişkin kararnameler, içtüzükler çıkarabiliyorlardı. Örneğin bunlardan birinde, kimsenin günbatımından sonra tarlalara girmeyeceği kuralıyla hırsızlığın önlenmesi amaçlanıyordu. Bu kuralların uygulanmasından da köylüler sorumluydu; anlaşmazlık durumunda konu, 12 köy temsilcisinin bulunduğu köy mahkemelerine (manorial court) geliyordu. Mahkemelerdeki lordun temsilcisi diğer üyelerle eşit konumdaydı. Mahkemelerin ceza verme yetkisi de vardı.

İşte hem kapatma hareketleriyle, hem de daha sonraki rekabet sürecinde üreticilerin mülksüzleşmesi ve toprak dahil üretim araçlarının büyük çiftliklerde yoğunlaşması, ilkel "sermaye birikimi" sürecini yansıtmaktaydı.

18. yüzyılda bu büyük çiftliklerden "sermaye" ya da "tüccar" çiftlikleri olarak bahsedilmeye başlandı. Daha önce küçük toprak parçalarını ekerek ve ortak meraları kullanarak yetiştirdikleri az sayıda hayvandan geçimlerini sağlayan eskinin büyük köylü kitlesi, artık ücretli işçi olarak çalışıp, bütün ihtiyaçlarını pazardan satın almak durumundaydı (iç/ulusal pazarın yaratılması).

19. yüzyılda İrlanda ve İskoçya'daki "malikâne topraklarının temizlenmesi" harekâtında da çok kısa sürede bu topraklardaki köyler, evler ve bazen direnen insanlar da yakılarak "temizlendi" Örneğin İskoçya'nın bir yöresinde 1835'te 15.000 Kelt ailesinin yerini 130.000 koyun almıştı. Topraklar insanlardan temizlendikten ve ekili araziler meralaştırıldıktan sonra yeni oluşturulan ormanlarda soylular ve zenginlerin "asil uğraşı" sayılan av eğlenceleri için geyikler yetiştirildi. Bütün bunlar sermayenin, "pastoral ilkel birikim" yollarıydı.[53]

Devlet mülkiyetinden farklı olarak ortak mülkiyet eski Cermen kavimleri kültürüne dayanır ve bunlar feodal sistemde de varlıklarını sürdürmüştü. Ortak mülkiyetin yok edilmesinden sonra devlet toprakları da yağmalandı. Böylece tarımsal nüfus, imalat sanayisinde işçi olmak üzere "serbest bırakılmış" oldu.[54]

19. yüzyıla gelindiğinde İngiliz tarımı büyük toprak sahibi, kapitalist çiftçi ve tarım işçisi sacayağına dayanıyordu. İngiltere'nin ilk sanayi devrimini gerçekleştirmesinde, köylü-

53 Marx, Karl (1998), *Capital*, 1. cilt, Bölüm 27 ve 30, Multimedia Edition, Cominsane Press. İlk basımı 1867.

54 *Ibid.*

lüğün tümüyle tasfiye edildiği ilk ülke olması önemli etkenlerden biriydi.[55] Çok erken tarihlerden beri tarımdan sürülen üreticiler İngiliz sanayileri için hem ucuz işgücü, hem de bütün ihtiyaçlarını pazardan karşılamak zorunda olan kitlesel bir tüketim talebi oluşturuyorlardı; bu, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin önemli bir önkoşulu olan iç pazarı da genişletiyordu. İngiliz kapitalizmi, ulusal pazarına dayanarak sanayileşmesini gerçekleştiren, daha sonra da sömürge pazarları sayesinde 100 yıl boyunca (1770-1870) dünyanın tek egemen sanayi ülkesi kalabilen özgün bir kapitalist sanayileşme modelini temsil ettiği kadar, kapitalist üretim ilişkilerinin ilk kez tarımda gelişmeye başlamasıyla da dikkat çekici bir örnektir.

ABD

Kuzey ve Güney Amerika 16. yüzyılda Avrupalılarca "keşfedilip", sömürgeleştirilirken uçsuz bucaksız bu topraklarda yaklaşık bir milyon yerli nüfusun yaşadığı tahmin edilmektedir. Yerliler ortaklaşa üretim ve avcılık yapıyordu. Avrupa'dan gelen göçmenler istedikleri toprağa hiç para ödemeden yerleşebiliyordu; toprak bol, işgücü kıttı. Böylece Kuzey Amerika'da çiftçi-aile tipi üretim yaygınlaşırken, ücretli işçi bulmak da neredeyse imkânsızdı; göç eden Avrupa'nın mülksüzleri, Yenidünya'da işçiye değil, çiftçiye dönüşüyordu. 19. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile iç savaş sırasında (1861-1865), çıkarılan yeni bir yasayla, 10 dolar ödeyen herkes 160 dönümlük toprağa (5 yıl sürekli işlemek kaydıyla) sahip olabiliyordu.[56]

---

55 Bugün Türkiye'nin tarımsal nüfusu, toplam nüfusun % 35'i; İngiltere'de 1770'te tarım nüfusu % 40'tı; Almanya bu oranı 1890'da yakaladı. Milli gelir içinde tarımın payı İngiltere'de 1770'te % 45, 1870'te % 15'ti. Fransa bu açıdan ancak 1870'te İngiltere'nin 1770 düzeyine, Japonya ve İtalya ise 1960'ta benzer düzeye gelebildi.

56 Hoell (1975), s. 15.

ABD'nin kuzeyinde işgücü kıtlığı, işgücü tasarrufu sağlayan teknolojik yenilikleri teşvik ederken, güneyinde Afrika'dan (16.-19. yüzyıllar arasında) getirilen kölelerle büyük pamuk plantasyonları kuruldu. Yoğun olarak kullanılan köle emeği nedeniyle bu bölgede verimliliği artıracak teknolojik yeniliklere ihtiyaç duyulmuyordu.

Aydınlanma'ya kadar öne sürülen dinci savlar, Hıristiyan olmayanların köleliğine olumlu yaklaşıyordu. Daha sonra dinsel gerekçelere dayanmayan kölelik taraftarı ve karşıtı savlar geliştirildi. Özellikle felsefe ve siyaset dünyasında 18. yüzyıl boyunca bu konuda hararetli tartışmalar oldu.[57] Liberal bilinen kimi düşünürlerin köleliği savunduğu; kimi muhafazakârların ise kölelik karşıtı olduğu görüldü. 1760-1830 arasında köleliğin kaldırılması kampanyasının odağı İngiliz sömürgesi olan Batı Hint Adaları'ydı. Köle sahipleri, Locke'un liberal ideolojisini kullanırken, kölelik karşıtları da Thomas Paine'in *Rights of Men* (1791) kitabındaki görüşleri savlarının dayanağı yapmıştı. Muhafazakâr Tory'lere göre ise, eğer Amerikan kolonileri köleliği kaldırmaya yanaşmıyorlarsa, kendileri için bağımsızlık istemeye de hakları yoktu.

Felsefede "deneyciliğin kurucusu" Hume, zencilerin toplumsal hiyerarşide doğal olarak "aşağı"da yer aldığını; insan aklının üstünlüğünü savunan ABD bağımsızlık savaşı önderlerinden Thomas Jefferson ise, zencilerin beyazlara ve Amerikan yerlilerine göre daha aşağı bir ırk olduğunu söylerken, toplumsal düzenin bozulmamasını her şeyin üstünde tutan ve bu nedenle Fransız Devrimi'ne karşı çıkışıyla tanınan muhafazakâr Edmund Burke, kölelik karşıtlarının yanında yer almıştı. Artık dinsel gerekçeler yerine, kölelik taraftarları "doğal olarak"la başlayan açık ırkçı görüşleri savunuyorlardı. Adam Smith ise Batı Hint Adaları'ndaki şeker plantasyonla-

57 İngiltere köle ticaretini 1807'de, köleliği 1837'de yasakladı.

rında çalıştırılan köle emeğine "verimlilik" kaygısıyla karşı çıkıyordu. Ona göre, özgür işçi daha verimli çalışırdı.[58]

Kölelik kaldırıldıktan sonra eski kölelerin bir bölümü, sahiplerinin topraklarını ortakçılıkla işlemeye başlarken, diğerleri de işçi olarak kuzeyin sanayi kentlerine göç etti. Özellikle kuzeyde erken tarihlerde geliştirilen tarım teknolojileri ve yüksek verimlilikle işlenen uçsuz bucaksız topraklar sayesinde tarımsal ihracat, ABD sanayileşmesinin finansmanında önemli bir rol oynadı. Kısaca, Amerikan sanayileşmesinde tarımdaki köle emeği, bağımsız aile işletmeleri ve büyük çiftçilikler önemli olmuştur.

Almanya

Almanya, Avrupa'da sanayileşme kervanına en geç (1870 sonrası) katılan ülkelerden biridir. Alman köylülüğünün dönüşüm modelinin benzeri gene sanayileşmeye geç giren İtalya, İspanya, Japonya, Doğu Avrupa ülkeleri ve bazı Güney Amerika ülkelerinde de görülür. Bu modelin özü feodal üretim birimlerinin, radikal bir değişime uğramadan kapitalist üretim sürecine katılmasıdır. Serflik yasal olarak Almanya'nın batısında 1830'da, doğusunda 1840'larda kaldırıldı ve feodal toprak sahipleri (*Junker*), kapitalist toprak sahiplerine dönü-

58 Gordon, K. Lewis (1978), *Slavery, Imperialism and Freedom, Studies in English Radical Thought*, MR Press, s.14, 20, 32, 34.
Gillo Pontecorvo'nun Marlon Brando'nun başrolünü oynadığı 1969 tarihli "Burn" (İsyan) filminde İngiliz şeker şirketi adına çalışan Sir William Walker, Antil Adaları'ndaki şeker plantasyonu sahiplerini köleliği kaldırıp ücretli işçi sistemine geçmeleri için şöyle ikna etmeye çalışır:
"Hangisini tercih edersiniz, bir eş mi yoksa şu melez kızlardan biri mi? Tamamen ekonomik açıdan bahsediyorum. Malın (bu durumda fiziksel aşk) maliyeti nedir, verimi nedir? Bir eş için ev, yiyecek, elbise, tıbbi bakım vs. sağlamak lazım. Onu tüm yaşamı boyunca tutmak zorundasınız; hatta yaşlanıp verimsiz hale gelse de. Oysa bir fahişeyi barındırmak, beslemek, giydirmek gereği yok. Sadece ihtiyacınız varken sizindir o ve sadece hizmeti için ona saat başına ödeme yaparsınız. Beyler! Hangisi sizin için daha elverişli. Bir köle mi, yoksa ücretli işçi mi?"

şürken, yasal olarak bağımsızlığını kazanan serfler fiilen yarı serf, yarı ücretli işçi konumunda kaldı. Diğer bir deyişle, serflik bağımlılıklarının sürmesi tarımda çalışanları hem feodal, hem kapitalist sömürü biçimlerine maruz bıraktı. Bu modelde feodalizmin antidemokratik gelenekleri toplumda çok uzun süre devam etti.[59]

Tarımda pazar için üretim süreci başladığında, Almanya'nın henüz bütünleşmiş tek bir ulusal pazarı yoktu; tersine pek çok küçük prensliğe bölünmüştü. Bunun anlamı tarımda büyük çaplı piyasa için üretim yapma gereksiniminin olmamasıydı. Toprak sahipleri de –İngiltere'deki durumun aksine- serfleri, feodal sömürüyü ve baskıyı artırarak topraklarında tutmaya çalıştılar. Verimliliği artırma gibi bir kaygıları da olmadığı için ucuz işgücüne dayanan tarım, düşük verimlilikle çalışmaya devam etti ve Alman sanayileşmesine iç pazar olarak anlamlı bir katkısı olmadı. Alman sanayisi de en baştan işgücü tasarrufuna dayanan sermaye-yoğun teknolojiyle, yüksek verimle, dünya pazarlarına dönük büyük çaplı üretim hedefiyle kuruldu.

Sanayisi hızla gelişen ama tarımı oldukça geri bir düzeyde bulunan Almanya'da, Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin kuramcılarından ve önderlerinden Karl Kautsky'nin (1854-1938), ülkede kapitalist tarımın, o ülkeye özgü biçimler altında da olsa, gelişmekte olduğunu ve kapitalist gelişmenin temel yasalarının tarım için de geçerli olduğunu savunan *Die Agrarfrage* (1899) (Tarım Sorunu) adlı kitabının yayınlanmasıyla birlikte, Alman ve Rus sosyal demokratlarının bir kesimi arasında uzun yıllar sürecek olan bir tartışma başladı; bu tartışmaların özünü, küçük çaplı köylü üretiminin, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğe karşı üstünlüğünün olup olmadığı ya da tarımda, kapitalist gelişme yasalarının geçerli olup olmadığı gibi konular oluşturuyordu.

59 Bkz. Hoell (1975).

Rusya

Serflik 1861'de yasal olarak kaldırıldığı zaman Rusya, Avrupa'nın en büyük köylü nüfusu barındıran en geri ülkesiydi. Madencilik ve finans yabancı sermayenin elindeydi. Toprak sahipleri köylülere taksitleri 49 yılda ödenmek üzere toprakların verimsiz ve kıraç bölümlerini sattılar; paralarının tamamını, taksitlerin tahsilatını daha sonra yapmak üzere devlet hemen ödedi. 1905'te köylülere köy komünü "mir"den ayrılıp bağımsız çiftlik kurma hakkı tanındı.

Rus tarımının Avrupa'nın başka ülkelerinde görülmeyen özgünlüğü, ülke çapında yaygın olan tarımsal komünlerdi. Bu komünlerde ekilebilir topraklar komünal mülkiyette olduğu halde üyeler arasında belirli aralıklarla yeniden dağıtılıyordu; üreticiler çalıştıkları tarlalarda yetiştirdiklerini sahiplenebiliyordu. Oysa arkaik komünlerde, üretim ve paylaşım komünal olarak yapılırdı.

Marx'a göre, Rus komünlerinin çağdaş kapitalist sistemle aynı zaman diliminde bulunması nedeniyle, kapitalizmin ürkütücü felaketleri yaşanmadan, modern teknolojiler ithal edilerek olumlu gelişmelerin gerçekleşebilmesi, en azından teorik bir olasılıktı. Batı gibi Rusya da makineleri, demiryollarını kullanmak zorunda kaldı ve bunun için mühendislik sanayisinin uzun bir kuluçka dönemi geçirmesi gerekmedi. Batı'nın yüzyıllarını alan bankacılık sistemini de hemen kurdular. Eğer, serfliğin kaldırılışı sırasında kırsal komünler, vergi yükleri hafifletilip, canlandırılabilseydi, kimse komünün yok olmasından "tarihsel kaçınılmazlık" olarak bahsedemezdi. Değişik tarihsel koşullarda ya özel ya da komünal mülkiyet galip gelebilirdi.

Toprağın ortak mülkiyeti, bireysel işlenen toprak parsellerinin varlığı, kolektif çiftçiliğe dönüşümü kolaylaştırabilirdi; zaten Rus köylüleri bunu meralarda uyguluyordu. Makineleşmek için büyük ölçekli çiftliklerin gerektiği de doğru değildi. Rus

kırsal komünü, temeli güçlendirilerek yaşayabilir; ortak mülkiyet korunup, özel mülkiyet kaldırılabilir ve bunlar kapitalist rejime girmeden mümkün olabilirdi. Ama serflik kaldırıldıktan sonra Çarlık, komünleri ağır vergiler, tefecilik vb. yoluyla çürümeye bıraktı.

> Rus komününü kurtarmak için bir Rus devrimi gereklidir. (...) Eğer devrim tam zamanda gerçekleşirse, eğer bütün gücünü kırsal komünün tam gelişmesi için harcarsa, o zaman komün Rus toplumunun yeniden oluşumunun bir parçası olur ki, bu kapitalist sistemce esir edilen öbür ülkelere göre bir üstünlük anlamına gelir".[60]

Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında Herzen ve Çernişevski'nin önderlik ettiği halkçılık hareketinin temel dayanağı da Rus komününün belirli nitelikleriydi. Onlara göre köy komünü, ilkel komünizmin etkilerini taşıyordu; topluluk kendi kendini yönetiyor, vergilendiriyor ve toprakları belirli sürelerle aralarında yeniden dağıtıyordu. Ancak köylülerin komünden ayrılma hakları yoktu.

1870'lerde "devrimci halkçılık" doruktayken, aydınlar düşüncelerini anlatmak üzere köylere gidiyordu; Narodnaya Volya (Halkın İradesi) hareketine katılan aydınlara göre, okuma yazma, araştırma, sorunlara çözüm getirmiyor, onları halktan uzaklaştırıyordu. Yapılması gereken şey, köylülerle birlikte yaşamak, onlara siyasal bilinç götürmekti. 1880'lerde önemli bir siyasal güç haline gelen bu hareket, kendini sosyalist ve popülist/halkçı olarak tanımlamış; Rusya'da kapitalizmin varlığını "tesadüfi" olarak değerlendirmiş; sosyalizmin "mir" temeline dayanarak kurulacağını savunmuştur. Sloganları: Bütün top-

60 Marx'ın 1881'de Vera Zasuliç'e yazdığı mektubun ilk taslağı, *Marx-Engels Collected Works*, cilt 24, s. 346 (Rusça basım 1924, Almanca düzeltilmiş basım 1985), uyarlama/çeviri, Andy Blunden, Marx/Engels Archive, marxist.org/archive.

raklar köylülere, fabrikalar işçilere idi.[61] Bu harekete katılanların çoğu da Bakunin gibi köylülerin hemen devlete ve büyük toprak sahiplerine başkaldıracağını düşünüyordu. Örneğin Herzen'e göre, "Köylü, komünü muhafaza ederek kişinin özgürlüğünü gerçekleştirip, ulusal birliği sağlarken, köyün kendi kendine yönetimini şehirlere de yayabilir –bu Rusya'nın geleceği sorununu özetler; örneğin aynı sorunun çözümü Batı'nın zihninde de var."

Engels ise bu düşüncelere şiddetle karşı çıkar ve eğer "Rus komünü dönüşüme uğrayacaksa, bu ondan gelmeyecek, ancak Batı'da proletaryanın burjuvazi karşısında zafer kazanıp kapitalist üretimi, toplumca idare edilen üretime dönüştürmesinden sonra mümkün olabilecek" der.[62] Lenin de 1905'te basılan, Narodniklere karşı polemiğe girdiği *The Development of Capitalism in Russia* adlı hacimli kitabında ayrıntılı biçimde kapitalizmin Rus tarımında nasıl geliştiğini belgeler ve inceler.[63]

Ekim 1917 Devrimi'nden sonra Sovyet hükümetinin ilk icraatlarından birisi toprakta özel mülkiyetin kaldırılması ve toprakların köylülere dağıtılması olmuştu ama üretim araçları kamulaştırılmadığı için 1920'ler boyunca tarımsal üretimin devrim öncesi kimi özellikleri sürdü. Bunun yanı sıra, toprak dağıtılan köylüler öncelikle iç tüketimlerini artırdıkları için pazarlanan tarımsal ürün kıtlığı hem sanayiye hammadde, hem de kentlere yiyecek sağlanması açısından ciddi bir sorun oldu. Bu sorunu aşmak için 1921'de itibaren köylülere ürünlerini istedikleri fiyattan pazarda satma, uzun süreli toprak kiralama ve işçi kullanma hakları tanındı. Kiralama hakkı ve üretim araçlarının özel mülkiyeti 1920'ler boyunca bazı köy-

61 Major, J. (1965), *An Economic History of Russia*, cilt 2, s. 72-75, 104-113, 116-134.

62 Engels, F., (1894), "On Social Relations in Russia", *Marx-Engels Collected Works*, cilt 27, s. 421, Marx/Engels Archive, Marxist.org/archive.

63 Lenin, V. I., (1964), *Collected Works*, 3. cilt, Progress Publishers.

lülerin zenginleşmesine (kulaklar) ve piyasa fiyatını uygun bulmadıkları zaman stok yapmalarına yol açtı.[64]

1926'da kolektif tarımın hızlandırılması kararı alındı; buna göre küçük topraklar kolektiflerde birleştirilecek, herkesin belirli büyüklükte özel toprağı olacak, geri kalan topraklar ortaklaşa işlenecek ve ürün paylaşılacaktı. Bu politikalara özellikle kulaklar çok sert tepki gösterdi; kitlesel olarak hayvanlar öldürüldü ve ürünler yakıldı.

Hükümetin tepkisi de sert oldu; 1929'da toprak kiralama ve işçi kullanma yasaklandı, köy sovyetlerine, belirlenen büyüklüğün ötesinde toprak işleyenlerin topraklarına el koyma hakkı tanındı ve güneydoğu kulakları sürgün edildi. Kolektif ve devlet çiftliklerine makine önceliği sağlandı, kredi kolaylıkları getirildi.

Birinci beş yıllık plan (1928-33) döneminde ekilebilir toprakların 2/3'ünde 200.000 kolektif çiftlik kuruldu ve devlet çiftlikleriyle birlikte bunlar pazarlanan tahıl ve pamuğun % 85'ini üretmeye başladılar. 1931'de Sovyetler dünya piyasalarına büyük miktarda tahıl satınca, zaten buhran içindeki piyasalarda tarım fiyatları daha da düştü. İkinci plan döneminde ise özendirici teşviklerle tarımsal verimliliği artırma politikaları güdüldü.

Toparlayacak olursak, Sovyet deneyiminde, özel mülkiyetin kaldırıldığı durumda dahi küçük köylülüğün pazarlayabileceği ürün peşinde olmaktan çok, kendi tüketimini artırma eğiliminde olmasının, sanayileşmeyi olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Benzer durumun özel mülkiyetin olduğu Fransız köylüleri için de geçerli olduğunu göreceğiz.

64 1929'a gelindiğinde köylülerin ¼'ünün iş hayvanı yoktu ve % 10'u üretim araçlarının % 40'ına sahipti. Devlet ve kolektif çiftlikler ekilebilir toprakların % 1'inde kurulmuştu ve pazarlanan tahılın ancak % 2'sini üretiyordu.

Fransa

1789 Devrimi'yle Fransa'nın büyük köylü nüfusu neredeyse bir anda siyasi bir kararla feodal bağlarından koparıldı ve küçük, özgür köylü mülkiyetine geçildi. 19. yüzyılın sonuna kadar da köylülük nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaya devam etti.[65] Devrime kadar Fransız aristokratları, İngiliz soylularından farklı olarak, kırsal kesimde yaşamıyor; kent ve kasabalarda siyasetle uğraşıyor ve devlet görevlisi oluyordu; topraklarındaki serf-köylülerden rant ve siyasi yetkilerine dayanarak başka gelirler de elde ediyordu.

Fransa'nın çok kısa bir sürede kendi kendine yeten özgür köylüler ülkesine dönmesi, Fransız sanayileşmesinde de belirleyici oldu. Köylülük sanayileşme açısından iyi bir iç pazar oluşturmadığı gibi ucuz işgücü kaynağı da değildi. Sanayi kırsal kesimden neredeyse bağımsız olarak az sayıda lüks mal üretiminde yoğunlaştı; İtalya'ya benzer bir ikili yapı oluştu. Sanayi kuzeydoğu ve doğuda toplanırken, güneyde büyük ölçüde köylü üretimi sürdü.

1820 sonrası İngiliz sermayesi ve teknolojisiyle dokuma ve demir işleme tesisleri kuruldu; devlet desteğiyle demiryolu yapımı ve devlet tahvillerinden kazanılan faiz, özel sermayenin başlıca kazanç kaynaklarıydı. Etkin sömürgeci politikaların ve militarizmin ülke ekonomisine belirli bir desteği olmakla birlikte 1815-1850 arasında sanayileşmesinin hızı, diğer Avrupa ülkelerinin gerisindeydi. Ülke pazarındaki yüksek korumaya rağmen Fransız sanayisi fazla gelişemedi ve yeni teknolojiler yaygınlaşamadı. Olduğu kadarıyla sanayi, devlet himayesinde varlığını sürdürmeye çalıştı.

Fransa'da küçük köylülüğün ağırlığı ve aristokrasinin siyasette devrimden sonra da süregelen gücüne dayanarak servet edinme peşinde olması ile sanayiden çok, finans alanının büyümesine ilişkin olarak Timur'un yorumu şöyle:

65 1881'de nüfusun 2/3'ü kırsal alanlarda yaşıyordu.

> Fransa'da neden büyük kapitalist tarım işletmeleri kurulamamıştır da, küçük köylülük yaygın ve tutucu bir sektör olarak Bonapartist rejimlerin toplumsal tabanını teşkil etmiştir? Fransa'nın devrimci geleneği ve 19. yüzyıldaki sınıf kavgalarının en klasik örneğini teşkil etmesi bunu kısmen açıklamaktadır. Fransız burjuvazisi yükselen işçi sınıfı karşısında daima korkuya kapılmış, (...) sanayi daha çok "devletçilik" himayesinde gelişmiş ve burjuvazi, bankalar, borsa spekülasyonu ve sigortalar gibi kolay kâr alanlarını gerçek sanayiciliğe yeğlemiştir. Bu yüzden her ihtilali izleyen rejimler küçük köylülüğe dayanmıştır ve işçi sınıfına karşı tutucu koalisyonlar oluşturmuşlardır.

Beki de bu yüzden Aydınlanma'nın ürünü olan Sol da 1850-1890 arasında genellikle küçük köylülüğe sempatiyle bakmamıştır.[66]

1894'te Engels *The Peasant Question in France and Germany* kitabını kaleme aldığı sırada köylülük, sosyalistler arasında önemli tartışma konularından biriydi. Engels'e göre, bu sırada yalnızca İngiltere'de ve Elbe'nin doğusunda Prusya'da köylülük sorunu yoktu. İlkinde köylülük yok olmuş; ikincisinde ise oldukça geri plana atılmıştı.

Ona göre köylü, siyasete karşı, yalıtılımış hayatından kaynaklanan bir kayıtsızlık içindeydi. Batı Avrupa'da işçi sınıfı hareketlerinin yükselişi sırasında köylüler, sosyalistlerin kendi topraklarında gözü olduğu propagandasına inanıyordu ve Fransa'da Şubat 1848 devriminde köylüler Napolyon efsanesine dayanarak seçim sandığında ikinci imparatorluğa destek vermişti.

1890'larda ise kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu ABD'den Avrupa'ya akan ucuz buğday ile ne büyük, ne küçük çiftçi rekabet edebiliyordu. O zaman da büyük toprak sahipleri, kendilerinin küçük köylü çıkarlarını savunduğunu iddia etmiş; köylüler de buna inanmıştır.

---

66 Timur, Taner (1991). *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Afa, s. 102.

Özetle, serflerin özgürlüklerini geç kazanmasıyla, kapitalist üretim ilişkilerine geç giriş arasında; kapitalizmin ve sanayileşmenin izlediği yollar arasında güçlü bir etkileşim olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, İngiltere hariç diğer ülkelerde serflik sonrası küçük özel mülkiyetin yaygınlaşması çoğu durumda, köylülerin ağır borç yükünün altına girmelerine yol açmıştır. Büyük toprak sahiplerine, tefeci ve tüccarlara sürekli borçlanan köylü için sahip olduğu toprakla özdeşleştirdiği "bağımsız" ya da "özgür" üretici konumunu kaybederek mülksüzleşip işçi olması, herhalde büyük bir kâbustu. Bu nedenle köylü, kolektif mülkiyeti savunan sosyalistlere karşı genellikle mesafeli durmuş ve kendilerini savunduğunu düşündüğü büyük topraklıların himayesinde, siyasi tavırlarını egemen güçlerden yana koymuştur.

3. Aydınlar ve köylülük

Perry Anderson bir konferansında[67] aydın (aydınlatan) ya da entelektüel (aklını kullanan) kavramının 19. yüzyılda ortaya çıktığını ve tartışılmaya başlandığını belirttikten sonra bu kavramın siyasi, edebi-sanatsal ve felsefi olmak üzere başlıca üç boyutu olduğunu belirtti. 19. yüzyıl aydınlarının temel bir özelliğinin de ya kendilerini yüceltip, neredeyse toplumsal öncü ve kurtarıcı ya da küçümseyip "işe yaramaz gevezeler" olarak gördüğünden söz etti. Şimdi bu değerlendirmenin ışığında bazı yorumlara girişebileceğimizi düşünüyorum

Kapitalizmin en geç gelişmeye başladığı ve 19. yüzyıla gelindiğinde iktisaden geri ülke olarak sınıflandırabileceğimiz Rusya ve Almanya'da büyük bir köylü nüfusun olduğuna değinilmişti. Fransa'dan farklı olarak bu ülkelerdeki köylülüğün, serflik yasal olarak kalktıktan sonra bile, soylu toprak sahiplerine bağlılığı sürüyordu.

67 15 Kasım 2007, Boğaziçi Üniversitesi.

Devrimci Rus aydınlarının ilk örneği olan devrimci/halkçı Narodniklerin, "siyasi" projeleri vardı; köylülüğün ve toplumun kurtuluşu için teoriler kurdular. Bir yandan "okuma yazma, araştırma, sorunlara çözüm getirmiyor", değerlendirmesini yaparak kendi uğraşlarını küçümseyip, baskı ve sömürüden kurtuluş programlarını açıklamak üzere köylere gidiyorlardı; bir anlamda onlara "dışarıdan" bilinç taşımaya, nasıl ve kime karşı başkaldıracaklarını anlatmaya çalışıyorlardı. Ama diğer yandan da, böyle davranarak "halkın kurtarıcısı" rolünü üstlenmekle, kendilerini zımnen de olsa, yüce bir konumda görmekteydiler. Daha sonra bu hareketin bir kolu gene halkı yani köylüleri sarsmak/uyandırmak için çara suikast dahil, silahlı eylemlere girişmişti. (1960 ve 1970'lerde kimi azgelişmiş ülkelerdeki devrimciler de, bir avuç kişiyle dağlara çıkarak bir kıvılcım yaratmayı; köylülere örnek olarak onların desteğini almayı ve bir devrimi başlatmayı düşünmüşlerdi.)

Rus aydınlarının bir damarı ise daha sonra klasikleşecek edebi eserler yarattı. Bu eserlerinde Rus toplumsal yapısının gerçekliğini öylesine ustalıkla anlatmış, analiz etmişlerdi ki, kişisel olarak dindar ya da muhafazakâr olsalar bile, eserleri 100 yıl sonra bile "devrimci" nitelemesiyle anılmıştır. Diğer bir deyişle, geri kalmış köylü Rusya'da, aydınlar siyasi ve edebi boyutlarda Avrupa çapında sivrildiler.

Gene geri kalmış köylü ülkesi Almanya'dan dünya çapında felsefeciler çıktı. Örneğin: Kant (idealizm), Hegel (idealizm ve diyalektik yöntem) ve Marx (diyalektik yöntem ve tarihsel materyalizm). Hepsi evrensel, bütünleyici düşünce sistemleri kurmak amacındaydı.

19. yüzyılda kapitalizmin gelişmesi açısından "orta" düzeyde olan ve özgür küçük köylülüğün nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu Fransa'da aydınların da siyasi ve edebi alanlarda sivrildiği görülür. Dinsel öğreti ve hurafelerin karşısında aklı ve rasyonel düşünceyi yücelten Aydınlanma hare-

keti bir yandan "insanlığın kurtuluşu" için evrensel, bütünsel projeler geliştirirken, diğer yandan düşüncelerini broşürlerle (Ansiklopediciler) halka anlatma uğraşındaydı; köylülüğün büyük bölümünün okuma yazmasının olmamasına rağmen. Ütopik sosyalistler de gene toplumu dönüştürme amacıyla kuramlar ürettiler. Fransız edebiyatçıları da, çok önemli eserler verdiler.

19. yüzyılın sonundaki Dreyfus Davası[68] Fransa'da aydınları ikiye böldü. Aydın sorumluluğu kavramı gündeme geldi; kişisel özgürlükler, ulusal güvenlik gerekçeleri, demokratik bir devlette ordu ve dinsel kurumların rolü kıyasıya tartışıldı; Fransa toplumu o zamana kadar görülmedik ölçüde gerginleşmişti. Bu tartışmalar 1905'te ülkede din ile devlet işlerinin kesin biçimde birbirinden ayrılması gibi önemli değişikliklere yol açtı. (Fransa'da başlayan 1968 radikal öğrenci eylemlerinde, ideolojinin özerkliği, aydınların kurtarıcılığı, toplumu dönüştürmedeki öncü rolü, Maoculuk ve köylülüğe yüklenen romantik ve ideal anlamlar bu açılardan tarihsel bir sürekliliğe de işaret etmektedir.)[69]

Kapitalizmin ilk ve mükemmel geliştiği, dünyanın tek egemen sömürgeci gücü olan İngiltere'de 19. yüzyılda artık köylülük yoktur; iktisaden geri Kıta Avrupa'sındaki siyasi, edebi ve felsefi düşüncelerden neredeyse hiç etkilenmeyen İngiliz

68 Hukuk skandalı olarak tarihe geçmiş bir davadır. Yahudi kökenli Fransız subayı Alfred Dreyfus (1859-1935), Almanya'ya askeri sırları sızdırmakla suçlandı; basın müthiş bir Yahudi düşmanlığını körükledi; 1894'te ömür boyu hapse mahkûm edilip Fransız Guyanası'ndaki korkunç Şeytan Adası'na gönderildi. Emile Zola gibi aydınların çabalarıyla 1899'da yeniden yargılanmasına başlandı; gene suçlu bulundu. Nihayet 1906'da düzmece bir suçlamaya kurban gittiği kanıtlanarak, aklandı. Yüzbaşı rütbesi geri verildi, sonra binbaşılığa yükseltilerek Légion d'Honneur nişanı verildi.

69 Bu konularda şu kitap çok aydınlatıcıdır: Löwy, Michael; Sayre, Robert (2007), *İsyan ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm*, çev. Işık Ergüden, Versus.

"aydınları"nın başlıca ilgi alanları teknik iyileştirmeler ve verimliliğin nasıl artacağıdır. Bu dönemde Kıta Avrupa'sına göre, İngiliz üniversiteleri ve üniversite öğrencileri de hem sayıca çok azdı, hem de eğitim Kıta'nın çok gerisindeydi. Düşünce dünyası çöl gibiydi.[70]

Köylülüğün hiç var olmadığı gelişkin kapitalizmin temsilcisi ABD'deki düşün dünyası da İngiltere'ye çok benzer; eğitimli kesim, ekonomide verimliliği artırma ve teknolojik yenilikler peşindedir.

Tarihsel olarak kapitalizmin gelişkinliği ya da geriliği ile köylülüğün niceliği ve dönüşüm yollarının niteliği arasındaki güçlü ilişki gibi; entelektüellerin ilgi alanları ve yarattıkları eserlerin niteliği ile köylülük arasında da bir bağlantının olduğu düşünülebilir. Aydınların kendilerini ya küçümsemesi ya da yüceltmesi, köylülülüğe ilişkin olarak da ortaya çıkmaktadır. "Geri ve cahil" köylü kitlesi toplumsal gelişmenin önünde hem bir engel, hem de kapitalizme alternatif yeni bir toplumsal düzenin tabanı/temeli olarak değerlendirilmekteydi.

Rusya dahil Kıta Avrupa'sının iklimi entelektüel faaliyetlere, yaratıcılığa elverişliydi; ortak kültür dili Fransızca; ortak kültürün bir öğesi olan dinlerinin temeli Hıristiyanlıktı. Bu iklimde yaşayan entelektüeller bilim, sanat ve felsefe alanlarında din dahil tabularla hesaplaşarak, despot yönetimlere muhalefet edip, insan odaklı hukuk sistemleri geliştirmiş, günümüzde bile hâlâ aşılamayan sanatsal, edebi ve felsefi eserler ortaya çıkarmışlardır. Tabii onlar da çok ağır bedeller ödemiş,

---

70 Ellen Wood iki kitabında da, kapitalist olmayan Kıta Avrupa'sında Aydınlanma düşünürleri "insanlığın kurtuluşu" için projeler yaparken, kapitalist İngiltere'deki toprak sahipleri ve bilimcilerin "toprağın iyileştirilmesi/verimliliğinin artırılması"nın peşinde olduğunu pek çok tarihsel belge ve örnekle, karşılaştırmalı biçimde göstermiştir: Bkz. Wood, Meiksins Ellen (1991), *The Pristine Culture of Capitalism*, Verso, (*Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, 2007); (1995), *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press, (*Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Şahin Artan, İletişim, 2003).

ama havai fişek gibi ortaya saçtıkları ışıkların düştükleri zeminden daha parlak düşünceler çıkabilmiştir. Kısaca, "çağın ruhu"nu despotlar değil bilim, edebiyat, felsefe ve sanat insanları temsil ediyordu.

19. yüzyıl Kıta Avrupa'sının kültürel ikliminden kapitalizmin en gelişkin olduğu İngiltere (ve ABD) ile iktisaden en geri durumdaki Osmanlı'nın en az etkilenmesi ilginç bir tezattır. İngiltere entelektüellerinin bu yüzyılda kendilerini temel bilimleri geliştirmeye verdiği ve bunun kapitalizmin gelişkinliğiyle bağlantısına değinilmişti.

Ama Rusya ve Osmanlı gibi iki geri ve despotik imparatorlukta bu açıdan izlenen zıt yollar ilgi çekici. Rusya'da II. Katerina döneminde (1762-1796), Voltaire, Diderot, d'Alembert gibi Fransız Aydınlanmacı düşünürleriyle yakın ilişkiye giren Çariçe Katerina, onların düşüncelerinden etkilenerek, ülkesinde birçok matbaa kurdurmuş, okul sayısını artırmış ve bilimsel çalışmaları özendirmiştir.

Buna karşılık Osmanlı'da halife-padişah ve ulema Batı'dan bazı teknolojileri alıp, İslama tehdit olarak gördükleri Batı kültüründen hiç etkilenmeme gayretinde oldukları için, orduya ilişkin teknolojileri öğrenebilmek amacıyla Almanya'dan subaylar getirtmiş, ama 15. yüzyıldan beri Avrupa'da kullanılmakta olan Gutenberg'in matbaasının ülkeye girmesine ancak 300 yıl sonra izin vermişlerdir.

"Türklerle Avrupalılar arasındaki güçler dengesi 17. yüzyıl boyunca karada Türklerin aleyhine gelişmişti. Denizlerde ise denge, bir yüzyıl önce Türklerin aleyhine dönmüştü. (...) Osmanlılar, (...) Atlas okyanusu ülkelerince geliştirilen gemicilik devriminin önemini kavramamış, (...) Modern çağ başladığında, ortaçağda kalmışlardı." Yelken kullandıkları halde temelde insan enerjisine bağımlıydılar.[71]

71 Cipolla, Carlo M. (2003), *Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi, s. 53-54.

18. yüzyılda "Aydınlanmacı despot" olarak anılan Çariçe Katerina'nın orduları Osmanlı'yı denizde ve karada yenerek Karadeniz kıyılarını Rus topraklarına katmış; Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ortodoksların da koruyucusu olmuştu.

Batılıların zoruyla girişilen 1839'daki Tanzimat sırasında bile, Osmanlı'nın Batı karşısında askeri bakımdan tutunamamasının ve memleketi "harabiyeye götüren" etmenlerin başında hâlâ şeriat hükümlerine "riayetsizliği" gören ulema, fermana "şeriat hükümlerine tam uyulacak", maddesini koydurur.[72]

Osmanlı'da 19. yüzyılda Batılılaşma olarak anılan değişimlerin temelindeki kültür/teknik ayrımı, aslında İslam kültürü/Batı Hıristiyan kültürü ayrımına dayanıyordu. Bilimler ve teknoloji ile sanat, edebiyat ve felsefenin birbirini geliştiren, bütünleyen bir kültür ikliminde yeşerebildiğini, özgür düşüncenin, bilimlerin gelişiminin önkoşulu olduğunu, hiç düşünmeyen ya da düşünmek istemeyen Osmanlı yönetiminin, sadece Batı'dan ithal ettiği askeri teknolojiyle, askeri üstünlüğü ele geçirip ülkeyi kurtarabileceğini sanmasının bedeli, binlerce insanının ölümüyle birlikte imparatorluğun yok oluşuydu.

1923-1938 arasındaki Atatürk döneminde geri planda kalan İslami zihniyet ve pratik, daha sonra neredeyse kesintisiz biçimde günümüze kadar sağ iktidarlarca ön plana geçirilmiş; buna paralel olarak başta ordu için olmak üzere Batı'dan en yeni teknolojiler, lüks tüketim malları ithal edilmiş ama bilimlerin gelişmesinin önkoşulu olan araştırma-geliştirme faaliyetlerine ve temel bilimlere kaynak ayrılmadığı gibi, edebiyat-sanat ve düşün dünyası da sürekli baskı altında tutulmuştur. Ve bunları yapanlar başta "Osmanlı-İslam değerleri" olmak üzere bütün Osmanlı tarihini "köklerimiz" olarak neredeyse yeniden yazmış, yorumlamış, hiç hatasız, pürüpak ve AKP misali AK kutsal bir tarih ortaya çıkarmışlardır.

---

72 Abadan, Yavuz (1940), "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, Maarif Matbaası, s. 49.

Bu değerlendirmelere bir örnek olmak üzere şimdi AKP iktidarında ülkemizde yaşanan bazı olaylarla bu bölümü kapatalım. "Bana sağcılar cinayet işliyor dedirtemezsiniz" cümlesinin sahibi Sağ'ın duayeni ve uzun yıllar iktidar olmuş Süleyman Demirel'in "memleketi" Isparta'ya Demirel'in adını koymak için dağların arasında dandik bir havaalanı yapılır. Türkiye'nin bu tür amaçlarla yapılan pek çok havalanında olduğu gibi aslında havaalanı maliyetiyle kıyaslandığında çok ucuz olan aletli iniş sistemi (ILS) konmaz. Yılda sadece 10 uçuşun yapıldığı bu havaalanının yakınındaki tepelere Kasım 2007'nin sonunda özel Atlas havayolları uçağı düştü; ölen 57 kişinin arasında 6 nükleer fizikçimiz de vardı. Bu cinayet gibi kazada yitirdiğimiz, dünya çapında tanınan Prof. Dr. Engin Arık, yıllardır devletin temel bilimlere birazcık daha kaynak ayırması için nafile yere uğraşmaktaydı. Bu kazadan 15 gün sonra Türkiye'nin artık askeri istihbarat için bir uydusu olacağı ilan edildi. Havaalanlarına son derece ucuz ILS aygıtı takdırmaya bütçe elvermiyor diye kaynak ayırmayan AKP iktidarının, kim bilir kaç trilyon borçlanmaya yol açacak askeri amaçlı uyduya kaynak bulması tabii bütünüyle siyasi bir tercihdir. Pek çok yurttaşımız gibi uçakla çok sık seyahat eden bilim insanlarının da bu ülkede "kıymeti harbiyesi" olmaması geleneği sürüyor.

Aynı acı olayın devamı: Namaz kıldıran imamın Prof. Engin Arık'ın tabutun üstündeki fotoğrafını "İslami gerekçelerle" ters çevirmesini, başka bir imamın başka bir genç kazazedenin yakınlarının yakalarına taktığı anı-saygı fotoğraflarını çıkarttırmasını nasıl okuyacağız? İmamların "İslamı" yorumlamaktaki bu fütursuz tavırları, her zaman özellikle işkence yapanlar için devlet yetkililerinin kullandığı klişeleşmiş "münferit olaylar" laflarıyla mı geçiştirilecek? Evet, maalesef bu kez de böyle oldu. Bu olaya bir de başka açıdan bakalım: Her biri şehit fotoğraflarıyla kaldırılan cenazelerde, şimdi ve tarihimizin herhangi bir döneminde, imamların "kutsal dine"

sığınarak böyle bir saygısızlığa tevessül edebileceği düşünülebilir mi? Tabii ki hayır. O zaman da şöyle düşünmek pekâlâ mümkün: Nasıl ülkemizde sivil ve askeri olmak üzere iki ayrı yargı sistemi varsa, dini yorumlayanlar da benzer bir ikili uygulama yapmaktadır.

Osmanlı'dan kaynaklanan geleneğin sürmekte oluşunun iki önemli damarı var: Birincisi, iktidarların hep baskın biçimde halkı "iç ve dış tehlikelerle" korkutması ve bunlara karşı askeri çözümlere öncelik vermesidir; bunun doğal bir sonucu da kaynakların öncelikle silahlı kuvvetlerin ve polisin en modern teknolojilerle donatılmasına ayrılmasıdır. İkincisi, özellikle 1980'lerden bu yana ABD'nin dayattığı neoliberal politikaları hevesle yürüten, ekonomide dizginsiz, kuralsız "serbest piyasa"cı iktidarların, siyasette ise yurttaş ve insan hakları açısından buyrukçu ve yasakçı olmayı sürdürmesi; "Düşünce suçları" denen garipliği savunup, ağırlaştırırken; parklarda bira içmeyi yasaklamaya kadar giden uygulamaların, aynı zamanda ne kadar da Osmanlı iklimine benzediğini insan düşünmeden edemiyor.

Aziz Nesin'in kulağı çınlasın: Her tarafımız "köfteciler talimatnamesi"ne benzer ayrıntılı talimatnamelerle kuşatılmış ama bazısı "köylü kurnazlığı" mı, "tüccar kafası" mı desek, aynen özel sektör gibi kuralsızlığı, kural haline getirerek "yolunu buluyor; işini biliyor" (Özal). Bunlar "Osmanlı'nın yasağı üç gün sürer" deyimine göre yaşarken; yasa ve kurallara karşı hile yapmayı, ilkesel olarak yanlış bulanların payına da hukukun ve hukuksuzluğun labirentlerinde yaşamaya çalışmak kalıyor.

III

MÜLKSÜZLEŞME VE BAĞIMLILIK

1. Yirminci yüzyıl tarımının kavşakları

İki dünya savaşı arası

1. Dünya Savaşı sırasında Orta ve Doğu Avrupa'da asker ve köylülere toprak vaat edilmişti; savaş sonrasında Finlandiya'dan Yunanistan'a kadar olan bölgelerde toprak reformları yapıldı. Yeni kurulan devletler kilise, kraliyet ailesi ve aristokratlara ait topraklara tazminat vererek el koydu; sahip olunabilecek toprak miktarına sınırlamalar getirildi. Bu bölgelerdeki 35.000 malikâne toprağı taksitle 'köylülere satıldı; böylece 100 milyon insanın kaderi, Batı'ya satacağı tarım ürünlerinin miktarına ve bunlara ödenecek fiyata bağlandı. Bu umutların dayanağı, 1909-1913 arasında Batı Avrupa'nın, buğday ithalatının yarısını Rusya ve Tuna havzasından sağlamış olmasıydı; geri kalanı da Hindistan ve ABD'den geliyordu. Ama 1924-1929 arasında Avrupa, buğday ithalatının % 94'ünü ABD'den sağlamaya başlayınca, Rusya ve Tuna havzasının buğday ihracatı % 40'tan, % 5'e düştü. Ayrıca Avrupa kendi tarımını da korumaya alınca, Orta ve Doğu Avrupa tarım üreticileri büyük bir sefalete düş-

tü ve boçlarını ödeyemez oldular.[73] Örneğin, 1925'te İngiltere, şekerpancarı ve buğday üreticilerini desteklemeye, Almanya buğday üreticilerini korumaya başladı, aynı yıl İtalya da "buğday savaşı"nı başlattı.[74]

Avrupa tarımı 1920-1940 arasında sürekli durgunluk halindeydi; çünkü denizaşırı ülkelerin güçlü rekabetiyle baş edemiyordu.[75] Savaş sırasındaki aşırı talep nedeniyle Kanada, ABD, Avustralya, Arjantin ve Hindistan'da yeni alanlar buğday ekimine açılmış; savaş sonrasında da bu ülkeler, savaş sırası temposunda üretmeyi sürdürmüşlerdi.

Savaş yıllarında geliştirilen savaş araçları ve otomobil teknolojilerinin bir ürünü olan traktörler, dünyada ilk kez 1. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD tarımında kullanılmaya başlandıysa da bütün dünyada yaygınlaşmaları 2. Dünya Savaşı sonrasındadır. ABD'de traktörlü tarımla birlikte, daha önce at yemine ayrılan (toplam ekim alanının yaklaşık % 30'u) alanlarda da tahıl üretilmeye başlandı ve gene daha önce ekime açılamayan alanlar da sürüldü; böylece tahıllarda büyük bir üretim artışı gerçekleşti.[76]

Traktörler, atların yerini alınca tabii doğal at gübresi de yok oldu; toprağın verimini korumak amacıyla yeni bir bitkinin ge-

---

73 Heaton, Herbert (1963), *Economic History of Europe*, Harper & Row, s. 472-475.

74 Clough, Shephard Bancotf; Cole, Charles Woolsey (1952), *Economic History of Europe*, D. C. Heath and Company, s. 780-81.

75 Avrupa 1870'ler ve 1880'lerde de ABD, Avustralya ve Güney Amerika'dan gelen ucuz tarım ürünleri nedeniyle bunalıma girmişti.

76 Adeta tank gibi ağır olan ve toprağı çok derin süren bu ilk kuşak traktörlerin orta ve uzun vadeli sonuçları toprağın en verimli üst tabakasının aşınmasına yol açmasıydı (erozyon). 1930'larda ABD'de görülen toz fırtınaları ve büyük ekim alanlarının işlenemez duruma gelmesi bunun sonucuydu. Türkiye'de de 1950-60 arası yoğun bir biçimde kullanılan bu ilk kuşak traktörlerin toprağı çölleştirici etkisi 1960'ların sonuna doğru tartışılmaya başlanmıştır.

liştirilip dönerli ekime sokulması gerekti.[77] 1940'ların ortalarına kadar kimyasal gübrenin bilinmediği ABD'de, 1930'larda yüksek gümrük duvarlarının koruması altında yeni bitki olarak soyanın deneme üretimine geçildi. 1935'te de margarin sanayi soya dahil yalnızca yerli yağları kullanma kararı aldı ve böylece soya üretiminde asıl 2. Dünya Savaşı sonrasında görülecek büyük artışın tohumları 1930'larda soya üretiminin korunması, makineleşmesi, yağının çıkarılması ve hayvan yemi olarak kullanılmasıyla atıldı.[78]

ABD'de 1929 Büyük Dünya Buhranı ile birlikte fazla tarımsal ürünler yakılarak ve 6 milyon domuzcuk canlı canlı okyanusa atılarak azaltılmaya çalışıldı. Ama asıl korumacı tarım politikaları 1933'te Yeni Düzen (New Deal) iktisat politikasıyla birlikte başladı. Tarımsal Düzenleme Yasası (Agricultural Adjustment Act) bir yandan yüksek destekleme fiyatları vererek çiftçilerin gelirini artırmayı amaçlarken, öte yandan da, tarımsal üretimi kısmak için ürün kotaları sistemi uygulanmaya başlandı. Örneğin, ABD'nin güneyinde pamuk, kuzeyinde buğday ekim alanını azaltma karşılığında çiftçilere ek para ödeniyordu. Bu uygulama Kuzey'in pamuk, Güney'in buğday üretmesi sonucunu doğurduğundan bırakıldı!

Özetle, aşırı üretim fazlasını ve fiyat düşüşlerini önlemek için yüksek fiyatla destekleme alımlarının yapılması, ithalatın kısılması ve tarımsal ihracatın desteklenmesi ise kalıcı üretim fazlalıklarının yolunu açan politikalar oldu.[79] Bu politikaları Batı'nın bütün ülkeleri de benimsedi.

---

77 Traktör, otomobil sanayinin; kimyasal gübre, patlayıcı üretiminin bir yan ürünüydü. 1945'e gelindiğinde ABD orta kuzey eyaletlerinde atlar bütünüyle tarımdan çıkmıştır; atın 15-20 yıl çalışmasına karşılık, traktörün ömrü 7 yıldır.

78 Bkz. Berlan, Jean-Pierre (1989), "Capital Accumulation, Transformation of Agriculture and the Agricultural Crisis: A Long-term Perspective", (Ed.) Mac Ewan, Arthur; Tabb, K.Willaim, *Instability and Change in the World Economy*, MR Press.

79 Bkz. Arndt, H. W. (1968), *The Economic Lessons of the 1930s*, Augustus, M. Kelley.

İkinci Dünya Savaşı sonrası

Bu dönemin başlıca özelliklerini şöylece belirtebiliriz:

Türkiye gibi bazı azgelişmiş ülkelerde ve Avrupa'da Marshall Yardım Programı'nca teşvik edilen tarımda makineleşme başladı. Yeni ekim alanlarının üretime katılması, Türkiye örneğinde de gösterileceği gibi, çayır ve meraların tarlalaştırılması, özellikle 1950-60 döneminde görülür.

Tahıl üretimi ile hayvancılık birbirinden ayrılarak yeni bir işbölümü ve uzmanlaşmaya gidildi. Büyük firmalar, sermaye ve diğer girdilerin yoğun olarak kullanıldığı soya-mısır karışımı hayvan yemi üretimi piyasasında, fiyatları belirleyici bir konuma geldiler.

ABD'de ve Avrupa'da "tarımın sanayileşmesi"yle, hayvancılık ve hayvan ürünleri de bir sanayiye dönüştürüldü; büyük tarımsal-gıda şirketleri tarımsal yapıda ve üretimde egemen oldu. Tarımsal-gıda şirketlerinin amacı, yüksek katmadeğeri olan hayvansal ürünler ile "dayanıklı yiyecek"lerin kitlesel üretimi ve tüketiminin özendirilmesiydi.

Dayanıklı ya da dondurulmuş yiyecek üretiminde bir yandan yoğun kimyasal girdiler kullanılırken ve bu nedenle doğal girdilerin hızlı bir ikamesi gerçekleşirken, öte yandan da buzdolabı ve derin dondurucular için büyük bir pazar yaratılmaktaydı.

Hayvan ürünleri işleyen firmalar ile tarımsal-gıda sanayisindeki şirketlerin gereksindiği standart girdilerin üretimi için çiftçilerle çoğu kez kontrat sistemiyle çalışılmaya başlandı. Çiftçiler makine, kimyasal gübre, hayvan yemi gibi girdilerinin çoğunu oligopolcü az sayıdaki büyük firmadan satın alıyor ve ürünlerini bu şirketlere satıyorlardı.

Tahıl üretiminde "ikinci tarım devrimi", geri ülkelerde ise "yeşil devrim" olarak sunulan teknoloji paketinde yüksek verimli melez tohumlar kullanılmaya başlandı. Bu yüksek verimli tohumların arasında buğday, pirinç, mısır ve soya

vardı. ("Yeşil Devrim", Batı'nın "Kızıl" diye nitelediği sosyalist devrimlere bir gönderme anlamında kullanılıyordu; toprak reformuna artık gerek kalmadığı, küçücük toprak parçalarından bile bu "mucizevi" tohumlarla müthiş verim alınabileceği; geri ülkelerde açlık ve sefaletin yok olacağı iddia ediliyordu.)

2. Dünya Savaşı sonrasında ABD tarımsal üretim fazlasından kurtulmak için tarımsal ihracatı desteklemeyi sürdürürken, geniş bir yiyecek yardımı programını da başlattı. 1948-1952 arasında Marshall Yardımı çerçevesinde yürütülen yiyecek yardımı, Avrupa tarımının yeniden canlanmasını ve buğday üretiminde kendine yeterli hale gelmesini amaçlarken, Üçüncü Dünya'daki amacı ve etkisi farklı oldu.

ABD, Avrupa'nın buğday üreten çiftçisini ve süt, peynir, tereyağı gibi hayvansal ürünlerini korumasını kabul etti, buna karşılık Avrupa da hayvan yemi ithalatından gümrük vergisi almayacaktı. Marshall yönetimi Avrupa'ya çok az damping yaptı, çünkü bunun Avrupa ekonomilerinin yeniden inşası amacına ters düşeceği düşünüldü. Yardımın % 40'ı yeniden inşa için gerekli yiyecek, gübre ve hayvan yeminden oluşuyordu.

Avrupa'daki korumaya rağmen çokuluslu şirketlerin, tarımsal girdi ve tarım ürünleri işleme sanayilerine yaptıkları doğrudan yatırımlarla, ABD-Avrupa tarımsal-gıda sanayileri bütünleşti; et ağırlıklı yiyecek sanayisi, soya-darı hayvan yemine dayanan hayvancılık alanında büyük yatırımlar yapıldı.[80]

Avrupa tarımı 1950'lerin başında canlanıp ABD'ye süt ürünleri ihraç etmek isteyince (ki ABD pazarında Avrupa süt ürünlerinin payı % 1'den azdı) ABD bu ürünlerle birlikte birçok ürün için ithal kısıtlaması getirdi. Ama bunu tarımsal bir yasayla değil, 1950 tarihli Savunma Üretimi Yasası'nı değiştirerek gerçekleştirdi: "1952'de yapılan yasa değişikliğiyle artık ABD Tarım

80 Friedman, Harriet, "The Political Economy of Food: A Global Crisis", *New Left Review*, 197, 1993.

Bakanı ülke güvenliğini tehlikeye sokan, Danimarka peynirinden Türk üzümüne kadar herhangi bir ithalata karşı ülkesini savunabilecekti."[81]

ABD tarım ürünleri fazlası neredeyse bütünüyle 1954'ten sonra "yardım" adı altında ucuz fiyatla Üçüncü Dünya ülkelerine satıldı; bu satışın % 70'ini buğday oluşturuyordu.[82] 1965'e gelindiğinde ABD yiyecek "yardımı" yani satışı, ABD buğday ihracatının % 80'ini ve dünya buğday ticaretinin dörtte birini oluşturuyordu.[83]

Böylece Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki azgelişmiş ülkelerin çoğu, 2. Dünya Savaşı'nın sonunda hiç gıda ithal etmezken 1971'de dünya buğday ithalatının yarısını, 1981'de de ABD buğday ihracatının % 78'ini ithal eder duruma geldi. ABD'nin "yiyecek yardımı" sonucunda azgelişmiş ülkeler bir yandan buğday gibi temel ürünlerde ABD'ye bağımlı hale gelirken, öte yandan da ihraç etmek amacıyla belirli ürünlerde (yeni egzotik ürünler ve çiçekler) uzmanlaşmaya çalıştılar.[84] Buna paralel olarak ABD'nin ihraca yönelik ekim alanı da 1940'ta toplam ekim alanının % 2'siyken, 1980'de % 39'a çıktı.[85]

81 *Ibid*, s. 36.

82 Friedman, Harriet (1990), "The Origins of Third World Food Dependence", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, s. 18, MR Press. BÜ Kütüphanesi'nde "buğday" konu başlığı altında ABD'nin bastığı, buğday "yardımı"yla ilgili çok ilginç bir albüm var: Arka planında ABD bayrağı ve el sıkışan bir simgenin olduğu sayfalarda, köylüler yoksul giysileri ve at arabalarıyla ABD ciplerininin önünde kuyrukta, birisi tartarak her birine biraz buğday veriyor ve köylüler gülüp el sallayarak köylerine doğru yollanıyorlar; neredeyse her resim altında "Amerikan halkının", Türk köylülerine "kardeşçe yardımı" hatırlatılıyor.

83 McMichael, Philip; Raynolds, Laura T. (1994), "Capitalism, Agriculture and World Economy", (Ed.) Sklair, L., *Capitalism and Development*, Routledge, s. 320.

84 Üçüncü Dünya'nın 1950'lerde dünya buğday ithalatı içindeki payı % 10 iken 1980'de % 57'ye çıktı. ABD'nin dünya yiyecek yardımındaki payı 1960'larda % 90'ı aşarken, 1973'te % 59'a düştü. Friedman (1990), s. 23, 326.

85 Berlan (1989), s. 208.

1973 dünya krizinden sonra yardımın yerini normal ticari satışlar almaya başladı. Yiyecek yardımıyla dışa bağımlı hale gelen azgelişmiş ülkelerin, bu yardımı almayan diğer azgelişmiş ülkelere göre, çok daha büyük oranlarda buğday ithalatına bağımlılıkları sürdü.[86]

İthal buğdaya bağımlı duruma gelen ülkelerde pazarlama, depolama ve işleme tesisleri ulaşım kolaylığı nedeniyle liman kentlerinde ya da önemli dış ticaret merkezlerinde kuruldu. Bu alandaki en hızlı gelişmeler buğday üretmeyen tropik kuşağında gerçekleşti (Nijerya, Sri Lanka, Endonezya gibi). Üçüncü Dünya ülkelerince yüksek gümrük koruması sağlanan un ve un ürünleri fabrikaları, merkez ülkelere göre yüksek kâr oranlarıyla çalışmaktaydı. Özelikle Latin Amerika ve Afrika'daki un ve un ürünleri sanayileri (örneğin bisküvi), gelişmiş kapitalist ülkelerin tahıl ihracatıyla uğraşan çokuluslu şirketlerince kuruldu.

Üçüncü Dünya'nın buğday tüketiminin artmasındaki diğer önemli etkenlerden biri de, hükümetlerin buğday unu ya da ekmeği doğrudan desteklemesiydi. Örneğin, Ortadoğu ve Afrika ülkelerinde ithal unun maliyetinin % 50'sini devlet karşılıyordu. Öbür etken ise buğday ihracatçısı ülkelerin bu ihracatı desteklemesi oldu. 1960'larda ABD, 1970'lerde Ortak Pazar ülkeleri buğday ihracını büyük oranda desteklemiş; 1970'lerde Ortak Pazar desteği nedeniyle buğday, dünya fiyatından % 11 düşük satılmıştır.[87]

1973 Dünya Bunalımı'ndan günümüze

Genellikle petrol fiyatının OPEC tarafından artırılışına bağlanan 1973-74 dünya krizine, Bretton Woods Sistemi'nin çöküşü ve ilk büyük buğday kıtlığı eşlik etti. Buğday kıtlığının te-

86 Bkz. Byerlee, Derek (1992), "The Political Economy of Third World Imports: The Case of Wheat", (Ed.) Wilber, Charles.K; Jameson, Kenneth P., *The Political Economy of Development and Underdevelopmet*, McGraw-Hill.

87 *Ibid*, s. 312, 318, 320-21.

mel nedeni o dönemin ABD dış politikasının bir parçası olarak görülen 1972-73 ABD-SSCB tahıl anlaşmasıyla SSCB'nin dünya tahıl ticaretine giren tahılın 3/4'ünü ucuz ABD ihraç kredisi ve düşük fiyatla almasıydı.[88]

1973 buğday kıtlığından sonra fiyatlar olağanüstü artınca özellikle ABD çiftçileri, hükümetin de desteğiyle aşırı borçlanıp, hızla üretimi artırdılar. 1970'lerde çiftçi borcu 3 kat artmış, 1985'e gelindiğinde ABD çiftçi borçları, Latin Amerika'nın ABD'ye borcunun 2 katına ulaşmıştı.[89]

1970'lerde tohum sanayisi, çokuluslu petro-kimya ve ilaç firmalarının denetimine girdi. 1980'lerde yeniden aşırı üretim krizi başladı, fiyatlar düştü ve çiftçiler borçlarını ödeyemez duruma geldi. 1983'te ABD'de "toprağı boş bırakma" (set-aside programı) politikası yürürlüğe kondu; 1985'te tarımda fiyat desteklemeden, gelir desteklemeye doğru bir geçiş başladı. Ama aynı zamanda ihracat sübvansiyonları artırılarak yoğun bir tarımsal ürün ihracat seferberliğine de girişildi; çünkü tarımsal ürün fazlasını eritmenin başka bir yolu düşünülemiyordu.

Japon gıda sanayisi de Marshall Yardımı'yla kurulmakla birlikte Avrupa'daki durumun tersine, ABD şirketleri bu ülkede doğrudan yatırıma girişmedi. Japon hükümetleri pirinç fiyatlarını desteklemeyi sürdürürken Brezilya, Endonezya ve Malaya gibi ülkelere kredi ve tarımsal girdiler sağlayarak kendi pazarları için üretim yaptırdılar.

1980'lerde gen-mühendisliği ve biyokimyasal gelişmelerin sonuçları öncellikle tarımda denenmeye başlandı. Bu tarihe kadar yaşayan canlı varlıklarda patent hakkı ilkesel olarak söz konusu değilken, 1980'de ilk kez mikroorganizmaların, 1985'te bitkilerin, 1987'de memelilerin ve 1988'de insan derisinin patentinin alınabileceğine ilişkin yasalar çıkarıldı. Amaç genetik olarak üstün mikroorganizmalar, bitkiler ve hayvan-

88 Friedman (1993), s. 41.

89 Berlan (1989), s. 205.

lar aracılığıyla verimi artırmaktı (oysa zaten var olan yüksek verimlilik ve üretim fazlası en büyük tarımsal sorundu). Genetik olarak üstün canlıların yaratılması için yoğun kimyasal girdiler kullanıldığı halde bunun yol açabileceği sağlık ve çevresel sorunlar üzerinde pek durulmamıştır. (Yirminci yüzyılın 1973'teki gibi ikinci büyük dünya bunalımından sonra, bu bunalıma konan teşhis nedeniyle küreselleşme ve kuralsızlaşma adı altında yüzyılın başından beri uygulanagelen ulusal ve uluslararası iktisat politikalarının nasıl tamamen tersyüz edildiğini başka bir çalışmamda ayrıntılarıyla açıklamıştım. Burada tarım, kalkınma, modernleşme ve "bolluk içinde yoksulluğun yaratılması" politikalarına değinmiştim. Bu nedenle ilgili konulara bu kitabımda çok gerekmedikçe yer vermemeyi tercih ettim.)[90]

2. Açlık ve yoksulluk Üçüncü Dünya'nın kaderi mi?

Karşımızda çarpıcı bir olgu var: Gelişmiş (birinci) dünya, en son gen teknolojisiyle de tarımsal üretimi olağanüstü artırmaya çalışırken, Üçüncü Dünya bir yandan yoksullaşıyor ve sık sık mutlak anlamda kitlesel açlıkla karşılaşıyor ama diğer yandan da, yoksul ülkelerden, zengin ülkelere sürekli bir bitkisel yağ ve protein akışı görülüyor.[91] Yani zengin ülkelerin zengin insanları aşırı beslenmeden; yoksul ülkelerin yoksul insanları açlıktan ölüyor. İşte akılcı olduğu iddia edilen "serbest piyasa" düzeni böyle!

Azgelişmiş ülkelerdeki tarımın çöküşünün, açlık ve yoksullaşmanın boyutunun en hazin göstergesi, 21. yüzyıla damgasını vuran olgu, bu ülkelerden zengin Batı'ya doğru kitlesel göç olayı

90 Bkz. Köymen, Oya (2007), *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, s. 211-220.

91 Jenkins, Robin (1990), "Urban Consumptionism as a Route to Rural Development", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, s. 181.

ve mülteci sorunu oluyor. Günümüzde kaydı tutulabilen 200 milyon insan anavatanlarının dışında yaşıyor. Bu sayı, dünyanın beşinci büyük ülkesi olan Brezilya'nın nüfusuna eşit. Tabii bu arada uluslararası insan kaçakçılığı ve ticareti de çok kârlı bir sanayiye dönüşmüş durumda.[92]

Bu devasa sorunla ilgili olarak ana akım medyada şöyle bir manşet görülebilir mi? "Asya ve Afrika'nın yoksul ülkelerindeki açlık ve kıtlıktan piyasa ideolojisi sorumludur" ya da "Piyasalarda çok fazla yiyecek içecek var ama yoksulların elinde çok az var."[93] Mümkün değil. Ama şu tür başlıklardan geçilmez. "Kötü hava koşulları nedeniyle açlıktan kırılan 12 milyon Etiyopyalının imdadına Batılı yardım kuruluşları koşuyor".[94] Azgelişmiş dünyanın herhangi bir yerindeki açlık ve kıtlık haberleri, gazete ve TV icat edileli beri hep bu formatta verilir. Ama Etiyopya'da 1990'lardan beri yardım ve kredi veren uluslararası kuruluşların devlete, tahıl piyasalarından elini ayağını çekip, her şeyi özel sektöre bırakması için baskı yaptığını ise *Wall Street Journal* ve *Financial Times* gibi iş dünyasının yayınlarından öğrenmek mümkün. Çünkü onlar neoliberal politikalar gereği nerelerde kârlı yatırım alanları açıldığını çok sıkı izlemektedir. Dolayısıyla açlığın ve kıtlığın nedenlerinin ipuçları bu yayınlarda daha kolay bulunur.

Örneğin Etiyopya'da 1990'ların ikinci yarısından itibaren hasatlar çok iyidir ve 2001'de 13 milyon ton tahıl üretimiyle zirveye ulaşılmıştır. Ama devletin fiyat istikrarını sağlama görevi yok edilince, fiyatlar bu bolluk yıllarında düşmeye başlar. Bunun yanı sıra "yardımsever" Batı'nın "yiyecek yardımları" ve serbest ticaretle gelen ucuz tarım ürünleri de fiyat düşüşüne katkıda bulunur. Ve artık üreticiler, masraflarını bile karşılamayan bu düşük fiyatlar karşısında *üretmemeye*, yalnızca kendi geçimlerine

92 Guterres, Antonio (BM Mülteciler yüksek komiseri), "Göç Halindeki İnsanlık", *Radikal*, 8 Aralık 2007.

93 Berlan (1989), s. 205.

94 Engler, Yves, "Markets=Famine", *Znet Africa*, 8 Temmuz 2003.

yönelik üretim yapmaya başlarlar. Ama bu alanda da fazla dayanamazlar çünkü toprakları baraj, yol, turistik tesis vb. nedenlerle ellerinde alınır. Benzer durum pek çok Afrika ve Asya ülkesi için de geçerlidir. Örneğin, 2001'de Dünya Bankası, IMF ve AB, Malavi hükümetinden 167.000 ton olan tahıl rezervlerini 30.000'e indirerek Batı bankalarıyla ilişkili bir Güney Afrika bankasına 300 milyon dolara ulaşan borçlarını ödemesi için baskı yapar. Rezervlerin piyasada satışa çıkarılmasıyla olağanüstü düşen fiyatlar, köylüleri üretim yapamaz hale getirir. Serbest piyasa ideologları, piyasaları mala boğunca fiyatların düşeceğini bilmez mi? Elbette bilirler; ama bu bilginin gereğini ancak kendi ülkelerinde tekelci ve oligopcü piyasa düzenlemeleriyle yerine getirirler; üretimi bilerek kısıp, fiyatları yüksek bir düzeyde tutarlar.

Dünya Bankası'nın bütün azgelişmiş ülkelerde "neoliberal piyasa reformu", modernleşme, liberalleşme ve küreselleşme adına dayattığı şeyler aynı: Hükümetler tarımsal fiyat istikrarını sağlamasın, kıtlık için minumum rezerv bulundursun, köylülere ve yoksullara verilen tüm destekler kaldırılsın. Böylece sihirli "piyasa güçleri"nin bütün sorunları üstelik de istikrar içinde halledeceği iddia edilir. Ama nedense, azgelişmiş ülkelere dayatılan bu politikalar hiçbir gelişmiş kapitalist ülkede uygulanmaz; çünkü onların insanları için yiyecek güvenliği sorunu piyasalara bırakılmayacak kadar hayati önemdedir.[95]

Şimdi bir de küresel ısınmaya çare olarak ve pahalı petrole bağımlılıklarını azaltmak için ABD ve AB, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde, biyoyakıt üretiminde kullanılacak ürünleri teşvik etmek peşinde. Avrupa Komisyonu 8 Şubat 2006'da onayladığı yeni biyoyakıt stratejisini şu gerekçelere dayandırıyor: Sera gazı emisyonlarının düşürülmesi, petrol ve gaz ithalatına

95 Bu politikalar yüzyıllar boyu bütün sömürgecilik dönemlerinde de sürdürülmüştü; örneğin Hindistan'ın yiyecek güvenliğini inceleyen Britanyalı istatistikçiler 1800 öncesi 2 bin yıl içinde yalnızca bir önemli kıtlık-açlık olmasına karşılık, 1800 sonrası Britanya yönetiminde her dört yılda bir, büyük bir açlığın yaşandığını tespit etmişlerdir. *Ibid.*

olan bağımlılığın azaltılması ve yeni istihdamın yaratılması.[96] Dikkat edelim: Kendileri başta gıda olmak üzere birçok üründe "bağımlılıklarını" azaltmaya çalışırken, dünyanın geri kalanının onlara bağımlılığı artmaktadır. *Journal of Science*'da yayınlanan iki araştırmanın sonuçlarına göre, biyoyakıt projesiyle ormanlar tahrip edilecek ve atmosfere 420 kat daha fazla karbondioksit salınacak,[97] şekerpancarı ve tahıllar da artık biyoyakıt için üretilecek.

Nihayet Dünya Bankası, Haiti, Mısır gibi birçok azgelişmiş ülkede insanlar açlıktan isyan halindeyken "Açlık kapıda" diye uyarıyor, gene açlık yardımı paketlerini gündeme getiriyor; Birleşmiş Milletler Gıda Hakkı sözcüsü Ziegler ise "devasa miktarda biyoyakıt üretimi, insanlık suçu anlamına geliyor" demektedir.[98]

Hatırlarsak, önce Batı'da hayvancılık sanayiye dönüştürülürken, azgelişmişler onlara hayvan yemi olarak buğday, mısır gibi ürünleri satmaya zorlandı ve kendileri aç kaldılar. Şimdi de aynı olay biyoyakıt için tekrarlanıyor. Ve bütün bunlar "küreselleşme" şemsiyesi altında Batı tüketim toplumundaki yüksek gelirlilerin isteklerini karşılamak ve çokuluslu şirketlerin kasalarını daha da doldurmak amacıyla yapılıyor. Örneğin Batı'da sofralara patates Mısır'dan, elma Güney Afrika ve Yeni Zelanda'dan, fasulye Kenya'dan, portakal suyu Brezilya'dan gelir. Uçak yakıtı vergilendirilmez; dolayısıyla bu çokuluslu yemek, ülkede üretilenden daha ucuza mal olur. Ama bu arada iklim değişikliklerinin ve küresel ısınmanın en önde gelen sebeplerinden birinin gıda ticaretindeki havayolu taşımacılığı olduğu sessizce geçiştirilir.[99]

---

96 AP, AFP, Reuters, FT, EUobserver, EUpolitix, EUROPA - 08/02/06.

97 www.ntvmsnbc.com/news/434940.asp

98 *Birgün*, 15 Nisan 2008.

99 "Truckin' Crazy", Schnews, no 335, 14 Aralık 2001.

Üçüncü Dünya bilinçli olarak açlığa mahkûm edilirken, uluslararası yardım kuruluşları önce sadaka dağıtmaya başlar; daha sonra da borçlandırarak, azgelişmiş ülke insanlarına, yardımseverlik ve "insanlık adına" yaptıklarını söyledikleri yiyecek yardımı kredilerini gündeme getirirler. Gelişmiş kapitalizm bakımından fevkalade rasyonel olan bu politikaların, Üçüncü Dünya bakımından da böyle olduğunu söylemek mümkün mü? Bu düzenin adı olsa olsa azgelişmiş ülkelerdeki yoksul insanların vahşi ve katmerli sömürülme düzeni olabilir. Kapitalizm kâr amacıyla her şeyin metalaştırıldığı, piyasalarda alınıp satıldığı bir sistem olduğu için azgelişmiş tarımcı ülkelerin başına gelenleri ana hatlarıyla özetleyelim. Kapitalist merkezler neoliberalizm adına azgelişmişlere şu reçeteyi (tedavi edecekler ya!) dayatır: "Bizim piyasalarımızda satabileceğiniz tarım ürünlerinde uzmanlaşın (Ama onlar hemen hemen bütün tarım ve hayvancılık ürünlerini tarımsal desteklerle ve ileri teknolojiyle çok ucuza üretebildikleri için, uzmanlaşma ancak Batı'nın üretemediği kahve ve bazı egzotik ürünler ile çiçeklerde ya da biyoyakıt için kullanacakları ürünlerde olabilir.) bunları satarak döviz kazanın, hem bize olan borçlarınızı ödeyin, hem de kalkının" derler. Kahveden bir örnek verelim: Yoksul ülkelerin kahve ihracatını artırmak için verilen borçlar doğal olarak aşırı üretime ve 2003'te kahve fiyatlarının son 30 yılda görülen en düşük düzeye inmesine yol açar. 10 milyon küçük üreticinin tek geçim kaynağı olan kahve bitkisinin olgunluğa erişmesi 4-5 yıldır. Dibe vuran fiyatlarla, üreticiler açlığa mahkûm edilirken ve ilgili ülkeler yeterince döviz kazanıp, borçlarını ödeyemezken Nestle, Starbucks gibi dev şirketler kârlarını katlar; tabii tüketiciler bakımından ise kahve ucuzlamaz.[100] Azgelişmiş ülkelerin üreticilerinin bütünüyle uluslararası sermayenin egemenliğine girebilmesi için

100 Mitra, Sabyasachi, "Coffee Growers Face Starvation, but Companies Thrive", *Ideas*, 21 Kasım 2002.

tarımdaki tüm devlet destekleri kaldırılmalı, serbest ticaret gereği bütün gelişmiş ülke malları ise yoksul ülkelere gümrüksüz girmelidir.

ABD ile Meksika arasındaki serbest ticaret (NAFTA) ise şöyle yürür: Meksika köylüleri mısırlarını satmaya çalışırken, kendi piyasaları çoktan % 20 daha ucuza satılan Nebraska ve Kansas'tan gelen mısırla dolmuştur. Bu durum verimlilik farkından değil, ABD çiftçilerinin ve ihracatının devletçe desteklenmesi nedeniyledir. ABD ve AB dünyanın bütün ülkelerinde bu kadar ucuza satabildikleri halde kendi pazarlarını Üçüncü Dünya'dan gelebilecek tarım ürünlerine karşı yüksek gümrüklerle korurlar. Gelişmiş ülkeler her yıl 300 milyar dolardan fazla bir kaynağı tarım ürünlerini desteklemeye ayırır; bu "kalkınma yardımı" adı altında verdikleri paranın yedi katıdır. Ve kendi aşırı üretimlerini azgelişmiş ülke piyasalarına boca ederek, o ülkelerin köylülerini yıkıma uğratırlar.[101]

Neoliberaller için bütün bunlar yetmez; ayrıca ne kadar devlet üretme çiftliği varsa hepsi de özelleştirilmelidir. Tarım topraklarında modernleşme gereği, parasını veren fabrika, otel, havaalanı, baraj vb. inşaatları yapacak; buralardan sürülen üreticiler de "piyasada" elbette başlarının çaresine bakacaktır. En verimli toprakların böylesine yok edilmesine kaygılanmaya gerek yok, "parasını ödediğiniz sürece biz size istediğiniz ürünü satarız," derler. Yeter ki şu rotadan ayrılınmasın: Devlet ekonominin hiçbir alanında olmayacak; özelleştirme ve serbest ticaretin, azgelişmişliğin tek ilacı olduğu unutulmayacak. Evet, özellikle 1980'lerden günümüze, azgelişmişler dünyasında hep aynı film oynatılıyor. Ellerinden kendilerini doyurma imkânları, toprakları alınan, işsizleştirilen ve başkaca çalışma olanakları da olmayan milyonlarca insanın kaderi bu piyasa mantığına bırakılıyor.

101 "The Hypocrisy of Farm Subsidies", *The New York Times*, 2 Aralık 2002, *Ideas*, 2003.

Aynı reçeteyi tabii 1980'den beri Türkiye de kullanıyor: Örneğin, Tarım Bakanı AKP'li Mehdi Eker'e göre tarımın küçülmesinin tek nedeni "kuraklıkmış"; çiftçi üretimden vazgeçti iddiaları doğru değilmiş. Oysa, tarımda fiyat destekleme yerine doğrudan gelir desteklemeye geçilmesinin manası köylüye üretmemesi için para ödenmesi ki, GSMH'nın % 1'inin bu programa gitmesi kriteri bile bu yıl tutturulamamış.[102] Tarım ürünleri ithalatında "serbest ticaret" gereği gümrükler kaldırılırken aynı zamanda tüm tarımsal destekleme politikalarından da vazgeçilmiş; bütün girdiler pahalanırken, fiyatlar düşmüştür. Ama bakana göre, köylü bu koşullarda dahi üretimini sürdürmektedir. Herhalde bu tür beyanlar "siyaset icabı" yapılıyor ama bakan bir de sürekli şehirlere akan büyük göç dalgalarının kaynağını açıklasa, resim tamamlanacak.[103] Eğer bu konuya değinmek isterse eminim şöyle bir klişeyle karşılaşacağız: "Köylü, köyünde tutunamadığı için değil, daha iyi yaşam koşulları için kentlere göç ediyor," diyecektir.

1996'da Dünya Gıda Formu'nda liderler bir araya geldi. 815 milyon aç insan olduğu kabul edildi; 2015'te bu rakamı yarıya indireceklerine söz verdiler. 6 yıl sonra durumu izlemek üzere Roma'da bir daha toplandılar. Her şeyin aynı olduğunu tespit ettiler. Sonuç bildirgesinde de ABD'nin dayatmasıyla genetiği değiştirilmiş ürünlerin açlığa çare olacağı yer aldı. (Aynı yıl Roma'daki NATO zirvesinde ise 20 dünya lideri küresel silah sanayisine yılda 800 milyar dolar ayrılmasının yerinde olduğuna karar verdi.) Resmi Gıda Zirvesi'ne kabul edilmeyen sivil toplum örgütlerinin yaptığı 600 kişilik forumda ise açlığın gerçek nedeninin var olan uluslarası ticaret kuralları olduğu ilan edildi. Yoksul ülkelere ucuz tarım ürünü dampinginin durdurulması, genetiği değiştirilmiş ürünlerin reddi, canlılara ilişkin patent haklarının kaldırılması talep edildi. 1996 zirve planının

102 Bu politika 2001'de başlayıp 2008'de sona erdirilmiştir.

103 *Radikal*, 19 Aralık 2007.

başarısızlığının kaynak yetersizliğinden değil, gelişkin ülkelerin Üçüncü Dünya'ya dayattığı, açlığa yol açan neoliberal politikalar olduğu vurgulandı. "Dünyada şimdiye kadar görülmedik ölçüde yiyecek üretilirken, dünya nüfusunun dörte birinin aç olması" çok hazindir. Ancak artık anlaşıldı ki, resmi zirvelerden açlığa ilişkin hiçbir olumlu politika çıkmayacak, tersine dev şirketlerin kimlerin ne yiyeceklerine ilişkin denetimlerini artırma politikaları sürecek.[104]

3. Tarım tartışmaları

20. yüzyıldaki tarım tartışmaları 1950'lerde ve 1970'lerde yoğunlaşır. 1950'lerdeki tartışmalar iki farklı kümede gerçekleşmiştir. Birinci küme Marksistler arasında teorik-tarihsel ağırlıklı "feodalizmden kapitalizme geçiş" tartışmalarıdır. İkinci kümede Dünya Bankası iktisatçılarının "modernleşme-kalkınma" çerçevesinde öne sürdükleri politikalara karşı Latin Amerika kökenli iktisatçıların başlattığı "bağımlılık" kuramları çerçevesinde tartışmalar yapılmıştır. 1970'lerdeki tartışmalar ise dünya bunalımı sırasındadır ve küçük köylülüğün yüceltilmesi ile "yeşil devrim" konuları eksenindedir.

1950'lerde sömürgecilik çözülülür; 40 ülkedeki 800 milyon insan bağımsızlık savaşları sonucunda devletlerini kurar.[105] 1955'te Bandung'daki Asya-Afrika konferansının sonucunda Bağlantısızlar Hareketi doğar.

Zengin Batı ile yoksul dünya arasındaki eşitsizlik artmaya devam eder: 1945'te ABD'deki kişi başına ortalama gelir Hindistan'dakinin 20 kat fazlasıyken, 1960'ta 40 kat fazlası olur. 1950'lerde genel olarak insanlığın (ki dörtte üçü köylülüğün ağır

104 www.ukabc.org/wfs5+.htm; www.globalissues.org/TradeRelated/Poverty/FoodDumping.asp

105 1945'te Birleşmiş Milletler kurulduğu zaman üye devlet sayısı 50 iken 1974'te 137 olmuştur. Shutt, Harry (2003), *Kapitalizmle Derdim Var!*, çev, Nesrin Sungur, Ahmet Çakmak, Kitap Yayınevi, s. 37.

bastığı azgelişmiş ülkelerde yaşamaktaydı) yaşam koşulları 1900 yılı düzeyinin altındadır.[106]

Gene bu yıllardaki Soğuk Savaş ortamında iki rakip kalkınma stratejisi, azgelişmişler dünyasında kıyasıya rekabet ediyordu: Sosyalist strateji, kamu mülkiyeti, planlama ve öncelikle sanayileşme önerirken; kapitalist strateji, özel mülkiyet ve plan yerine piyasa ekonomisine ve tarıma öncelik verilerek kalkınılabileceğini savunuyordu.

Özellikle 19. yüzyıldan itibaren bir dünya kapitalist sistemi ve ekonomisi vardı; ama 20. yüzyılın ortalarına geldiğimizde insanlığın ezici çoğunluğu hâlâ köylüydü. Demek ki, kapitalist dünya ekonomisi, ticareti ve yatırımları bazı sosyalistlerin de düşündüğü gibi 100 yılı aşkın süredir köylülüğü çözememişti. İşte bu sorun bütün tartışmaların temeliydi.

Feodalizmden kapitalizme geçiş

Marksistler arasındaki tartışmalarda, öncelikle günümüz sanayileşmiş ülkelerindeki feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ya da köylülüğün çözülüş dinamikleri masaya yatırıldı. Tartışmaların nihai amacı, geçmişin dinamiklerinin 20. yüzyıl için ne anlama geldiğini kavrama çabasıydı.

İlk tartışma, Amerikalı Paul Sweezy'nin, İngiliz Maurice Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism* (1949) başlıklı kitabını eleştirmesiyle başladı. Sweezy'nin eleştirisi, 1950'de *Science and Society* dergisinde yayınlandı. Daha sonra başka katılımcılarla tartışma genişledi ve bunlar 1976'da *The Transition from Feudalism to Capitalism* adıyla yayınlandı.[107]

Bu tartışmaların ana ekseni, kapitalizme geçerken, içsel dinamiklerin mi, yoksa dışsal etmenlerin mi belirleyici rol oy-

106 Myrdal, G. (1960), *Beyond the Welfare State*, New Haven, s. 234.

107 Sweezy, Paul; Dobb Maurice; Takahashi, Kohachiro; Hilton, Rodney; Hill, Chistopher; Lefebre, Georges; Procacci, Giuliano; Hobsbawm, Eric; Merrington, John *The Transition from Feudalism to Capitalism* (1976), New Left Books, New Left Review Editions, Foundations of History Library.

nadığı üstüneydi. Sweezy ve bazı tartışmacılar, ülkeler arası ve denizaşırı *ticaretin*, yani feodal sistem dışında gördükleri bir öğenin, çözülüşte başlıca rolü oynadığını iddia ederken; Dobb ve onun gibi düşünenler (Rodney Hilton, Christopher Hill), lord-serf ilişkilerinin yani içsel sınıf mücadelelerinin feodalizmin çöküşünde belirleyici olduğu görüşündeydiler.

Bu tartışmaların devamı Robert Brenner'in 1976'da *Past and Present* dergisinde "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe" makalesiyle sürdü ve *Brenner Debate* adıyla basıldı.[108] Brenner, bağımsız ya da dışsal dinamik diyebileceğimiz Malthus'çuların demografik determinizmine ve ticaretle ilgili gelişmelerin feodalizmin çözülüşünde belirleyici olduğu savlarına karşı çıktı. Brenner'e göre, sınıf sömürüsü ve sınıf mücadeleleri, ortaçağ feodal toplumlarının çözülüşünde başlıca rolü oynamıştı.

Uluslararası ticaretin artışını başlıca etmen olarak gören sava karşı Brenner, ortaçağ ticaretinin zengin sınıflar ve kilise için lüks malları kapsayan bir ticaret olduğunu ve bu sınıfların gelir durumundaki değişikliklerin ticaret hacmini etkilediğini öne sürdü. Dolayısıyla bu sınıfların gelirlerinin yani rantlarının düzeyini etkileyen faktörlere bakılmasının gerekli olduğunu belirterek, buradaki kritik etmenin toprak sahibi soyluların göreli güçleri olduğunu söylüyordu. Ona göre, toprak sahibi-üretici serf ilişkisi, iktisadi olmaktan çok, siyasi bir ilişkiydi. Bu nedenle kapitalizmdeki işveren-işçi sözleşme sisteminden farklı olarak, iktisat dışı baskılar söz konusuydu. Feodal lordların aldığı rantlara karşı direniş, açık isyan dahil, pek çok biçimde süregeldiği için bu olgu sınıfsal çatışma bakımından dikkate alınmalıydı.

---

108 *The Brenner Debate, Agrarian Class Structure and Economic Developments in Pre-Industrial Europe* (1995) Ed. T. H. Ashton ve C. H. E. Philpin, Past and Present Publications. Bu tartışmada yer alanlar: R. Brenner, R. H. Hilton, M. M. Postan, J. Hatcher, P. Croot, D. Parker, H. Wunder, E. Le Roy Ladurie, G. Bois, J. P. Cooper, A. Klima. Kitabın ilk basım tarihi 1985'tir.

Brenner'e karşı bazıları da, üretim güçlerinin gelişmesiyle (Bu bağımsız bir faktör olarak ele alınıyor; teknolojinin gelişimi, yeni sınıfların ortaya çıkışı gibi...) var olan feodal üretim ilişkileri ve onun ideolojik üstyapısal kurumlarıyla çelişkiler doğduğunu ve buradan kapitalizme geçiş yolunun açıldığını öne sürüyordu.

Bu tartışmalardaki Brenner'in başlıca savlarını şöylece özetleyebiliriz.

- Demografik ve ticaret modeli uzun dönemli istatistiksel dalgalanmalara göre kurulduğu; gerçekten var olan yasal ve sosyal kurumların etkisini hesaba katmadığı için soyut bir model olarak kalıyor. Demografik modele göre, nüfus artışı durumunda kötü kalite topraklar da sürülüyor; bu da yiyecek fiyatlarını ve rantları artırıyor. Tarımsal toprak elde etmek için rekabetin artışı, köylülerin toprağı kiralama koşullarını kötüleştirirken, toprak sahibinin elde ettiği gelirler de artıyor.

  İngiltere örneğinde görüldüğü gibi, toprak talebi arttıkça, onu daha verimli kullanma çabası da artıyor ve küçük köylü mülkiyetinin gerilemesine karşılık, büyük verimli çiftlikler yaygınlaşıyor.

  Ama aynı faktörler Fransa örneğinde olduğu gibi, toprakların daha da bölünmesine ve küçük köylülüğün yaygınlaşmasına yol açabiliyor ki, tarımın verimsizliği ve geriliği de Fransız sanayileşmesini son derece olumsuz etkiliyor.

  Nüfus azaldığı zaman gene ülkelere göre farklı sonuçlar söz konusu. Batı Avrupa'da bu, serflik bağlarının gevşemesine yol açarken; Doğu Avrupa'da azalan nüfusu toprakta tutmak için serflerin üstündeki baskılar daha da artmış, feodalizm daha da güçlenmiştir. Dolayısıyla demografik modelin evrensel bir açıklama gücü yoktur.

  Benzer bir biçimde 16. yüzyılda uluslararası ticaretin artışının etkileri Batı ile Doğu Avrupa'da, İngiltere ile Fransa'da farklı olmuştur.

Feodal rant ile kapitalist rant arasındaki önemli farklılık şu: Feodal bey rantını artırabilmek için serf-üretici üstündeki baskısını artırır ve gelirini lüks şeylere harcar. Kapitalist toprak sahibi ise, toprağını kârlılık ölçütüne göre kiralar ya da kendi işler; bunun için de toprakların verimli kullanılmasını esas alır.

Tarımsal sınıf ilişkilerinde, sınıfların göreli güçlerine bağlı olarak, belirli tarihsel modeller ortaya çıkmıştır.

Modernleşmeci kapitalizm mi, bağımlılık mı?

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorununun gündeme gelmesiyle, bu ülkelerin tarım ve köylü sorunları da değişik açılardan tartışılmaya başlandı. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını, *önce* ülke tarımlarının "modernleştirilmesi"ne yani makine ve diğer çağdaş girdilerin kullanımına bağlayan, daha sonra bu ülkelerin tarımsal ihracatlarını artırarak, sanayi ürünlerini, gelişmiş ülkelerden almalarını ve bazı alanlarda basit sanayiler kurabilmelerini öngören "evrimci, aşamalı modernleşme" kuramlarına karşı "geri kalmışlığı ve kapitalist ilişkileri" merkezine alan değişik "bağımlılık" kuramları geliştirildi. Modernleşmeci kalkınmayı IMF ve Dünya Bankası savunuyordu.[109] Piyasa ekonomisi, serbest dış ticaret ve yabancı yatırımlar sayesinde önce tarım gibi bazı sektörler modernleşecek daha sonra bu, ekonominin diğer alanlarına da yayılacaktı. Kalkınmanın önündeki en büyük engeller ise, geleneksel kültürel değerler ile (feodal) toprak mülkiyeti düzeniydi. Batı kurumlarının ve değer sistemlerinin benimsenmesiyle bu engeller de ortadan kaldırılabilecekti.

1950'lerde Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu ve onun yöneticilerinden Prebisch, Latin Amerika'nın geri kalmışlığını, 19. yüzyıldaki işbölümüne

109 Bkz. Rostow, Walt, W (1960), *Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press.

bağlayarak, Latin Amerika ve diğer geri ülkelerin ya da "tarımsal çevre" ülkelerinin, sanayileşmiş "merkez" ülkeleri ile ticaretinde, tarım ürünleri fiyatlarının düşük, sanayi ürün fiyatlarının yüksek tutulmasını sağlayan sömürgeci ve serbest ticaretçi politikalar sonucunda, iki grup ülke arasındaki gelir farklılığının sürekli arttığını, Latin Amerika ülkelerinin geriliğe ve yapısal bozukluklara mahkûm edildiğini öne sürdü. Bu nedenle bu ülkelerin kalkınması, ithal-ikamesine dayanan "bağımsız" kapitalist sanayileşmeyle mümkün olabilecekti. Böylece, "evrimci, aşamalı modernleşme" kuramlarına karşı "geri kalmışlığı ve kapitalist ilişkileri" odağına alan değişik "bağımlılık" kuramları geliştirildi.

Prebish'in tezlerini A. G. Frank (1969) ve öbür bazı bağımlılık kuramcıları reddetti. Frank'ın geri kalmışlık kuramına göre 15. yüzyıldan başlayarak geri ülkelere kapitalist ilişkiler dayatılmış; böylece kapitalizm öncesi tarımsal yapılar hızla çözülerek bunlar, dünya kapitalist ekonomisinin çevresine yerleşmişti. Bu nedenle bu ülke tarımlarındaki kapitalist dönüşümleri incelemek önemsiz ve gereksizdi. Neoklasik iktisadın kalkınma kuramlarına karşı çıkan Frank, geri kalmışlığın ve gelişmişliğin, dünya kapitalist sisteminin işleyişinde aynı anda yaratıldığını savunmuştur. Ona göre, artık kapitalizmin tarihsel ilericiliği savları bırakılmalıdır. Dünya kapitalist işleyişinin temel özelliği eşitsiz gelişmedir; diğer bir deyişle, geri kalmışlık ve gelişmişlik aynı zamanda gerçekleşmektedir. Çevre ekonomiler, merkez ekonomilerle bu ilişkiye kilitlenmişlerdir.

Bettleheim, (1972) Frank'ın çevre-merkez analizine karşı çıkarak, sömürü kavramının, sınıfsal bir üretim ilişkisini gösterdiğini, ülkeler arasındaki ilişkinin sınıfsal bir ilişki gibi analiz edilemeyeceğini belirterek, geri ülkelerin kapitalistlerinden merkeze aktarılan artıdeğerin, sömürü kavramıyla değil, artıdeğerin paylaşımı olarak açıklanabileceğini söylemiştir.

Laclau da (1971) metodolojik açıdan Frank'a karşı çıkarak kapitalist üretim biçiminin, ticari ilişkiler ve dünya pazarı için

üretimle tanımlanamayacağını savunmuştur. Laclau'ya göre, kapitalist ve kapitalizm öncesi ilişkiler ticaret alanında değil, üretim alanında incelenmelidir. Ticaretin ve uzmanlaşmanın artışı, kapitalist üretim ilişkileri ile eşitlenemez. 16. ve 17. yüzyılarda Latin Amerika plantasyonlarında dünya pazarları için üretim yapılıyordu; ama bunlar her ne kadar kapitalist dünya sistemine ticaret yoluyla katılsalar da, egemen üretim biçimi kapitalist değildi. Laclau'ya göre, Latin Amerika ekonomilerinin dünya pazarları için üretim yapması, 16. yüzyıl Doğu Avrupa'sındaki gibi, feodal üretim ilişkilerini çözmedi, aksine güçlendirdi.

Wallerstein (1974, 1978), kapitalizmi 16. yüzyılda Avrupa'da gelişen ticaret ve uzmanlaşmaya bağlayarak, bu dönemi "modern dünya ekonomisinin başlangıcı" olarak kabul eder. Ona göre, dünya kapitalist ekonomisinin özü, azami kâr amacıyla, pazar için üretim yapmaktır. Bu sistem 17. yüzyılda "merkez"de güçlü ulus devletlerin oluşumuyla tamamen yerleşmiştir. Devletler arasındaki güç farklılıklarından, ticarette eşit olmayan mübadele ortaya çıkmış; mübadele koşulları, güçlü devletlerce, zayıflara dayatılmıştır. Piyasa güçleri de bu yapıyı sağlamlaştırmıştır. Wallerstein, geri kalmışlığı, güçlü devletlerin, zayıf devletlerin yönetici sınıflarını sömürmesi ekseninde incelemiştir.

Amin, (1974, 1975) geri kalmışlığı, uluslararası işbölümüyle açıklarken, Cardoso (1972, 1973, 1976), bazı Latin Amerika ülkelerinde görülen bağımlı kapitalist gelişmenin, o ülkelerde yapısal bir bölünmeye yol açtığını, bazı sektörlerin dünya kapitalist sistemiyle bütünleştiğini; geri sektörlerin ise temel tarımsal ürünler ürettiğini söyler. Geri sektörler, uluslararasılaşmış sektörlerin "iç sömürgesi" işlevini görür. Bu yapı, kapitalizm açısından işlevselsdir; çünkü geri sektörler ucuz "ücret malları" (temel gıda ürünleri) üreterek, ücretlerin düşük tutulmasını sağlar. Buna karşı çıkan modernleşmeciler, ikili yapının sona erdirilmesinin kapitalizmin yararına olduğunu; çünkü kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin, kapitalizmin gelişmesini frenlediğini öne sürerler.

"Eklemlenme" kuramcıları da (Paulantzas, Amin, Vergopolous), Cardoso gibi düşünürler. Geri ülkelerde kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini barındıran sektörler, kapitalist sektörler bakımından ucuz işgücü kaynağı olduğundan, bu iki sektör birbirine eklemlenmiştir. Kırsal işgücünün aşırı sömürülmesi, sanayi sektöründeki sermaye birikimine katkı yapar. Latin Amerika örneğinde, sanayileşmiş ülkelerin ucuz hammadde ve ücret malları gereksinimi yani "sermaye birikimi ihtiyacının nesnel koşulları" dünya sisteminin çevresinde ilkel tarım üretiminin yeniden üretimini ve devamını sağlar. Böylece küçük köylü üretimi, köylüleri bütünüyle mülksüzleştirmeden sürer; ama sermaye bunların bütün üretim sürecini kontrol eder.[110]

Bu tartışmalarda başlıca şu noktalar dikkat çekicidir: Kapitalizm ve sömürü kavramının tanımındaki farklılıklar; ticaretin, kapitalizm öncesi üretim ilişkileri üstündeki etkileri; kapitalizm ile kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin etkileşimi ile değişimde iç-dış dinamik sorunları. Genellikle Marksistler, üretim alanındaki sınıfsal analize ve iç dinamiklere önem verirken, diğer sol sosyal bilimciler, ticaret ve dış dinamikler üzerinde durmaktadır. Modernleşme kuramcılarının da kalkınmanın itici gücü olarak ticaretin ve dış dinamiklerinin üstünde durması, ilginç bir düşünce çakışmasına da işaret etmektedir.

Küçük köylülüğün yüceltilmesi ve "Yeşil Devrim"

1970'lerde süren başka bir tartışmada da tarımda, ileri teknolojiyi kullanan, ücretli işçi çalıştıran, büyük ölçekli üretim yapan, kapitalist üretim mantığının temelindeki azami kâr ilkesine göre çalışan işletmelerin karşısında, kâr hesabı gütme-

110 1960'larda ve 1970'lerde yoğunlukla yürütülen bu tartışmaların ayrıntısı için Bkz. Goodman, David; Redclift Michael (1981), *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell Press.

yen, bir tarım işçisinin ücretinden daha az gelir elde etse de kendi toprağı olduğu için bunu umursamayan, çalışkan, verimli ve krizler karşısında dayanıklı olduğu iddia edilen, aile emeğine dayanan küçük köylü üretimini yücelten kuramlar ortaya atılmıştır. Bu kuramların Batı'da yaygınlık kazanması 1966'da Rus Çayanov'un kitabının İngilizce yayınlanmasından sonraya rastlar.[111] Çayanov, köylü ekonomisine ilişkin görüşlerini 1920'ler Rusya'sında geliştirmiştir. Bütün toprakların kamulaştırıldığı ve köylülerin işleyebilecekleri kadar toprağı, ek maliyetlere katlanmaksızın, bulup işleyebildikleri bir ortamda, Çayanov köylü ailelerinin işledikleri toprak miktarını, ailenin yaşam çevrimine dayandırmış; kâr ve ücret hesabı yapmayan köylü aile, çocukları büyürken, işlediği toprak miktarını artırıyor, çocuklar evlenip ayrıldığında ise işlediği toprak miktarını azaltıyordu. Çayanov'a göre, eğer köylü ailesinin emeği ya da yıllık üretim miktarı, piyasa fiyatlarına göre hesaplanırsa, gelirin ya da üretim miktarının azamileştirilmediği görülmekteydi. Batı'da bu savlar, kapitalist sistemden ayrı bir mantığı olan "küçük köylü ekonomisi" modelinin geliştirilmesine yol açtı.

Batı dünyası Çayanov'u keşfettiği yıllarda, özellikle Güney Asya ve Hindistan'daki büyük kıtlık nedeniyle açlık gene dünya kamuoyunun gündeminde öne çıkmıştı. İşte bu koşullarda, 1968'de ABD Uluslararası Kalkınma Örgütü artık tarımda "Yeşil Devrim" teknolojisi dönemine girildiğini açıkladı.[112] "Mucize tohumlar"ın sulak topraklarda belirli bir "teknolojik paket"[113] ile kullanıldığında, üretim hacminde ve özellikle de

111 Chayanov, A.V. (1966), *The Theory of Peasant Economy*. American Economic Association and Richard D. Irwin.

112 "Yeşil Devrim" teriminin isim babasının bu örgütün uzmanı W. Gaud olduğu öne sürülmüşse de, aslında bu terim ilk kez 1920'lerde Rusya'daki "Kızıl Devrim"e karşı Orta ve Doğu Avrupa'da gerçekleştirilen toprak reformları için kullanılmıştır.

113 Teknolojik paket terimini bu dönemde ilk kez Hindistan'daki Ford Vakfı grubu kullanmıştır.

küçük üreticilerin gelirlerinde çok büyük artış (devrim) olacağı ve toprak reformu gibi sorunların ortadan kalkacağı öne sürüldü. Yeşil Devrim teknolojisinin sonuçları daha görülmeden, hatta görüldükten sonra bile bu teknolojiyle ilgili savlar "küçük köylü ekonomisi" kuramcılarınca görüşlerini desteklemek amacıyla kullanıldı. Oysa söz konusu teknolojinin yoğun bir biçimde uygulandığı 1965-1975 dönemini inceleyen, özellikle Hintli iktisatçıların bulguları şöyleydi: Yeni teknoloji çok pahalı olduğu için ancak sınırlı sayıda bölgede, üründe ve sadece işletme sermayesi olan çiftçilerce uygulanmış, küçük ve büyük üreticiler arasındaki fark daha da açılmış; kısa vadeli üretim artışları sağlanmakla birlikte, uzun vadede önemli bir artış olmamış; kırsal kesimdeki gelir dağılımı daha da bozulmuştur.[114]

Öte yandan, 1970'lerde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na göre (IMF), azgelişmiş ülkelerde bürokratik rant almak amacıyla sürdürülen devlet müdahaleleri, fiyat ve ödüllendirme sistemini çarpıtarak, küçük köylülüğün enerjisini boğmaktaydı.[115] "Rant" konusuna bu açıdan bir kez daha yakından bakarsak, neoklasik iktisatçılar hep serbest rekabet varsayımıyla çalıştıkları için örneğin Bill Boeing ve Bill Gates gibi ünlü "girişimcilerin" ve şimdinin mültimilyonerlerinin de aslında "rant avcıları" olduğunu görmezden gelmektedirler. Schumpeter'in gösterdiği gibi tam rekabetçi olmayan bütün piyasalardan rantlar elde edilir; patent yasaları, belirli sanayilerin yüksek gümrük duvarlarıyla korunarak, yüksek fiyat ve kârlarla çalışmaları; fiyatları belirlemeye yönelik bütün oligopolcü anlaşmalar rant (yani "normal kâr"ın üstüne kazanç)

114 Bkz.Griffin, Keith (1979)*The Political Economy of Agrarian Change*, McMillan Press; Dasgupta, B. "India's Green Revolution", *Economic and Political Weekly*, Şubat 1977; Köymen, Oya, "Yüzyıllık Tartışma: Tarım Sorununa Giriş", *Bilim ve Sanat*, Haziran 1987.

115 Bkz. Krueger, Anne O (1992), *The Political Economy of Agricultural Pricing Policy*, World Bank; Schiff, M; Valdés A, "The Plundering of Agriculture in Developing Countries", *Finance and Development*, Mart 1995, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası Yayını, s. 44-47.

kaynağıdır ve aslında serbest rekabete en çok yaklaşan piyasalar geri ülkelerdeki tarım ürünleri piyasalarıdır. Sanayideki bu rantlar belirli koşullarda kalkınmayı ve yeni yatırımları da teşvik etmiştir.[116]

1970'lerin ortalarından itibaren, Tarım Popülistleri de devletin ekonomiye müdahale etmemesi konusunda neoklasiklerin yanında yer almıştır. Tarım Popülistleri'ne göre köylülüğün doğal olarak eşitlikçi bir üretim ve bölüşüm yapısı vardır; ama devlet müdahaleleri, belirli kesimleri zenginleştirerek köylülük arasında farklılaşmaya neden olmuştur. Afrika bağlamında Tarım Popülisleri'nin iki savı şöyledir: (a) Her türlü devlet müdahalesinin kalkmasıyla birlikte oluşacak rekabetçi ortamda, üretim araçlarına sahip köylüler, kazançlarını azamileştirebilecek ve *kapitalist sistemin içinde* özgürlüğe kavuşabileceklerdir. Yani köylünün özgürlüğü, piyasanın özgürlüğüne bağlıdır; (b) köylüler, modernleşme adı altında devlet ve uluslararası sermayenin işbirliğiyle dayatılan "kalkınmacı" tasarımın dışında bırakılmalıdır.[117]

1980'lerden başlayarak dünyada küreselleşme ve neoliberal politikalar egemen olduktan sonra 2000'lere gelindiğinde Üçüncü Dünya'da tarımın çöküşü ve köylülüğün yok oluşunun sonuçları artık mülteci sorununa dönüşmüştür. Böylece azgelişmiş ülkelerdeki köylülükle ilgili tartışmalar da son bulmuştur, denebilir.

116 Bkz. Reinert, Erik S, "Balancing Aid and Development to Prevent 'Welfare Colonialism", *Post-Autistic Economics Review*, 21 Mart 2005.

117 Bkz. Bernstein, Henry (1990), "'Taking the Part of Peasants?", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*; Scott, Chris, "Review of Keith Griffin, The Political Economy of Agrarian Change", *Journal of Peasant Studies*, Cilt 4, Ocak 1977.

IV

TÜRKİYE

Giriş

1980 sonrasının neoliberalizm ve kuralsızlık döneminde, sermayeye sınırsız özgürlüklerin tanındığı, emekçilerin ise sendikasızlaştırmaya tabi tutulduğu, işsizleştirildiği ve yoğun baskıların uygulandığı biliniyor. Özelleştirme ihaleleri, taşeronlaşma, borsa ve (vergi yerine alınan) devlet tahvilleri spekülasyonu, çek-senet tahsilatında, batık bankaların, gayrimenkullerin vb. ucuza kapatılmasında, mafyatik tiplerin ve çetelerin başrol oynadığı 1990'lar sonrasında çok kısa sürede inanılmaz servetler edinenler "terörle mücadele" sürecinde ortaya çıkmıştı; bu servetler edinilirken "vatanı uğruna çalışan milliyetçiler" başaktörlerdi.

Bu tipler, 1980'lerde Ortadoğu'daki Irak-İran Savaşı'ndan nasiplenmiş, 1990'larda da Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra Avrasya ülkeleriyle çeşitli "iş" ilişkilerine girmişlerdi. Bu arada yeraltı ekonomisinden (silah ve uyuşturucu kaçakçılığı) kazanılan servetlerle de siyasetin etkili kişileri bu yörüngeye çekilmiş

ve onlar da bu mekanizmanın dönmesini sağlamışlardır.[118] Bu eğilim 2000'lerde de sürdü ama bu kez iktidardaki AKP yanlıları özelleştirmelerden aslan payını kapar oldu.[119]

İşte 1980 sonrası ortamında büyük sermayedar olan ve tarıma çok "ilgi duyan" Ethem Sancak'ın yaşamöyküsünden bazı kesitlere, tarım-sermaye birikimi ilişkilerini göstermek açısından tipik ve ilgi çekici olduğu için değinmekte yarar var.

Siirtli Seyyid Abdülhakim Sancak'ın oğlu Ethem Sancak'ın 1000 kişilik "ailesi" varmış; E. Sancak, üniversite yıllarında Mao'cu Türkiye İşçi Köylü Partisi (TİKP) üyesidir ve örgütlenmeden sorumludur; gençleri örgütler, *Aydınlık* gazetesinde çalışır. 12 Eylül 1980 darbesinde askerdedir; arkadaşları tutuklanır; ama Sancak'a bir şey olmaz. Askerlikten sonra iş hayatına atılır ve 1980'lerin ortasında, ortağı olduğu Es Ecza Deposu Türkiye'nin en büyük 5 ecza deposundan biri olur. Büyük sermayedar olduktan sonra öğrencilik yıllarını "Aldığım değerlerle solculuk örtüşüyordu" diye açıklayacaktır.

1992'de Es'le ilişkisini kesip Hedef Ecza Deposu'nu kurar;1998'de şirket, piyasanın % 40'ına egemen duruma gelir. 2000'de çokuluslu Alliance UniChem ile ortak olan Sancak'ın şirketinin adı Hedef Alliance olur. Daha sonra Hedef'in hisselerini Alliance UniChem'e satarak 2002'de, Şanlıurfa'daki 1999 yılında kurulan Koç-Ata çiftliğine ortak olur. 2004'te hissesini

118 Bu bağlamda, yılda 1,1 milyar dolarlık kazanç getiren bir servetin sahibi olan "Kumarhaneler Kralı" Ömer Lütfi Topal'ın nasıl, yurtiçinde ve dışında gazino işletmeciliği, seyahat acentalığı, sigorta, menkul değerler aracılığı, döviz alım-satımı, gıda, enerji, doğalgaz, petrol, inşaat ve sanayi sektörlerinde faaliyet gösteren çok sayıda şirketin sahibi olduğunu; Eximbank'ın Topal'ın Emperyal'ini finanse ettiğini; Turizm Bakanlığı'nın memurlarından başlayarak, yurtdışında Aliyev'e, Niyazov'a ulaşan bir rüşvet ve haraç zincirinin oluştuğunu, siyasi ilişkilerini geliştirmek için de çok para harcayan Topal'ın, ANAP'a karşı DYP'yi nasıl desteklediğini *Sermaye Birikirken* (2007, Yordam) kitabımda göstermiştim.

119 Başbakan Erdoğan'ın damadının genel müdür olduğu Çalık Grubu'nun nasıl, hangi ihaleleri aldığı ve faaliyet alanlarıyla ilgili kapsamlı bir araştırma yazısı için bkz. http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=9527

Koç'a satarak Denizli, Acıpayam'daki 22 bin dönümlük devlet üretme çiftliğini 30 yıllığına Tarım Bakanlığı'ndan kiralar (ne kadara kiraladığı bilinmez); ama Denizbank'ın Ata-Sancak'a verdiği 2,5 yıl ödemesiz, 8,5 yıl vadeli 30 milyon dolarlık finansman kredisi Türkiye bankacılık sektörünün bugüne kadar tarım ve hayvancılık alanında özel sektöre verdiği en büyük kredi olarak dikkat çeker. Koç'tan ayrılırken de eleştirisini söyler: "Bu çiftlik yanlış kurulmuş. Düzeltilmeyince de kilitlenmiş. Et ve süt üretimi birlikte yapılmaya kalkılınca sonuç böyle oluyor." Ortağı Ata Grubu ise, Burger King lokanta zincirini Türkiye'ye getirmesiyle tanınıyor (1995); ayrıca inşaat, fast-food ve finans sektöründe faaliyet gösteriyor.

Ukrayna, Kazakistan, Bulgaristan, Mısır gibi ülkelerde de faaliyeti olan Sancak grubu, Kanal 24 ile medya sektörüne girer ve Sabah-ATV ihalesine de teklif verir. Şimdi bir gazete haberine kısaca göz atalım:

> 2007 yılının ocak ayında yayın hayatına başlayan haber kanalı 24'ün 1.yaşı Star Gazetesi'yle birlikte önceki gece Swiss Otel'de düzenlenen bir davette kutlandı. Reklam ve medya dünyasının önde gelen isimlerinin katılımıyla gerçekleşen gece, Star Medya Yayıncılık Mali İşlerden Sorumlu Yönetim Kurulu Başkan Vekili Ethem Sancak, Star Medya Yayıncılık İcra Kurulu Başkanı Mustafa Karaalioğlu ve 24 Genel Yayın Yönetmeni Mustafa Hoş'un açılış konuşmalarıyla başladı. (...) Sancak, "Alman ortağımız ile Sabah-ATV ihalesine çok güçlü giriyoruz. Hedefimiz ikinci büyük medya grubu olmak,"[120] demiştir.

Sancak'ın esas hedefi ise, 81 ilde 81 hastane kurararak hastaneler zincirinin patronu olmakmış. (Eh, sağlık da o zamana kadar tümüyle özelleştirilmiş olur herhalde.)

Sancak'ın bir özelliği de "talk-show"culuğu. Hemen her konuda konuşuyor ve çarpıcı şeyler söylemeye gayret ediyor. Mesela Acıpayam'daki çiftliği kiralarken AB standartlarında

120 http://haber.cicoz.net/50561-Star_ve_24,_Sabah

süt üretimi yapacağını; şimdiki 11 milyon litre süt üretiminin ancak 1 milyonunun AB standartlarında olduğunu, "10 milyon litre sütümüzle sadece hela yıkanabileceğini", şimdiki üretimden fazla üretim yaparak bunu AB'ye satıp para kazanacağını belirtiyor; çünkü onlar fazla üretimi alıp "piyasa bozulmasın" diye döküyorlarmış; eğer böyle "yatırımlar" olmazsa "köylülükten çözülecek 15 milyon kişinin Avrupa'nın çöpçüsü ya da hela temizleyicisi" olacağı kehanetinde bulunduktan sonra ekliyor:

> Önümüzdeki 20 yılda kullanılabilir tarım alanları % 40 (...) daralacak. (...) Yeryüzündeki nüfusun, (...) 20 yıl içinde katlanacağı gerçeği var. (...) Bu durumda (...) et, süt ve buğday 20-25 yıl içinde stratejik ürünler olacak. (...) Bu alanda yatırım yapanlar çok büyük paralar kazanacak.[121]

Sancak, kendisini zengin eden neoliberal küreselleşmenin aynı zamanda dünyada işsizliği ve yoksulluğu sürekli artırdığından; artan dünya nüfusunun ise bırakalım et, süt almayı açlıkla boğuşmayı sürdüreceğinden habersiz görünüyor.

Kendi deyimiyle "Urfa'da 11.000 sığırı olan Avrupa'nın en büyük çiftliği" Koç-Ata'ya ortak olurken, Cumhuriyet dönemindeki servet birikiminin % 10'unun Koç'a ait olduğunu söyleyiveriyor. (Bu kesin yüzdeyi nasıl hesapladığını açıklayıverse, herhalde Türkiye iktisat tarihine de bir katkı yapmış olacak.)

Gene bu renkli medyatik tekelci işadamına göre, tarımdaki verim düşüklüğünün en önemli nedeni miras yoluyla toprakların bölünmesiymiş; oysa Osmanlı'da bütün topraklar padişahınmış ve padişah bunları kullanıcılara veriyormuş. Cumhuriyet yönetiminin bir zaafı da toprakta mirası kabul etmesiymiş. Devam ediyor: "Bir fabrika sahibi öldüğü zaman, fabrikayı çocukları arasında üçe bölüyor musunuz? Bölerseniz fabrika olmaktan çıkar. Toprak da bir fabrikadır. Bunu bölme-

121 *KobiFinans*, kaynak: *Radikal*, 14 Mart 2005, http\\www.kobifinans.com.tr/Article=4081.

mek lazım."[122] Toprak=fabrika karşılaştırması son derece abes ama onun mantığına göre devam edersek, o zaman fabrikalar ve diğer servetlerde de miras hakkı olmasın, şimdi padişahımız olmadığına göre, bunlar devletin olsun; o da bunlara kullanıcılara tahsis etsin ama, bu işlemlerde şıh sülalesi filan gibi torpiller işlemesin, bahşiş ya da rüşvet yasak olsun! Her şey bir yana, acaba Sancak, Cumhuriyet kurulduğundan beri büyük toprak sahiplerinin nasıl küçük köylülerin topraklarına ve hazine arazilerine el koyarak büyük mülkiyetlerini pekiştirdiklerini gerçekten bilmiyor olabilir mi? Ayrıca kapitalizmin yani sermaye düzeninin temelinin, mutlak özel mülkiyete ve miras hakkına dayandığını nasıl unutabilir? Herhalde demek istediği şu: Toprağı kiralamak, satın almaktan daha kârlı. Doğrudur, hele topraklar bilmem kaç yıllığına fındık fıstık parasına devletten kiralanabiliyorsa. Nitekim aynı konuşmasında, Belçika büyüklüğünde 1,5 milyon hektarlık Ceylanpınar çiftliğini devletten kiralayınca, özel sektörün "bütün Ortadoğu'yu besleyeceği" ni de söylüyor.

Bu zatın konuşmalarında, "sosyal sorumlulukları gereği" iş sahaları açacağına ilişkin sözlerine ise ancak kendi camiası inanabilir. Eski nesil sermayedarlardan farklı olarak, 12 Eylül darbesinden sonra ortaya çıkan "yeni işadamı türünün" bir özelliği de ellerindeki medya kanallarını kullanarak "sürekli" konuşmaları ve kendilerinin millete ne kadar "hayırlı" işler yaptıklarını anlatmaları.[123] Örneğin bunların ağzından Vehbi Koç'un şu değerlendirmesi asla çıkamaz. Koç, iktisadi devlet teşekküllerinin ipinin çekilmesine hazırlanıldığı yıllarda şöyle demişti:

> 1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasını birçok İktisadi Devlet Teşekkülü izledi. 1950 senesine kadar bu kuruluşlar el atılmamış birçok sanayi dalında çeşitli mamuller yaptı ve eleman

122 *Ibid.*

123 20. yüzyılın başında tipik bir ABD'li sermayedar tasviri için bkz. Ek. 1'deki Maksim Gorki'nin "Cumhuriyet Kralı" öyküsü.

> yetiştirdi. Ayrıca kuruldukları bölgede sosyal gelişmeye büyük katkılarda bulundular. Bu hareket, (...) Türkiye'nin sanayileşmesine temel oldu. 1950'den sonra özel sektör, ihtiyacı olan teknik elemanların hepsini, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nden aldı. Eğer bu kuruluşlar olmasaydı, özel sektörün ülke sanayisine yarı yarıya gibi bir oranda katkıda bulunması ya mümkün olmayacak ya da çok gecikecekti.[124]

Şimdi artık bu önbilgilerin ışığında Türkiye tarımına bakabiliriz.

124 *Milliyet*, 9 Haziran 1972.

İKİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ

1. Osmanlı mirası

Kesintisiz 11 yıl süren savaşların (Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı) Türkiye'nin insanlarına ve topraklarına ne büyük yıkımlar getirdiğini tahayyül etmek zor değil. Osmanlı'nın giderayak bıraktığı bu "miras"ın toprak dağılımı bakımından bir durum tespiti yapılacak olursa, başlıca özelliklerin adaletsiz toprak dağılımı, büyük toprak sahiplerinin belirgin siyasi ağırlığı ve pazar ekonomisinin gelişkinliği açısından birbirinden çok farklı bölgelerin var olduğu görülür. 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları, Osmanlı döneminden devralınan toprak dağılımına ilişkin bazı ipuçları vermektedir. Anadolu için derlenen ve 1 milyon aileyi kapsayan bu verilere göre, toplam ailelerin % 1'i toplam toprakların % 39'una; ailelerin % 87'si ise toplam toprağın % 35'ine sahipti.[125]

	Aile Sayısı	Ailelere Göre (%)	Toprağa Göre (%)
Derebeyi	10.000	1	39
Toprak Ağası	40.000	4	26
Toprak Sahibi Köylü	870.000	87	35
Topraksız Köylü	80.000	8	

1912 yılında değişik bölgelerdeki 20 il için derlenen bilgiler ise Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu hariç diğer tüm bölgelerde 50 dönümden az toprağa sahip işletme oranının % 70 ile % 85 arasında değiştiğini; bu gruptakilerin yaklaşık yarısının ise 10 dönümden küçük toprakları işlediğini göstermektedir. Her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığı göz önünde bulundurulduğunda, 50 dönümlük (net 25 dönüm) bir işletme, bir köylü

125 DİE, Devlet İstatistik Enstitüsü (1973), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, s. 24.

ailesinin asgari geçimini sağlayamıyordu.[126] Türkiye bir köylü ülkesiydi ama köylülerin büyük çoğunluğunun geçimlikten az toprağı vardı, dolayısıyla yoksul köylüler aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışmak zorundaydı.

Bölgeler arası tarımsal gelişmişlik düzeyleri açısından farklılaşmanın hızlanması, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'nın sanayileşmiş ülkeleri ile yapılan serbest ticaret antlaşmalarının eşliğinde gerçekleşmişti. Özellikle kıyı bölgelerinde Avrupa pazarlarına yönelik üretim yaygınlaşmış ve bazı yörelerde ileri tarım teknikleri kullanılmaya başlanmıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, kıyı bölgelerinde, aralarında Türklerin azınlıkta olduğu, Ermeni, Rum ve İngiliz büyük toprak sahipleri, verimliliği artıracak yöntemlere büyük ilgi göstermişti. Örneğin, 1. Dünya Savaşı'ndan önce yalnızca Adana'da yaklaşık 1000 orak makinesi, 100 buharlı harman makinesi, 25 çift-buharlı pulluk ve 85 buharlı pulluk vardı.[127] Ayrıca Orhan Kurmuş'un 19. yüzyıl sonu için belgelediği gibi, toprakların az sayıda kişinin mülkiyetine geçmesi de bu sürecin ayrılmaz bir parçasıydı.

> Batı Anadolu tarımında kapitalizmin gelişme süreci, Karaosmanoğulları gibi uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin topraklarını ortakçılık veya yarıcılık ile işleyen veya kendi küçük tarlalarında çalışan mülk sahibi köylülerin topraklarından atılma ve mülksüzleştirilme sürecidir.[128]

Buna karşılık, İç ve Doğu Anadolu bölgeleri bu gelişmelerden daha az etkilenmişti. İç Anadolu'da, pazar için üretim, ancak yeni yapılmaya başlanan demiryolu hatlarının civarıyla sınırlı kalmıştı.

126 *Ibid*, s. 29-30.

127 Novichev, A. D. (1966), "Essays on the Economy of Turkey" (Ed.), C. Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, New York, s. 68.

128 Kurmuş, Orhan (1974), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, s. 106. (Kurmuş, Orhan, 2008, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap.)

2. Cumhuriyetin kuruluş yılları

1923'te Türkiye, Cumhuriyet kurulduğu zaman toplam 13,6 milyon nüfusunun 10,3 milyonunun köylerde yaşadığı bir ülkeydi. 1920'lerin başında "nüfus mübadelesi" sırasında, Müslüman olmayanlara ait büyük ticari çiftlikler, fazla parçalanmadan Türkler tarafından devralınmıştı. Örneğin, Kıray ve Hinderink, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Çukurova'da Ermenilere ve sultana ait olan birkaç yüz bin dönüm toprağın sahipsiz kaldığını, bu topraklardaki büyük Ermeni mülklerinin önemli bir bölümüne, eski aşiret reisleri ile bölgeyi temsil eden milletvekillerinin ve yörenin etkili kişilerinin sahip çıktığını ve siyasi ilişkileri sayesinde kolayca tapu aldıklarını belirtmektedirler.[129] Keyder'e göre ise, 1922-24 arasında (2/3'ü kır kökenli olan) 2 milyon Rum göçmüş. Bunların toprakların "nasıl el değiştirdiği yöreden yöreye değişmekle birlikte", *her zaman dul ve yetimlere toprak verilmiş!*[130] (Herhalde savunageldiği Türkiye tarımında küçük köylülüğün egemenliğinin bir kaynağı da bu olsa gerek.) Biz, Kıray'ın çalışmasını esas alarak, 1920'lerde özellikle Akdeniz, Ege, Güneydoğu Anadolu bölgelerinde nüfus değişimi sonucunda büyük toprak sahiplerinin daha da güçlendiğini iddia ediyoruz. Akdeniz ve Ege'de büyük toprak sahipliği, yer yer büyük işletmecilikle örtüşürken, diğer bölgelerde büyük toprak sahiplerinin genellikle köy dışında yaşadığını, mülklerini ortakçılık ya da kiracılıkla işlettiklerini, kendilerinin ise ticaret ve tefecilikle uğraştıklarını belgeleyen pek çok kaynak vardır.

> Bizde toprak sahipleri ekseriyetle şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı(dır). (...) (Bunlar) ekseriye

129 Hinderink, J; Kıray, M.B., (1970), *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers, s.18-19.

130 Keyder, Çağlar, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey" *Journal of Peasant Studies*, 10, 1983, s. 140.

tediye edilemeyen borçlar mukabilinde köyde toprak sahibi olmuşlardır. Bu vaziyete göre, (...) köyde teraküm etmesi icap eden milli sermaye bu tarik ile şehir ve kasabalarda teraküm ediyor. (...) Başka memleketlerde şehir ve kasabalarda teraküm eden bu milli sermayeler, sanayiye, ticarete yahut diğer bir iş sahasına aktığı halde bizde pek kârlı olan murabahacılık [tefecilik] sahasında kullanılır. Köyde istihsal olunan fazla kıymetler şehir veya kasabaya gelir ve oralardan murabaha kanalıyla tekrar köye döner.[131]

Bizim köylümüz tarih facialarına kurban olmuştur. Vaktiyle İstanbul'da oturan "layüsel" [sorumsuz] kuvvetin birkaç altına kiraladığı memleket parçalarında hüküm süren yapma derebeyler, küçük layüseller, köyü işlemeden işletmişlerdir. Sonradan bunların çocuklarından ve torunlarından *köyü şehirde yiyen* bir arazi sahibi sınıf meydana geliyor. Köylü yavaş yavaş mülkünü kaybeden ortak, "ecir" [ücretli işçi] kertesine iniyor.[132]

Köy dışında yaşayan arazi sahiplerinin ziraatle olan alakaları geniş araziye temellükün verdiği nüfuz bakımındandır.[133]

Mülk sahipleri genel olarak şehirlerde oturmakta(dır). (...) Arazisini bizzat işleten orta ve büyük mülkler az olmakla beraber, sanayi bitkilerinin geniş çapta ekim konusu olduğu Adana, Ege ve Trakya bölgelerinde işgücü kiralayarak toprağını bizzat işleyen mülk sahipleri vardır. Bu bölgelerde orta veya büyük arazisi olup da şehirde oturan ve tarımla uğraşmayan şahıslar, mülklerini kiracılıkla işletmeyi diğer işletme sistemlerine tercih etmektedirler. (...) Fakat küçük şehirlerde veya köylerde oturan mülk sahipleri arazilerini kiracılık yerine ortakçılıkla işletme eğilimindedirler.[134]

131 Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı," *Kadro*, Nisan 1932a, s. 14.

132 Dr. M. Sadi, "Köy Nasıl Kurtulacak", *Dönüm*, Temmuz 1932, s. 28.

133 Dr. Şevket Raşit, "Ziraatimizde Kahyalar İdaresi", *Dönüm*, Haziran 1936a, s. 236.

134 Kanbolat, Yahya (1963), *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, Ankara, s. 16-17.

> Büyük ve orta işletmelerin sahipleri tarafından işletilmesi nadirattandır.[135]

Görüldüğü gibi, asgari geçimini bile sağlayamayan ve köylülüğün çok büyük bölümünü oluşturan küçük topraklı köylüler, köy dışında yaşayan büyük toprak sahiplerinin yarıcısı, marabası, ortakçısı ya da kiracısıdır. Büyük toprak sahipleri ise, ortakçılıkla işlettikleri topraklarından % 50 ürün rant almanın yanı sıra, tüccar ve tefeci olarak da küçük köylülüğün sömürülmesine dayanan bir sermaye birikimi elde etmekteydi.

1920'lerde yazan Ravndal'a göre:

> Tarımın iki ana düşmanı, çoğu kez aynı kişide birleşen tefeci ve kasaba eşrafıdır. (...) Köylü çoğunlukla bütün yıl kendine yetecek kadar hububat üretemez. Kuraklık ya da başka nedenlerle kötü hasat durumunda, açlıktan ölmemek için maddi yardıma gereksinme duyar. Adeta hiç şaşmaz bir biçimde her ekim mevsiminin başında gerekli tohum ve aletlerden yoksundur. Her defasında toprağını veya genellikle % 35-% 40 arasında fahiş faizle gelecek hasadını ipotek ettirdiği civar eşrafa başvurur. Sonuçta borçlarını nadiren ödeyebilecek durumda olduğundan tüm *bağımsız görünümünü kaybederek zengin komşusunun toprağında işçi olur. Böylece eğilim 'bağımsız' köylülüğün kaybolması yönündedir.*[136] (abç)

Kasaba eşrafı ve tüccarının aynı zamanda köy dışında yaşayan büyük topraklılar olduğunu unutmadan bir de Şevket Hatipoğlu'nun çizdiği şu tabloya bakalım:

> Köylünün kasabada veya şehirde tanıdığı tüccar dostu yanında bir veresiye alış hesabı vardır. Köylünün yıl boyunca satın aldığı emtia en yüksek fiyatlarla bu hesaba geçirilir. Bundan başka köylünün satın aldığı emtianın sermayesi için de ay-

135 *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi* (1938), Ankara, A Serisi, Takım 11, s. 16.

136 Ravndal, G. B. (1926), *Turkey, A Commercial and Industrial Handbook*, Washington, s. 86-87.

rıca bir faiz hesaplanır. Diğer taraftan köylü başı sıkıştığı zaman bu dost tüccardan bin minnetle ve yine bir murabaha faiziyle para da alır. Böylece bir iktisat yılının sonunda köylünün tüccara olan borcu harmanları kadar kabarır. (...) Köylü harman sonunda mahsulünü, kasabada veya şehirde borçlu bulunduğu bu ahbap tüccara satmaya mecburdur. Zira veresiye alış bu şartla yapılmıştır. (...) Bu sebepten o, mahsulü sürüklene sürüklene, ister istemez, en aşağı fiyatla ve en hileli tartılarla bu tüccar dostuna teslim etmeye mahkûmdur. (...) Kabaran borçlarını köylü bütün mahsulünü verdikten sonra da ödeyemez, daha bir kısım borç tıpkı maya gibi gelecek seneye devredilir. (...) Bu hal bir gün, yıllanmış ve altından kalkılmayacak derecede kocaman bir yığın teşkil eden borçları ödemek için *köylünün arazi ve istihsal vasıtalarının satılmasına kadar devam eder.* (...) Veresiye alışlarla biriken borçlarını, harman sonunda ödeyebilenler ise, ömürleri boyunca kasabadaki tüccarlar hesabına çalışan kimselerdir. (...) "Murabaha" Türkiye'de köylü iktisadının hayat usaresini yıllar ve yıllardır emip sömüren bir sülüktür.[137] (abç)

Bir gazetede çıkan "münevver büyük çiftlik sahipleri" ile yapılan röportajda, buğday ziraatinin çok zor ve düşük verimli bir iş olduğunu belirten büyük toprak sahipleri, ziyan etmemek için topraklarını ortakçılıkla işlettiklerini belirtirler. Bunlara göre, "köylü yapacak bir şey bilmediği için, yarı aç yarı tok bu tarlalarda cesurane çalışarak yarıcılık" yapmaktadır.[138] Kendi topraklarından geçimlik gelir elde edemediği için ortakçılık ya da kiracılık yapan köylüler genellikle kendi üretim araçlarını kullanmakta, masraf ve vergiler kendilerine ait olmak üzere, mahsulü, büyük toprak sahibi ile yarı yarıya paylaşmaktaydılar.[139] Ürünün yarısının toprak sahibine verilmesi, üretim maliyetini de artıran çok büyük rantların varlı-

137 Hatipoğlu, Şevket, R. (1939), *Ziraat Âleminden Vakıalar ve Düşünceler*, Ankara, s. 104-105, 108.

138 *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1924.

139 Sadi, Hamit (1934), *İktisadi Türkiye*, İstanbul, s. 63.

ğını yansıtmaktadır. İşgücünün son derece ucuz olmasına ve köylülerin ancak yaşayabilecek kadar düşük tüketim düzeylerine rağmen, ürün maliyeti ve fiyatlarının dünya fiyatlarının üstünde olmasının en büyük nedeni büyük toprakların cebine giden rantlardı. Nitekim Türkiye tarımını araştıran ABD'li bir araştırmacı da bu durumu şu sözlerle değerlendiriyor: "Eğer Türkiye'de tarımın gelişmesi isteniyorsa, köylünün cebinden, şehirlerde oturan ve üretken olmayan büyük toprak sahiplerinin cebine aktarılan tarım gelirleri çok ciddi bir biçimde azaltılmalıdır".[140]

> Ortakçılık eden köylü, (...) kendi hissesine düşen mahsulü borcuna mukabil toprak sahibine verir ve elinde bir şey kalmaz. Yaşayabilmek için tekrar borçlanır. Ekseriyetle büyük çiftliklerin yanında bulunan köylerin halkı, çiftlik topraklarında ortakçılık etmek mecburiyetinde kaldıklarından toprak sahiplerine bu şekilde borçlanmışlardır."[141] "Murabaha mahiyetinde kredi verenler umumiyetle o mahalin tüccarı veya büyük çiftçisidir".[142]

Köy dışında yaşayıp, tefecilik ve ticaretle uğraşmalarının yanı sıra, büyük toprak sahiplerinin ikinci ortak özelliği en verimli topraklara sahip oldukları halde, bu toprakların ancak % 5 ile % 10'u arasındaki bir bölümü geri teknolojik koşullarda işletmeleridir.[143]

Ayrıca, büyük toprak sahiplerinin birçok akarsuyu "kendi tapulu malı sayması" ve istediklerine parayla su kullandırtmaları, diğerlerini ise su vermemek suretiyle cezalandırmaları, küçük üreticiler üzerinde ek bir baskı kaynağıydı.[144]

---

140 Robinson, Richard, D. "Village Economics", RDR 36, Letter to the Institue of Current World Affairs, 8 Ağustos 1949, s. 35.

141 Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", *Kadro*, sayı 3, Mart 1932b, s. 34.

142 Atasagun, Yusuf Zaim (1940), *Türkiye'de Zirai Kredi Kooperatifleri*, İstanbul, s. 158.

143 Zhukovsky, P. (1951), *Türkiye'nin Zirai Bünyesi*, Ankara, s. 130.

144 *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1928.

Bu noktada "küçük-orta-büyük" tarımsal işletme kavramının üstünde biraz durmak gerekiyor. Küçük işletme ya da küçük toprak sahibi köylüden genellikle kendine yeterli üretim yapabilenler; orta ve büyük işletmeden de asgari geçimlik gelirin üstünde gelir elde eden ve giderek artan oranlarda ürün pazarlayabilen işletmeler kastedilir. "Kendi tüketim gereksinimlerini karşılayabilen" ya da "kendine yeterli işletme" grubuna girebilen köylüleri belirleyebilmek için, işlenen toprak büyüklüğünü, ilgili zaman diliminde kullanılan teknolojiyle, üretilen ürünün cinsiyle, toprağın verimiyle, tarım ürünleri fiyatıyla, köylünün borçluluk durumuyla vb. öğelerle ilişkilendirmek gerekiyor.

1927'de köylülerin yaklaşık % 76'sının, ekilebilir toprakların % 7'sine sahip olduğu ve tüm köylülerin % 20'sinin tarım araçlarının olmadığını gösteren en genel veriler[145] bile 1920'lerde "küçük köylü" olarak anılan işletmelerin, önemli bir bölümünün "asgari geçimlik gelir" elde edemeyen işletmeler olduğunu göstermektedir. Genel olarak tarım, aile başına bir karasabanın bile düşmediği[146] ve tarım makinelerinin, toplam tarım aletlerinin ancak % 1'ini oluşturduğu[147] geri bir teknolojik temele dayanıyordu.

Ama 1920'leri tamamen farklı değerlendirenler de vardır. İşte bazı örnekler:

> Türk çiftçisi hiç bir zaman malikâne sahiplerinin elinde esir olmamıştır. (...) Kesin olan bir şey varsa, o da memleketin yalnız cenubi şarkisinde, arazinin çok kısmı büyük malikane sahipleri, beylerin ve şeyhlerin elinde olmasıdır. Memleketin sair taraflarında büyük çiftlikler bulunmakla beraber, arazinin başlıcası küçük çiftçilerin elindedir.[148]

145 Zhukovsky (1951), s. 128; Kanbolat (1963), s. 17.

146 Tökin, İsmail Hüsrev (1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul, s. 42.

147 DİE (1970), *1927 Tarım Sayımı*, s.15.

148 Gökgöl, Mirza (1935), *Türkiye Buğdayları*, Ankara, s. 185, 188.

Herslag da, küçük çiftliklerle büyük mülklerin yan yana varlıklarını sürdürdüklerini belirterek, % 50'ye varan topraksız oranını, toplam ekilebilir arazinin küçük bir bölümünün ekilmesine bağlamaktadır. Ayrıca 1923-38 arasında küçük köylülerin elindeki toprakların genişlediğini iddia etmektedir.[149] İstatistik Umum Müdürlüğü'nde Ziraat İstatistikleri müdürü olan Ferit Uyguç ise, Türkiye'de 2000 dönümlük çiftliklere büyük mülkiyet denemeyeceğini çünkü Çekoslovakya'da 1. Dünya Savaşı'ndan sonra 2500 dönümlük çiftliklere el konmadığını, yani bu ölçüte göre de Türkiye'de büyük mülkiyet önemsiz olduğu için yarıcılık usulünün de "ehemiyetsiz" ve "tetkike değmez" olduğunu iddia etmektedir.[150] Burada açıkça hangi kaygılarla Türkiye'nin en azından kendine yeten bir küçük köylülük cenneti olduğu, büyük mülklerin bulunmadığı ve bu nedenle de tabii toprak reformunun gerekli olmadığına ilişkin tuhaf bir akıl yürütme biçimine sarılındığı görülüyor.

Türkiye'de kendine yeten küçük köylülüğü savunanların bir dayanak noktası da nüfusa göre arazinin "sınırsızlığı" olmuştur. Sanki köylülerin elinde yeterli tarım aracı ve işletme sermayesi varmış, kimseye borçları ve boş gördükleri işlenmeyen topraklarda büyük mülkiyet yokmuş da isteyen istediği yerde, istediği toprakları sahiplenip, ekip biçebilirmiş gibi şöyle şeyler söyleyebiliyorlar: "Ele aldığımız dönemde (1923-1950) kırsal nüfus büyüdükçe işlenen arazi genişletilebildiği, bu anlamda araziyi genişletme olanaklarının ülke genelinde adeta sınırsız olduğu görülmektedir."[151] Bu konuda son olarak da 1990'lardaki bir makaleden örnek verelim: "Güçlü toprak sahibi sınıflar genellikle liberal iktisat politikalarını tercih ederler. (...) Türkiye'de hiçbir zaman bir liberal dönem yaşanmadı; çünkü *bir toprak sa-*

149 Herslag, Z.Y. (1958), *Turkey: An Economy in Transition*, Hague, s. 34, 100.

150 Uyguç, O. Ferit, "Toprak Meselelerimiz", *Türk Ekonomisi*, sayı 15, Eylül 1944, s.79-80.

151 Tezel, Yahya (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, Yurt Yayınları, s. 325.

hibi sınıfı yoktu."[152] Tabii burada sorulacak çok şey var: Örneğin, Türkiye'de "toprak sahibi sınıfı"nın olmadığının kanıtları nelerdir? Ya da tarihin hangi döneminde, hangi ülkesinde büyük toprak sahipleri liberalizmi savunmuştur? Yoksa bu tek bir ülkeye özgü istisnai bir durum mudur?

3. 1920'ler toprak ve tarım politikaları

1920'ler tarım politikalarını üç alt başlık altında ele alabiliriz: Toprak mülkiyetine ilişkin yasalar, makineli tarımın teşviki, buğday ve ticari bitkiler açısından teşvik politikaları.

Toprak mülkiyetiyle ilgili politikalar

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında çıkarılan genel ve özel yasalar, toprakta özel mülkiyeti pekiştirici olmuştur. 1924 Anayasası'nın kamulaştırmalarda rayiç değerin peşin ödenmesi koşulu, "o dönemler için kamulaştırmayı imkânsız kılacak bir hüküm olarak kabul edilmelidir".[153] 1925 Kadastro Yasası toprakta özel mülkiyeti sağlamlaştıracak maddeler getirirken, 1926'da çıkarılan Medeni Kanun ile kişilerin tasarrufunda bulunan topraklara tam mülkiyet hakkı tanınarak, bunların satışı kolaylaştırılmıştır.

Öte yandan, topraksızlar ya da geçimlikten az toprağı olanlar için çok sınırlı, kısmi önlemler alınmıştır. Köylüyü topraklandırma ile ilgili tartışmalar ise ancak 1930'ların ikinci yarısında yoğunlaşmış ve kanun biçimini 1945'te alabilmiştir. Çıkarılan kısmi kanunlar savaş, isyan ve doğal afetlerden zarar görenler ile nüfus mübadelesi sonucunda Türkiye'ye gelen göçmenlerin iskânına yönelik olmuştur.[154] Bu çerçevede dağıtı-

152 Keyder, Çağlar, "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 20, sayı 1-2, 1993a, s. 137.

153 Doğan, Mehmet (1977), *Tarih ve Toplum: Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, s. 187.

154 Yavuz, Fehmi (1968), *Toprak ya da Tarım Reformu*, Ankara, s. 12-14.

lacak topraklar da hazine arazisi ve yurtdışına göçmek zorunda kalan Müslüman olmayan kişilerin terk ettiği topraklarla sınırlı kalmıştır.[155] 1920'lerde, köylüyü topraklandırmak için "emlakı metruke" ve devlet arazisi dışındaki yollara "toprak sahipleri şiddetle karşı çıkmış" bu nedenle *Cumhuriyet* gazetesi başmakalesinde, "bu mevzunun çok tehlikeli olduğunu" belirtmiş ve "esasen biz de şimdilik hükümetin bu mevzuya dokunmamasını tavsiye etmekteyiz" diyerek, bu konudaki yazılarına uzun bir müddet ara vermiştir.[156]

Şeyh Said isyanından sonra 1927 ve 1929 yıllarında Doğu Anadolu için çıkarılan kanunlarla bazı ağaların toprakları ellerinden alınmış, bu topraklara karşılık kendilerine batı bölgelerinde toprak verilmiş, doğudaki "muhtaç çiftçilere" de toprak dağıtılması öngörülmüştür. Ama sürgün edilen toprak sahiplerine 500-2000 dönüm arasındaki topraklarını alıkoyma hakkının tanınması,[157] dağıtılacak toprakları sınırlayıcı olmuştur.

Makineleşmeyi teşvik

Cumhuriyet döneminin ilk makineleşmeyi teşvik politikaları ekim alanını genişletmeyi amaçlıyordu ve başlıca üç tür teşviki içeriyordu. 1924 yılında kabul edilen bir kanunla en az 500 dönüm toprak işleyenler ile en az 200 küçükbaş ya da 50 büyükbaş hayvanı olanlar ve yardımcıları askerlikten muaf tutuldu. Ayrıca 500 dönümün üstünde her 250 dönüm için de iki yardımcı kişi askerlik yapmayacaktı.[158]

İkinci olarak, 1926'da çıkarılan bir kanunla traktör ve motorlu pulluk sahiplerinin kullandıkları petrol, benzin ve mazot, "gümrük, istihlak ve inhisar resimlerinden muaf" tutuldu.[159] Üçüncü politika, hükümetin satın aldığı traktörlerin, büyük

155 *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1924.

156 *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1925.

157 Doğan (1977), s. 201.

158 Ravndal (1926), s. 90.

159 Resmi Ceride, 25 Şubat 1926, Kanun No 752.

toprak sahiplerine elverişli koşullarla kiralanması oldu. 1924'te 486'sı "devlet malı" 501 traktör vardı. Devlet malı traktörlerden 54'ü İç ve Doğu Anadolu'ya, geri kalanı Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerindeki 24 ile dağıtıldı. Bu 24 ilin 11'inde ise traktörlerin % 72'si toplanmıştı. Adana 69 devlet malı traktörün kiralandığı en önde gelen ildi.[160] Tarım makineleri ithalatının doruğa çıktığı 1925'te ise Ziraat Bankası, Tarsuslu çiftçilere 50 Fordson traktör dağıttı.[161]

Türkiye'deki buhranın başladığı 1927'ye gelindiğinde, "Makineli ziraat mı, hayvanlı ziraat mı" tartışmaları görülür. Özellikle Adanalı büyük toprak sahipleri sonuna kadar traktör teşviklerinin sürmesinden yana tavır alır. Karşı görüşte olanlar, traktör sayısının artışıyla birlikte hazinenin vergi kaybının da çok arttığını, akaryakıt ve yedek parça ithalinin büyük döviz kaybına neden olduğunu öne sürerler.[162]1930'da çıkarılan bir kanunla traktör ve diğer tarım makineleri sahiplerine büyük tazminatlar ödenerek, teşvik politikası sona erdirildi.[163]

Ticari ürünlerin teşviki

1920'lerde toplam ihracat değerinin yarısından fazlası tütün, pamuk, fındık ve incir gibi az sayıda ticari üründen sağlanıyordu. Tütün üretiminin % 70'i, pamuk üretiminin ise % 35'i ihraç edilmekteydi. Ziraat Bankası kredileri büyük ölçüde bu ihraç ürünleri için veriliyordu.[164] Tütün üretiminde, İzmir yöresinde tütün ekenler toprağı olmayan yarıcılarken, Samsun'da tütüncüler toprak sahibiydi. Yoğun el emeği gerektiren tütüncülükte, bir köylü ailesi ancak 10 dönüm tütün ekebiliyordu. Pamuk,

160 *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1924.

161 *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 1925. Bu dönemde tarıma ilişkin çıkan yazılarda, büyük toprak ve işletme sahiplerinden "çiftçi", küçük toprak sahiplerinden ise "köylü" olarak söz edilmektedir.

162 *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1928.

163 Resmi Gazete, 19 Haziran 1930. Kanun no 1710.

164 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1924.

Akdeniz ve Ege bölgelerinin büyük çiftliklerinde, pancar da gene büyük çiftliklerde üretiliyordu.[165] Tütün üreticisinin alıcısı yerli ve yabancı tüccar aralarında anlaşarak tütün fiyatını belirleyebilirken, pamuk üreten büyük toprak sahipleri için böyle bir durum söz konusu değildi. Pamuk üreticileri hem makineleşmeyi teşvik politikasından, hem de Ziraat Bankası kredilerinden ve borç erteleme uygulamalarından en fazla yararlanan grup oldu.[166]

1928'de "Ziraat Bankası'ndan Kimler İstifade Ediyor?" başlıklı bir makalede, kasaba ve şehirlerde yazıhane açan büyük toprak sahiplerinin, Ziraat Bankası'yla ilişkisi şöyle açıklanıyordu:

> Bunlar hem kendi arazilerinin, hem civar köylerin mahsulatını toplayarak pazarlara sevkedip satarlar. Büyük şehirlerde ortakları vardır. Hatta bazıları doğrudan doğruya Avrupa ile iş yaparlar. Hatta sermaye iştiraki suretiyle sanayici bile olmuşlardır. Böylece aynı şahısta "köylü-tacir-sanayici" tipi temsil edilmektedir. İşte böyle bir zat evvela arazi sahibi olarak Ziraat Bankası'ndan kolaylıkla kredi alır, sonra tüccar sıfatıyla senetleri iskonto ettirir. Aldığı krediyle köylüden mal toplar ve daha kötüsü fahiş faizle köylüye borç verir. Yani (...) Ziraat Bankası'ndan % 15 faizle aldığı parayı köylüye % 60 faizle borç verir. Böylece Ziraat Bankası mücadele etmesi gereken murabahacıya bilmeden destek olmaktadır.[167]

Kısaca, pamuk gibi büyük toprak mülkiyetinin ve büyük ölçekli üretimin önemli olduğu ürünlerde, teşvikler doğrudan büyük toprak sahiplerine ulaşabilirken, tütün gibi küçük üreticiliğe dayanan ve güçlü aracıların bulunduğu üretim alanlarında, teşvik politikalarından üreticiler yararlanamamıştır.

---

165 *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi* (1938), s. 27.

166 Tütün konusu: *Meslek Dergisi*, 7 Nisan 1925; pamuk: *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1924, 15 Ekim 1925, 29 Kasım 1926 ve 5 Mayıs 1928.

167 *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1928.

1929 Büyük Dünya Buhranı'na doğru

1920'ler Türkiye ekonomisi, dünyadaki iktisadi dalgalanmalardan, başlıca iki kanaldan etkilenmekteydi. Bunlar, dış ticaret yoluyla yansıyan dünya tarımsal ürün fiyatları ile yabancı ticari kredi hacmindeki iniş çıkışlardı. 1923-1929 döneminde toplam ihracat değerinin % 80'den fazlası tarım ürünlerinden, bunun % 55'i de tütün, üzüm, fındık, pamuk ve incirden sağlanıyordu. En önemli ihraç ürünü olan tütünün ihraç değeri, dönem boyunca dünya fiyatlarına bağlı olarak toplam ihracat içinde % 21 ile % 36 arasında dalgalanmıştır. İhraç gelirlerindeki dalgalanmalar, doğal olarak, Türkiye ekonomisindeki istikrarsızlık kaynaklarından biriydi.

1926 yılına kadar gerek ihracat, gerek ithalat büyük ölçüde yabancı kredilere dayanıyordu.[168] Bu yıl, % 13'lük bir payla Türkiye ihracatında üçüncü ülke durumunda olan ABD'nin Türkiye'den gelen tarımsal ürünlere gümrüklerinde, siyasi bir nedenle, "muayene" şartı koyması, ABD'li ve Avrupalı ithalatçıların açtıkları kredilerin kesintiye uğramasına yol açtı.[169] Böylece 1927 yılına büyük bir para darlığıyla girildi.

Amerikalı ve Avrupalı alıcıların tütün alımında yavaş hareket ederek fiyatı düşürme kararları ve Türkiye'deki bankaların "mal karşılığı" verdikleri kredileri kesmesiyle, tütün ihracatı büyük bir darbe yedi; toplam ihracat değeri içinde payı 1926'da % 36 iken, 1927'de % 27'ye düştü. Tütün ihracatındaki bu önemli gerileme karşısında "demiryollarımızı içtiğimiz tütünlerle yapacağız" ya da "hükümet vatandaştan vatani vazife olarak sigaraya alışmalarını değil, ama kaçak tütün içmemelerini istiyor" kampanyası başlatıldıysa da bu kampanyalar fazla etkili olamadı.[170]

---

168 Köymen (Silier), Oya (1975), "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (Ed.) Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

169 *The Economist*, 30 Ekim 1926.

170 *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1927, 19 Ekim 1927.

1928'e büyük tütün stoklarıyla girilmiş, aynı yıl yaşanan kuraklık, üretimin ve ihracatın daha da düşmesine yol açmıştı. Dünya Buhranı'nın başladığı 1929 yılında Türkiye'deki spekülatif ithalat da olağanüstü boyutlara ulaştı. Lozan Antlaşması'na göre, gümrük duvarları Ekim 1929'a kadar sabit kalıyordu; bu tarihten önce tüccar mümkün olabildiğince çok mal stoku yapmaya başladı. Böylece piyasadaki para darlığı daha da arttı.[171]

Tüccar 1929 sonrası spekülatif kazanç amacıyla mal stoklarken, aynı yıllarda köylünün durumu şöyle anlatılıyordu:

> 1927-28 senelerinde hüküm süren kıtlık yıllarında zor bir duruma düşen müstahsil canını kurtarmak için malını, melalını satmak zorunda kalarak birkaç şinik buğday ve arpaya gözü kadar sevdiği tarlaları değişmişti. (...) Birçok köylü aileler, Adana ve havalisine göç etmişlerdir. Boşalan birçok köyler birkaç ağanın çiftliği haline gelmişti.[172]

4. Büyük Dünya Buhranı ve 1930'lar

1929-1933 Dünya Buhranı'nın, Türkiye'deki buhranı doğurduğu ama Türkiye'nin diğer ülkelere göre daha az zarar gördüğü yaygın ve resmi görüştü.[173] Oysa krizin etkileri de çok önemliydi. Buhran yıllarında Türkiye'de tarımsal ürün fiyatları gelişmiş ülkelere göre daha hızlı, sanayi mamul madde fiyatları daha az düştü.[174] Örneğin, 1927-1933 arasında dünyada şeker fiyatı 22

171 *The Economist*, 2 Ekim 1929.

172 Aytekin, Halil, "Orta Anadolu'da Toprağını Kaybeden Köylüler," *Adımlar*, Mart 1944, s. 375.

173 Hatipoğlu, Ş.R. (1936b), *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara.

174 *The Economist*, 8 Temmuz 1933. 1929-1932 yılları arasında Türkiye'nin başlıca ihraç mallarındaki fiyat düşüşleri fındık ve afyonda % 73, incir ve tütünde % 50, pamukta % 48, üzüm ve zeytinyağında % 43 civarında olmuştur. İstanbul borsasında buğday fiyatı 1925'ten başlayarak yılda ortalama % 20'lik bir düşüşle 1932'ye gelindiğinde, 1925'e göre % 69 azalmışken, aynı dönemde New York borsasında buğday fiyatı yılda ortalama % 13,5 düşmüştür: Tökin, İsmail Hakkı, "Türkiye'de Hububat Siyaseti", *Türk Ekonomisi*, sayı 1, 1943, s. 11.

kuruştan 8 kuruşa, Türkiye'de ise 50 kuruştan 40 kuruşa indi. Kısaca, hem iç ticaret, hem de dış ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhineydi.[175]

Ürün fiyatlarının yanı sıra, buhran yıllarında tarımsal arazi ve hayvan fiyatlarında da büyük düşüşler oldu. Örneğin, Adana'da buhrandan önce dönümü 20-25 lira arasında satılabilen tarlaların fiyatı 3-5 liraya düştü.[176]

Buhranın başında köylünün durumu şöyle anlatılıyordu:

> Umumi Harp yoksulluğu üstüne Kurtuluş Savaşı'nın tabii sıkıntıları geldi. Yurt kurtuldu, sağ kalan Mehmetçikler köylerine döndüler. (...) Parasızdılar, yalnız parasız değil aynı zamanda çıplaktılar. İlk işleri kasabadan giyecek tedariki oldu. Dükkâncılar da onları bekliyorlardı. Onlar da veresiye pahalıca mal satarak kazanacaklardı. Köylüler kafile kafile çarşıya borçlandılar. Harmanda verecekleri borç için, biricik senet tüccarın defteri idi. 927 senesine kadar yıllar iyi gitti. Yağmurlar eksik değildi. Ancak bu suretle borçlarını ödeyebiliyorlardı. Vakta ki, o mahut kuraklık geldi, artık köylü, giyecekten vazgeçti, artık boğaz kavgası başladı. Tüccarların elinde buğday vardı. Onu bir sene evvel köylüden alacak yerine almıştı. Köylüler tüccarlara yalvardılar, (...) aç kalmayalım da gelecek sene bire üç vermeye razıyız dediler. (...) Bir sene evvel yüz liraya verdiğini, üçyüz liraya alan köylü, belli bir akıbete doğru sürükleniyordu. (...) 929 senesinde köylünün katmerleşen borçlarını ödemek imkânı olmadı. Mahsul vardı, fakat fiyatlar geçmiş senelerinkinden düşüktü. (...) Elindekini sattı. Bir kilenin borcunu üç kilenin değeri ile ödeyemedi. (...) Beş sene evvel yüz liraya bir öküz alan köylü, bugünkü değeriyle üç öküz bedelini vermiş olduğu halde daha üç öküz bedeli vermeli ki, borcundan kurtulsun. Köylü borcunu veremedi ve veremiyor. Tüccar da icra kanununa dayandı. Ektiği tohumu alamayan veya ancak yiyintisini kaldırabilen köylülerin borçlarına, bu sene de icra mas-

175 Köymen (Silier), Oya (1981), *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

176 Hatipoğlu, Ş.R. (1936b), s. 52-66, 77.

> rafları, memur harçları biniyor. Daha şimdiden Ankara'ya, Eskişehir'e giden köylüler var.[177]

Buhran yıllarında vergisini çıkarmak ve ailesini geçindirmek için, özellikle orta Anadolu'da erkekleri boşalmış köyler yaygınlaşmıştır.[178] "Köylünün İstanbul'a hammallık yapmaya gelmesinin sebebi bir çift öküzle bir tarlacık alabilmek için para biriktirmek ihtiyacıdır ve bu yüzden köyünden senelerce uzak kalabilmektedir."[179] Âli İktisat Meclis Raporları'na göre de "köylerden kasabalara hicret şayanı dikkat bir cereyan halindedir".[180]

Ama gene hükümetlerin hep küçük köylülüğü desteklediğini savunanlar 1930'ları şöyle değerlendiriyor:

> 1930'larda büyük mülklerdeki toprak birikiminin daha da arttığını gösteren belirtiler yoktur. Ülkede zaten az olan traktör sayısının 1930'larda daha da azalması, iç ticaret hadlerinin büyük ölçüde tarımın aleyhine dönmesi, hükümetin tarımsal kredileri eskiye göre daha çok küçük köylülük kesimine ayırmaya çalışması için göstergeler ve olaylar bu öneriyi desteklemektedir.[181]

Bu kitapta, Tezel'in bulamadığı "belirtiler" gösteriliyor; ayrıca tarım fiyatlarının olağanüstü düşüşünün asıl küçük köylüyü nasıl vurduğu, vergisini bile ödeyemez duruma getirdiği de görülüyor. Hele kredilerde küçük köylülüğün kayırılması iddiasına artık diyecek bir şey kalmıyor; çünkü durum tam tersidir:

---

177 Stajyer Hâkim Yalçın, "Kadıhan Köylüsü Nasıl Borçlandı?", *Ülkü Mecmuası*, sayı 11, 1933. Aynı konuyu işleyen diğer yazılar: Köy Muallimi Nuri, "Kütahya'da Alayund Köyü", *Ülkü Mecmuası*, sayı 8, 1933; Trakyalı Ali Galip, "Köylü", *Ülkü Mecmuası*, sayı 10, 1933; İzgör, A. Süreyya, "Giresun Çayır Köyü" *Ülkü Mecmuası*, sayı 32, 1935.

178 Hatipoğlı, Şevket Raşit, "On Yılda Türkiye Ziraati", *Dönüm*, sayı 16, 1933, s. 87, 99.

179 *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1928.

180 *Âli İktisat Meclisi Raporları 1928* (1929), Ankara, s. 60.

181 Tezel (1982), s. 334.

> Müstahsilin belini büken şudur: Daha üzümünü kaldırırken Ziraat Bankası, Emlak Bankası, Bağcılar Bankası, İş Bankası, Osmanlı Bankası ve kooperatifler sıraya dizilmiş bir vaziyette icra memurlarını yolluyorlar, diğer taraftan şahsi borçlar için de icra muamelesine girişiliyor.[182]

Küçük üreticilerin başlıca geçim ve gelir kaynağı olan buğdayın desteklenmesine ilişkin de farklı yorumlar vardır. Örneğin, Birtek ve Keyder, 1930'larda hükümetin küçük köylüleri, buğday fiyat politikasıyla desteklediğini ve güçlendirdiğini ve bunun büyük çiftçileri zayıflatma pahasına gerçekleştirildiğini öne sürmektedirler.[183] Başka bazı yazarlar da iki dünya savaşı arasında hükümetlerin hem büyük toprak sahiplerini, hem de küçük köylülüğü desteklediğini, küçük köylü mülkiyetinin pekiştirilip, yaygınlaştığını öne sürmüştür.[184]

Oysa hem 1930'larda, hem de daha sonra yapılan araştırmalar bu yargıyı desteklememektedir. Barkan'ın 1934 için yaptığı hesaplara göre bir çiftçi ailesinin asgari geçimi için en aşağı 100 dönüm gereklidir[185]. İsmail Hüsrev'in hesaplarına göre asgari geçimlik toprak 70-100 dönüm arasındadır.[186] 1936 yılında Ziraat Vekâleti, İktisat Vekâleti ve İstatistik Umum Müdürlüğü'nün yürüttüğü "Zirai Anket" sonuçlarına göre ise, net ekili alan olarak 40 dönüme kadar toprak işleyenlerin, kira ve faiz ödemeleri, net tarımsal gelirlerinden fazla, 40-70 dönüm arasında toprak işleyenlerin ise kira ve faiz ödemeleri, net

182 *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1934.

183 Birtek, Faruk; Keyder, Çağlar "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950," *Birikim*, Aralık 1976, s. 34-35.

184 Herslag (1958), s.100.

185 Barkan, Ö. L., "Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri,"*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 6, Ekim 1944- Ocak 1945, s. 90. Bu çalışmada toprağın niteliğine göre ayrıntılı bilgiler vardır. Yayınlanmamış "1936 Zirai Anket" verileri de Barkan'ın rakamlarını desteklemektedir.

186 Tökin, İsmail Hüsrev, "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı, Fakat Nasıl?", *Kadro*, sayı 21, 1933, s. 35.

tarımsal gelirin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bu durumda net 100 dönüm ekili toprağın bile asgari geçime yetmeyeceği belirtilmektedir.[187] Bu verilere göre, 1923-1938 dönemi için ortalama nadas dahil 100 dönümlük (net ekili alan olarak 50 dönümlük) bir işletmeyi asgari geçimlik birim olarak ele alırsak: Barkan'ın hesaplarına göre köylülerin % 59'unun sahip olduğu topraklar 50 dönümden azdır; % 20'sinin toprakları ise 50-100 dönüm arasındadır. Sadece 6000 ailenin toprakları 500 dönümden fazladır; bunların arasından 418 ailenin toprakları 5000 dönümün üstündedir. Diğer bir deyişle, köylülüğün en alt basamağı olarak tanımlanabilecek "küçük köylüler" köylülüğün % 80'idir ve bunların sahip oldukları toprakların kendi geçimlerine yetmediğini görmekteyiz.[188]

Kanbolat'ın araştırmasına göre, 5000+ dönüm sahiplerinin % 55,5'i Ege, Marmara, Akdeniz'de, % 29,8'i Doğu Anadolu'da ve % 14,7'si İç Anadolu'da.[189] Yani birçok köyü kapsayan büyük toprak mülkiyeti, yaygın olarak iddia edildiği gibi, Doğu Anadolu'ya mahsus bir özellik değil.[190]

1937-46 arasında ABD buğday ihraç fiyatı ortalama 12,5 krş/kg iken, Türkiye'de aynı yıllarda fiyatlar 22-30 krş/kg arasında değişmektedir. Robinson bütün üretim maliyeti kalemlerini kullanarak iki farklı işletme büyüklüğündeki buğday maliyetine (krş/kg) ilişkin şu sonuçlara ulaşmıştır.[191]

187 *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi* (1938), Takım 22, s. 32-33, 43.

188 Barkan (1945).

189 Kanbolat (1963).

190 Hatipoğlu, Şevket Raşit, "Çiftlik Köyleri", *Dönüm*, sayı 44, Ağustos 1936c, s. 318.

191 1941 resmi geçinme endeksine göre yapılan hesaplarda Gaziantep için net 50 dönüm buğday eken bir ailenin kazancı 900 TL, vergi yükü 108 TL'dir. 5 kişilik bu ailenin vergi ödemezse asgari geçim masrafı 820 TL'dir. Vergiyle birlikte yıllık gelirinden fazla ödemek durumundadır.

Toprak kirası ödenmediğinde	50 dönüm net ekili alan	500 dönüm net ekili alan
Atlı tarım	23,34	6,71
Traktörle tarım	28,57	6,64
Toprak kirası ödendiğinde		
Atlı tarım	34,14	17,61
Traktörle tarım	39,37	17,44

Tablodan çıkan çarpıcı sonuçlardan biri, rant ödenmediği durumda 50 dönümlük ekili alanda bile maliyetin Türkiye'deki ortalama fiyatlara yaklaştığı ama, rant ödendiğinde bunun mümkün olmadığıdır. Ayrıca 500 dönümlük topraklarda, kira ödenmezse, üretim maliyetinin ABD ihraç fiyatının çok altında olabildiği de görülüyor. Burada küçük-büyük topraklarda maliyet farkının büyüklüğünün de önemli olduğu görülüyor.

İsmail Hüsrev Tökin'e göre, "buhran, Türkiye'de servet, mülkiyet kutuplaşmasına, yani iktisaden mukavim olmayan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümreler elinde toplanmasına sebep olmuştur."[192]

Kısaca, yoksul buğday üreticisi hem kentlere göçüyle sanayileşmeye ucuz işgücü sağlamış, hem de tüketiminden keserek gerçekleşen buğday ihracıyla, sanayileşmenin temel girdileri ithal edilebilmiştir. Ayrıca, buğday fiyatının düşüklüğü, tarımdan sanayileşmeye kaynak/değer akışı anlamına da gelmiştir.

Bu konuda da Hershlag, Birtek ve Keyder'in[193] görüşleri farklıdır: Onlara göre, 1930'larda topraklarını genişleten küçük üreticiler özellikle devletin, "buğday-fiyat" politikasından çok yararlanmışlardır.

Buğdayla ilgili iki yasa çıkarılmıştır: 1932'de Ziraat Bankası kanalıyla hükümetin belirlediği fiyattan buğday satın alması ve 1934'de buğdayı koruma yasasıyla, un ve mamullerine ek bir vergi getirilerek, gelirin buğday satın alınmasında kullanılması öngörülmüştür. Zamanın Ziraat Vekili Muhsin Bey mecliste,

192 Tökin (1934), s. 145.

193 Hershlag (1958), s. 100; Birtek ve Keyder (1976), 34-35.

buğdayı koruma kanunun amacının buğdaycılara prim vermek değil; 1,6-7 kuruş arasında oynayan buğday fiyatına istikrar getirmek olduğunu belirterek şöyle sürdürür:

> Buğday müstahsillerine vermiş olduğumuz fiyat, onu hakiki mikyasında değerlendirmekten çok uzaktır. Birçok yerde verdiğimiz fiyat kilo başına 5 kuruştur. (...) Çavdar vs payı ayrıldıktan sonra kilosu 3,4-3,5 arasına düşmektedir.[194]

Tüccarın un vergisini de satın alış fiyatını düşürerek, köylüye ödettiğini; büyük sevkiyat yapan zahire tüccarına, buğdayı alım merkezlerine getirmesi için demiryollarında indirim uygulandığını, alım merkezi sayısının çok az ve yetersiz olduğunu da hatırlatalım.[195] Ziraat Bankası buğday tüccarına büyük krediler açmış, buna bağlı yolsuzluklar artmış, buğday fiyatının yükselmesi bir yana, düşüşü bile engellenememiştir.[196]

Durum böyleyken 1930'ların ikinci yarısından başlayarak buğday ekim alanlarının ve ihracatının artması nasıl açıklanabilir? Bunun nedeni büyük ölçüde Almanya'nın dış ticaret politikasıdır. Bu sıralarda dış ticaretin önemli bir bölümü, Nazi Almanya'sı ile imzalanan mal takasını andıran ikili ticaret antlaşmalarına dayanıyordu. Nazi Almanya'sı, savaş stokları yapmak amacıyla Türkiye ve diğer Balkan ülkelerinden, çok düşük olan dünya fiyatının biraz üstünde fiyat vererek, buğday alımını hızlandırmıştır; buğday tüccarına, ihracat kredisi açan Merkez Bankası'nın yardımıyla, buğday ihracı, üçüncü önemli ihraç kalemi durumuna gelmiştir. Dolayısıyla, Almanya'nın buğday talebi, bir yandan buğday ekim alanının genişlemesine, bir yandan da küçük köylünün, tüketiminden keserek, buğdayını satışa sunup, elde ettiği nakit gelirle, vergi ve sair borçlarını ödemesine yardımcı olmuştur.[197]

---

194 *Karınca*, sayı 2, Temmuz 1934, s. 11-13.

195 *Karınca*, sayı 3, Ağustos 1934, s. 3-4.

196 *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1933 ve 29 Eylül 1937.

197 Suvla, R. Ş. "Dünyada ve Türkiye'de Buğday Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisa Fakültesi Mecmuası*, cilt 4, 1943-44, s. 31.

Öte yandan, 1930'larda sanayileşmeye öncelik verildiği için, hükümet pamuk ve şekerpancarı gibi temel sanayi girdilerini desteklemeyi sürdürmüştür; buğdaydaki durumun aksine, bu gruplar destekleme politikasından doğrudan yararlanmıştır.[198] "Pancardan kazanan yeni zenginlerin" 1933 yılında olduğu gibi 1940'larda da paralarını "İstanbul piyasasında israf ettikleri" gazetelere yansımıştır.[199]

Tarımsal ürünler arasındaki farklı destekleme politikalarının sonuçlarını Boratav şöyle değerlendirmiştir:

> Bir yandan buğday fiyatları, dolayısıyla ücretler düşük tutularak bir bütün olarak sanayi kesiminde ve özellikle devlet sanayiinde yüksek bir sermaye birikimi temposu sürdürme imkânı yaratılmış, öte yandan (pamuktan bir genelleme yaparsak) sanayinin hammadesini oluşturan tarım ürünleri fiyat politikalarıyla desteklenmiştir. Bu hammadeleri geniş ölçüde kullanan ve maksimum kâr peşinde koşması zorunlu olmayan bir devlet sanayii kurulmasaydı, bu dönemin serbest piyasa koşulları içerisinde fiyatların bu grup çiftçilerin lehine seyredebilme ihtimali, herhalde pek kuvvetli olmazdı.[200]

Öte yandan en önemli ihraç ürünü olan tütünün fiyatı, devlet tekeline rağmen, çok iyi örgütlenmiş yabancı ve yerli tüccarın belirlediği fiyatlardan etkilenmiştir. 1930'larda yabancı tüccar- tütün üreticisi ilişkisini sergileyen sayısız örnek vardır: "Samsun'da uzun zamandan beri yerleşmiş olan Amerikan, İtalyan, Alman tüccar veya mümesilleri (...) ham hevenk halindeki tütünleri ucuz fiyatla doğrudan doğruya köylüden alırlar."[201] "(İzmir'de) büyük sermayeli Amerikan ve diğer tütün

198 Köymen (Silier), Oya, "1930'larda Devletçilik ve Dış Ticaret", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, cilt, 6, 1976a.

199 Hüseyin Avni, "İstanbul Nüfusu Neden Artıyor?", *Yurt ve Dünya*, sayı 31, Temmuz 1943, s. 236.

200 Bkz. Boratav, Korkut (1977), "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Gelişme Sorunları", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii*, Ankara..

201 Dr. Enver Hakkı, Dr. Sait Tahsin "Samsun Tütüncülüğü: Yetiştirme ve Satış Vaziyetleri", *Dönüm*, sayı 5, Teşrinievvel 1932, s. 22.

kumpanyaları (...) müstahsillerle (...) temasa geçerek doğrudan tütün mübayasına başladılar.[202] Her çiftçi, (...)Amerikalılarla ecnebi monopol alıcılarının ağzından çıkacak bir çift söze istikbalini bağlamış."[203]

Zeytin gibi ürünlerde ise, zeytinciler önce iki seneliğine zeytin fabrikatörlerine mallarını satma taahhüdü karşılığında peşin para alırken, zeytinyağı fiyatı düştükçe, fabrikaların talebinin azalması üzerine, on yıllığına fabrikalara bağlanmaya başlamışlardır. Ama tekrar ağır şartlar altında borçlandıkları için, birçoğu zeytinliklerini satmak zorunda kalmıştır.[204]

5. Toprak reformu tartışmaları

1930'larda başlayan toprak reformu tartışmalarından anlaşıldığı kadarıyla hükümet, büyük toprak sahiplerine dokunmadan, topraksız köylüye hazine arazilerinden toprak vermeyi amaçlamıştı. Yaklaşık on yıl süren toprak reformu tartışmaları sırasında büyük toprak sahiplerinin meclisteki muhalefeti güçlü bir biçimde sürdü.

1936'da İsmet İnönü mecliste, "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır" görüşünü dile getirmiş; 1937'de meclisi açış konuşmasında Atatürk: "Topraksız köylü kalmamalı, bir çiftçi ailesini geçindirecek topraklar bölünmemeli ve büyük çiftliklerin toprağı sınırlandırılmalı," dedikten sonra Celal Bayar bu direktifleri hükümet programına almıştır. 1942'de Başbakan Şükrü Saraçoğlu meclise sunduğu programda "köylüyü topraksız, toprağı da köylüsüz bırakmayacağız" sözlerini sürdürerek; 1943'te ikinci kez başbakan olduktan sonra da gene "Ziraat sa-

202 *Cumhuriyet*, 5 Mart 1934.

203 *Cumhuriyet*, 4 Birinci Teşrin, 1937.

204 Tökin, İsmail Hüsrev (1932b), s. 33.

hasında bizi dört gözle bekleyen en esaslı kanun, köylüyü toprak sahibi yapacak kanundur" diyor. Sekiz yıldır tartışılan bu kanuna şiddetli muhalefet büyük toprak sahibi mebuslardan geliyor. Örneğin, Eskişehirli büyük toprak sahibi Emin Sazak, toprak reformu tasarısı geri alınırsa Beylikköprü'deki 30.000 dönümünü devlete hibe edeceğini söyleyerek, tasarıya karşı çıkıyor. 1950'ye kadar sürekli mebus olan Sazak'ın topraklarının büyüklüğünün 70.000 dönümü bulduğu tahmin edilmektedir; içinde 4 tren istasyonu bulunan Sazak'ın toprakları, her birinde bir saray yavrusu bulunan 7 çiftlikten oluşmaktaydı; kendi köyünde de üç konağı vardı. Sazak, toprak reformuna şöyle karşı çıkar:

> İnsanların çamurunu değiştiremeyiz. (...) Birisi (...)mareşal olur, öbürü nefer olur. (...) Arkadaşlar bu amele işi bütün köyleri altüst eder. Çiftçiler kendisini nisbeten kurtarır. Ama bu prensip kabul edilince, yarın amelenin şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır.[205]

Toprak kanunu tartışmaları sırasında Cavid Oral meclis te şöyle konuşur: "Bu tasarı şahsa büyük ziraati menederken, devlete bizzat büyük ziraati yaptırmaktadır. Devlet işletmelerinin maliyeti ise tasavvur edilemeyecek kadar yüksektir."[206] Adnan Menderes'e göre ise, "Ziraatte geri durumumuz toprak mülkiyeti rejiminin elverişsizliğinden değildir. Asırlarca geri kalışımızın sebebi, zirai ve iktisadi sahadaki geriliktir. Aşarı kaldırdık fakat vasıtalı ve vasıtasız vergilerle çiftçinin yükünü artırdık."[207] General Naci Özdeniz: "Benim malım dediğim bir şeye bu tasarı malın değil diyor. (...) Memleket geniştir ve işlenmemiş yerler çoktur. Bir yandan hükümet kombinalarıyla geniş arazi işletmekteyken, başkalarına vermek için niçin

205 Aktaran Avcıoğlu, Doğan (1968), *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, s. 234, 236.

206 *Cumhuriyet*, " Toprak Kanunu Tartışmaları", 15 Mayıs 1945.

207 *Ibid*, 17 Mayıs 1945.

benim malımdan alsın?"[208] Şimdi tartışmalara bir ara verip, sahipsiz görünen toprakların durumuna bakalım:

> Devlet araziyi metruk diye muhacire veriyor. Onlar da imar ediyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor. (...). Trabzon'da arazi çok dardır. (...) Birisi çıktı 200.000 dönüme sahip olduğuna dair ilam gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı. Ne kadar metruk arazi imar edilmişse bunların hepsinin sahibi çıkmıştır. Gedikabat körfezinde yerli halk, her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttu (...) ektiler, biçtiler, kanallar açtılar. Bir zat geldi bu toprakların kendine ait olduğunu söyleyerek bunları buradan çıkardı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar. Çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladı.[209]

Hep karşımıza çıkan "toprak bol, nüfus az; herkes istediği yeri işleyebilir" savının gerçeği bu işte.

Toprak reformu sorununa sanayileşme açısından da bakan Şükrü Kaya'ya göre:

> Bugün memleketimizde birçokları başkalarının topraklarında çalışmaktadır, (...) (bunlar) ancak kara ekmek yiyebilecek haldedir. Böylece "Türk köylüsü Türkün efendisidir" demek bir süsten başka bir şey olmuyor. (...) Eğer bu köylüyü toprak sahibi yapmayacak olursak, kuracağımız fabrikaları kimin için, hangi pazarlar için kuruyorsunuz."[210]

1945'te çıkarılabilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu henüz komisyonda tartışılırken, Cavid Oral'ın belirttiği üzere zararsız bir hale getirildi, 1948'de Cavid Oral tarım bakanı oldu ve 1950 seçimlerinden önce kanun hiçbir özel arazinin kamulaştırılamayacağı bir biçime sokuldu. Yalnızca hazine arazileri dağıtılabilecekti. Çukurova'nın en büyük toprak ağalarından Cavid Oral, 1935, 1939, 1943 dönemlerinde de

208 *Ibid*, 18 Mayıs 1945.

209 Tökin (1934), s. 196-97. Aynı konuda Ağırnaslı, N. "Toprak Dağıtımı", *Yurt ve Dünya*, sayı 33, Eylül 1943, s. 344.

210 *Karınca*, sayı 2, Temmuz 1934, s. 4.

milletvekiliydi; Adnan Menderes ailesinin de Aydın'da 60 bin dönümü aşan toprakları vardı.[211] Zaten bu kanuna karşı çıkma sürecinde Adnan Menderes ve arkadaşları Demokrat Parti'yi kurmuştur. 1950'de köylülüğün büyük bölümünü oluşturan yoksul, küçük köylülerin oyuyla da DP iktidar olmuştur. Bu parti, köylülüğe yönelik seçim konuşmalarında iki şeyi öne çıkarmıştır: Onları, CHP iktidarının "jandarma zulmünden" kurtaracak ve din özgürlüğü getirecektir. Gerçekten de ağalar köylüyü kendi taraflarına nasıl çekeceğini gayet iyi biliyordu.

6. İkinci Dünya Savaşı yılları

Savaş yıllarında, bir milyon kişi silah altına alınmıştı ve savaş ekonomisi koşulları gereğince, devletin ekonomiye müdahale alanları genişlerken, 1937'den beri devletçiliğin bir bütün olarak gevşetilme politikası da sürdü. Bu yıllardaki devlet müdahaleciliğinin özel sektöre zarar vermemesine özen gösterildi. 1940 Milli Korunma Kanunu, gerektiğinde zorunlu çalışma getirirken, ekilen her 40 dönüm arazi için bir çift öküzün "milli müdafaa"ya katkı amacıyla devlete verilmesi öngörüldü. Mecliste Hikmet Bayur bu maddeyi şöyle eleştiriyor: "Kendini besleyecek kadar eken köylüye öküz bırakmıyoruz. (...) Sonra kendi geçimi için buğday eken adamın hali ne olacaktır? (...) (bu madde) küçük çiftçiyi ezici bir nitelik taşımaktadır."[212]

Savaşın başında tarım mahsulleri fiyatı serbest bırakıldı, hızla artan fiyatlar nedeniyle Toprak Mahsulleri Vergisi kondu, ayrıca tahılda üretimin belirli bir kısmı düşük fiyatla zorla satın alındı. Öte yandan, devletin savunma ihtiyaçları için geniş çapta tarımsal ürün ve hayvan satın alması büyük çiftçilerin gelirini yükseltiyordu.

1938-1945 arasındaki savaş ekonomisi koşulları genel ola-

211 Başkaya, Fikret (1991), *Paradigmanın İflası*, Doz Yayınları, s. 119.

212 Avcıoğlu (1968), s. 233.

rak sermaye birikimini, özellikle de tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırdı. 1938'de 500 TL olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942'de 10.000 TL'ye yükselmişti. Piyasalara büyük ölçüde buğday sağlayabilen büyük çiftçi ve tüccar, enflasyonist ortamın da katkısıyla büyük kârlar elde ettiler, yoksul köylülerden toprak satın alarak, işletmelerini daha da genişlettiler.

Savaş yıllarında, İstanbul'a göç hızlandı. Bir yandan İstanbul'daki fabrikaların "resmi taahhütleri" nedeniyle gece gündüz çalışması başka illerden işçi göçünü hızlandırırken, öte yandan tüccar ve zengin köylü de hem işlerini genişletmek, gayrimenkule yatırım yapmak, hem de eğlenmek için İstanbul'a gelmekteydi.

> Anadolu'daki sermaye birikmesi ve ticari gelişme yüzünden meydana gelen yeni tüccar tipleri İstanbul'un maruf mağazalarını satın almaktadır. (...) [Göç] eğlence yerlerinin miktarını da artırmıştır. Anadolu'dan gelen kasaba tüccarı ve zengin köylüyü eğlendirmek için, çalgılı gazinolar çoğalmıştır. Bu gazinolarda ekseriyetle Anadolu şarkıları söylenmekte, köylü kıyafetine girmiş kadın artistler, Konya'nın kaşık havasını taklit ederek rumba ile karışık oyunlar oynamaktadırlar.[213]

Vergilere gelince, her ne kadar 1941'de "devlet hissesi" olarak mahsulün % 25'inin düşük fiyatla satın alınması kaldırıldıysa da yerine % 10 ayni vergi getiriliyor ve bu vergi tam olarak alınıncaya kadar mahsule el konabiliyordu. Toprak mahsulleri vergisi tabii tahminlere dayanarak konuyor ve bazı yörelerde % 10'unun çok üstüne çıkabiliyordu.[214] Bu vergi 1945'te kaldırılıyor ama vergi borcunu ödeyemeyen yoksul köylülere karşı haciz işlemleri başlatılıyor.[215]

Savaş yıllarında konan vergilerin belki de sonuçları bakımın-

213 Hüseyin Avni (1943), s. 238.

214 *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1943 ve 20 Haziran 1943.

215 *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1946.

dan en önemlisi Varlık Vergisi'ydi. Enflasyon ve karaborsadan kaynaklanan servetlerin bir defaya mahsus vergilendirilmesinin amaçlandığı söylenen 1942 tarihli bu vergi, fiilen gayri Müslim azınlıkların servet ve kazanç kaynaklarına el konmasına ve Türklere aktarılmasına yol açtı. Oluşturulan il ve ilçe komisyonlarının kişilerden toplanacak vergi tahminleri listesine göre vergi mükelleflerinin % 87'sini azınlıklar oluşturuyordu; vergiyi ödeyemeyenler ki, tümü azınlık mensuplarıydı, vergi borçları ödenene kadar Aşkale çalışma kampına gönderildi; vergiye itiraz hakkı yoktu. Gayri Müslim azınlıklara Türklerden on misli vergi tahakkuk ettirilmişti. Zaten Başbakan Saraçoğlu da asıl amacı şöyle açıklıyordu: "Piyasamıza egemen olan yabancılar [TC vatandaşı olan azınlıkların "yabancı" sayılmasına dikkat edelim] böylece ortadan kaldırılarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz."[216] 1942'de genel bütçenin % 45'ini oluşturan bu vergiyle ilgili işlemler 1944'te hukuken sona erdirildi.[217] Varlık Vergisi, "1915 Ermeni Tehciri" ile başlayan gayri Müslim servetlerinin ve gelir kaynaklarının Türklere devredilmesinin, 1920'lerin "nüfus mübadelesi"yle süren, önemli bir halkasıydı; daha sonra da bu süreci dükkân ve evlerin talan edildiği 1955'teki 6-7 Eylül olayları izledi, 1964'te de Yunanistan uyruklu İstanbul Rumları ve eşleri sınır dışı edildiler.[218]

Özce, Cumhuriyet kurulduğundan beri işçiler ve köylülerden vergi, fiyat ve ücret politikalarıyla büyük toprak sahiplerine ve tüccarlara aktarılan kaynakların yanı sıra azınlık politikalarıyla da var olan servet ve sermaye gene zaten iktisadi ve siyasi gücü olan Türklere devredilmiştir; azınlıklar da her olaydan sonra yurtdışına göç etmiş ya da ettirilmişlerdir.

---

216 *Cumhuriyetin 75. Yıl*, (1998), cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, s. 242.

217 Kepenek, Y.; Yentürk, N. (1994), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, s. 75.

218 Oran, Baskın, "Azınlıklardan Alınıp Sermaye Biriktirildi", *Radikal*, 9 Şubat 2008.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI (1945-1960'lar)

2. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Türkiye'nin tarım ve genel olarak iktisat politikalarının ABD, IMF ve Dünya Bankası tarafından belirlendiği biliniyor. Türkiye, 1949'da Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'ndan (Dünya Bankası) bir kalkınma modeli istiyor. James Barker başkanlığında bir Amerikalı uzman grubunun hazırladığı kalkınma raporu 1950'de yayınlanır. Önerilen kalkınma modeline göre, Türkiye'nin önceliği tarım olmalıdır; soba, pompa, çekiç, testere gibi aletler üretebilir; tuğlacılık, camcılık, dericilik, çanak-çömlekçilik gibi işlerle uğraşabilirdi. O güne kadar devlet eliyle yapılan sanayi işletmeleri hemen tasfiye edilmeli; demiryollarının yerine karayollarına öncelik verilmeliydi.

1950'lerde ABD ve Dünya Bankası azgelişmiş ülkelerin önce tarım sektörünü "modernleştirmesi"ni yani traktörleşmeyi, daha sonra tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak, kalkınabileceklerini savunuyordu. Azgelişmiş ülkeler dış ticaret ve yabancı sermaye girişini de serbestleştirmeliydi.

1. Marshall Planı traktörleri geliyor

Bu "kalkınma" stratejisi çerçevesinde, Marshall Planı'yla sağlanan kredilerle tarım kesiminde olağanüstü hızlı bir traktörleşme süreci ve köylerden kentlere göç yaşanmıştır. Ama henüz yoğun traktörleşmenin etkileri görünmeden 1949'da ABD'li bir araştırmacı daha sonra görülecek bütün sonuçları şöyle tahmin etmişti.

> Eğer Marshall Planı'nın tarım makineleri tahmin ettiğim gibi köylüyü kente göçe zorlarsa, nasıl yaşayabileceğini düşünemiyorum. Hızlı tarımsal makineleşme, hızlı bir sanayileşmeyle birlikte yürümezse, topraktan koparılan ve başka yerde iş imkânları olmayan halkın önemli bir bölümü için yıkım getirir. (...). Uzun dönemde bir denge kurulur demek kolay. Ama bu arada on binlerce insan ekonominin çarkları arasında ezilip yok olacaktır.(Köylüler kente göç ettikten

> sonra) ne yapacaklar, kimse bunu bilmiyor, daha da kötüsü kimsenin umurunda değil. İstikrarlı bir Türkiye böyle kurulamaz. Sanayileşme ve tarımın makineleşmesi aynı şeyin iki yüzüdür. (...) Bana öyle geliyor ki 20. yüzyıl uygarlığının tarım makineleri gibi bir öğesini tek başına ilkel bir topluma sokmak, (...) bunu tehlikeli bir yok etme silahına dönüştürür. (...) Bu makinelerin değil dostlarımın, en büyük düşmanımın başına gelmesini bile istemem. (...) Bazıları traktör bir silahla karşılaştırılabilir mi diye düşünebilir. Bunlara Amerika'nın ortabatısındaki toz fırtınalarını (erozyonu) düşünün derim. Geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başındaki kırsal kesimden sanayiye büyük göçü ve acılı işçi mücadelelerini düşünün. (...) Her şeye rağmen bizim Amerika'daki makineleşmenin evrimi doğal bir süreci izlemişti; Türkiye'nin durumu gibi dışarıdan zorla ve baskıyla dayatılmamıştı. [219]

1950'lerin başında ABD Karşılıklı Güvenlik Teşkilatı, traktörleşmenin sonuçlarını saptamak üzere SBF profesörler kuruluna bir araştırma yaptırır.[220] Makineleşmeden en çok etkilenen 2 ürün olan buğday ve pamuğun üstünde özellikle durulan bu araştırmanın kimi bulguları şöyle. Toprak mülkiyeti temerküzü artmıştır:

---

219 RDR 36, 1949, s. 20, 36.

220 *Türkiye'de Zirai Makinalaşma, Ziraatta Makina Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerine Bir Araştırma*, (1954) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No 39-21. Tarım Vekâleti, İstatistik Umum Müdürlüğü ve diğer yerli-yabancı kuruluşlarla işbirliği içinde gerçekleştirilen araştırmanın örneklem planını İstatistik Umum Müdürlüğü uzmanlarından Vincent Lindquist yapıyor. Prof. Dr. Yavuz Abadan'ın dekan olduğu dönemde, SBF Profesörler Kurulu 8 kişilik bir araştırma komisyonu seçiyor. Komisyon üyeleri Prof. Fadıl Hakkı Sur, Prof. Yavuz Abadan, Prof. Hamit Sadi Selen, İsmail Hakkı Ülkmen, Şefik İnan, Doçent Fehmi Yavuz, Doçent Aydın Yalçın, Asistan Dr. Reşat Aktan. Araştırma bölgeler düzeyinde yapılıyor ve 4 ürün ele alınıyor: Buğday, arpa, pamuk, pancar. Bu çalışmada ayrıntılı bölgesel tablolar yer alıyor: Yeni traktör sahiplerinin kimlerin topraklarını satın aldıkları, daha önce bu arazilerin nasıl işlendiği, traktör nedeniyle topraksızlaşan köylülerin nerelere göç ettiği vb.

> Traktör mübayasıyla, yeni arazi satın alma ihtiyacı bir arada gelişmiştir. Mülkiyetteki bu genişleme hem aynı köy hudutları içinde, hem de başka köy sınırlarını aşmak suretiyle vuku bulmuştur. (...) Satın alınan arazinin % 64'ü daha önce tamamen işlenmekte, % 13'ü kısmen işlenmekte ve % 23'ü hiç işlenmeyen arazidir. Tamamen ve kısmen işlenmekte olan arazinin makine sahibinin mülkiyetine geçmesi, küçük işletmelerin büyük işletmelere yer terk etmesi demektir. Küçük mülkiyetin böylece büyük mülkiyete yer terk edişi, üzerinde durulmaya değer sosyal bir olaydır.[221]

Traktörleşme yüzünden işsiz kalan ortakçıların büyük çoğunluğu da kentlere göç etmiştir.

Makineleşmenin başında Ankara vilayeti bir deneme yapıyor. Ve çiftçilere 1950'de ilk taksitini ödeyerek 12 biçerdöver ve 38 traktör alıp, köy ihtiyar heyetine teslim ediyor. "İki seneye yakın bir zaman süren tecrübeler sonunda, makinelerin ihmal edildiği, (...) kullanılması hususunda pek çok ihtilafların doğduğu tespit edildi. Bu teşebbüsten 1950 yılı sonlarında vazgeçilerek makineler satıldı ve proje tasfiye edildi".[222]

Makineleşmeyle birlikte traktör sahibi olanların arazi kiralaması yaygınlaşıyor ve ortakçılık azalıyor. Traktörleşme öncesi çiftçilik yapmayanların % 61,4'ü kasaba ve şehirlerde yaşıyor ve bu ailelerin yarısından fazlası esnaf ve tüccarken, en dikkat çekici gelişme Güneydoğu'da traktör aldıktan sonra köyde ikamet ederek çiftçiliğe başlayanların oranının % 83'e ulaşması oluyor.

Traktörleşme yüzünden işsiz kalan ortakçıların büyük çoğunluğu amele olarak ziraat işlerinde çalışmaya başlıyor. En büyük işsizleştirme Akdeniz ve Güneydoğu'da. Kasaba ve kentlere gidenlerin % 73'ü Akdeniz'den, % 21'i Güneydoğu'dan. En fazla Akdeniz bölgesinin kentleri göç alıyor.[223]

Özetle, ABD'nin artık kullanmadığı birinci nesilden kalma

221 *Ibid*, s. 99-100.

222 *Ibid*, s. 109.

223 *Ibid*, s. 110, 129, 132.

traktörleri ABD kredileriyle almaya başladık; kredilerden en çok 600 + dönüm toprağı olanlar yararlandı. 1948'de 2000 olan traktör sayısı, 10 yıl içinde 40.000 arttı. Tanktan bozma traktörler, toprağı çok derin yaralıyordu; etkisi 20 yıl sonra keşfedilecek toprak erozyonu başlamıştı. Traktörle meralarımız yok edildi, dağ taş sürüldü; traktörlenen büyük toprak sahipleri, küçük köylülüğü topraksızlaştırarak, kentlere doğru sürdü. 1950 öncesi 10 yılda kent nüfusu % 21 artmışken, 1950-1960 arasında % 79 arttı. Kentlerde sanayi olmadığı için topraksızlaşan köylülerin şanslıları inşaat işçisi oldu; diğerleri işsizler ordusuna katıldı.

Ama bu konuda farklı düşünenler de var: 1950'lerde traktörleşme ve devlet politikalarının köylü tarımını teşvik ettiğini öne süren Türkiye'nin tanınmış bir sosyal bilimcisinin değerlendirmesine bakalım:

> Bu açıdan en önemli gelişme, geniş toprakların tarıma açılmasıyla köylü mülkiyetinin sağlamlaştırılması olmuştur. (...) Yalnızca zengin toprak sahipleri traktör alarak topraklarını genişletmiyordu, (...) çoğu durumda traktörler krediyle alınıyordu. (...) Traktörlerin coğrafi dağılımına bakıldığında büyük toprak sahipliği rejimlerinin olduğu bölgelerde daha az olduğu; buna karşılık piyasaya yönelik küçük çiftçiliğin bulunduğu bölgelerde çok daha fazla traktör olduğu görülür.

Yazara göre, 1950'lerde "daha önceki yoksul köylülerin önemli bir bölümü, orta köylülük saflarına" katılmıştır; 1960'larda da bu eğilimin sürdüğünü, küçük mülk sahiplerinin yeni teknolojileri kolayca benimsediğini, artık toprağın ve işgücünün verimliliği bakımından büyük- küçük çiftçi farkı kalmadığını iddia etmektedir.[224]

224 Keyder, Çağlar (1983), s. 141-142, 144. İşin tuhaf yanı bu iddialarına dayanak olarak yazar, bizim de yukarıda alıntı yaptığımız SBF'nin "Türkiye'de Zirai Makineleşme" raporuna referans vermektedir. Nasıl oluyorsa aynı kaynakta, pek çok kez "küçük işletmelerin yerini büyük işletmelere terk ettiği" vurgulanıyorken, bu kadar zıt sonuçların çıkarılmasına bir açıklama getiremediğim için konuyla ilgilenenler bu kaynağa başvurup, kendileri karar verebilirler.

Traktörleşmenin başladığı yıllarda yapılan öncü bir çalışmaya göre, adaletsiz toprak dağılımı, kırsal gelir dağılımını da belirlemektedir. 1950'ye gelindiğinde, köylü ailelerin en yoksul % 20'lik dilimi, kırsal ürün gelirinin % 1,8'ini alırken, en yüksek gelirli % 10'u, % 60'ını almaktaydı. Ürün gelirindeki eşitsizliğin nedeni ise makineleşmiş olan büyük çiftliklerin en kârlı ürün yetişirmeye elverişli Ege ve Akdeniz bölgelerinde yoğunlaşmasıydı; aynı bölgelerde küçük çiftçiler genellikle geçimlik tarım yapıyorlardı. Ortak meralarda hayvanlarını otlatabilen küçük çiftçilerin, meralar tarlaya dönüştükten sonra bu önemli yan gelirden yoksun kalmaları ise, tarımsal gelir adaletsizliğini daha da artırmıştı.[225]

1950-1960 dönemi, traktör sayesinde yaygın tarım teknolojisine geçiş dönemidir. Bu dönemde ekili alan oranı % 18,7'den % 29,9'a çıktı. 1960'a gelindiğinde, özellikle meraların sürülmesiyle de ekim alanları doğal sınırına ulaştı.[226]

İşletme büyüklüklerine göre traktör sahipliği verileriyle ilk kez 1963 Tarım Sayımı'nda karşılaşıyoruz.[227] Ama bu sayımda il ve bölge verileri yayınlanmadığı için, genel bir dağılım tablosuyla yetinmek zorundayız.

---

225 Hirsch, Eva (1970), *Poverty and Plenty on the Turkish Farm, A Study of Income Distribution in Turkish Agriculture*, Modern Middle East Series No.1, The Middle East Institute of Columbia, Columbia University Press, New York, s. 171, 173.

226 DPT/Devlet Planlama Teşkilatı (1963), *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967*, s. 26.

227 DİE/ Devlet İstatistik Enstitüsü (1965), *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, yayın no 477, s. 56.

Toprak grubu (dönüm)	İşletme sayısı %	Ekili topraktaki pay %	Traktörü olan işletmeler %	Toplam traktörler içindeki pay %
<50	68,8	24,4	34	20
50-99	18,1	23,9	24	9
100-199	9,4	23,7	20	22
200-499	3,2	17,0	14	21
500+	0,5	11,0	8	26
Toplam	100,0	100,0	100	

Devlet çiftlikleri katılmadığı için son sütunun toplamı 100 etmemektedir.

Traktör sahipliğinde, 500+ dönüm grubunun en büyük payı aldığı, işletmelerin % 3,7'sinin (200+ dönüm), toplam traktörlerin % 47'sine sahip olduğu görülüyor.

1958'e gelindiğinde, Türkiye tarımı öngörülen ihracat patlamasını gerçekleştirememiş ve dış borç yükü birikmişti. Uluslarası Para Fonu'nun baskısıyla büyük bir devalüasyon yapılır ve 27 Mayıs 1960 askeri hükümeti döneminin ardından yeni bir kalkınma stratejisi benimsenir. 1960'lar Birleşmiş Milletler'ce "kalkınma on yılı" ilan edilir. Sanayileşmeye öncelik verilerek korumaya dayanan ithal ikameci sanayileşme dönemine girilir.

2. Yoğun tarım teknolojisinin etkileri

1950'lerin sonunda ekim alanı artışı doğal sınırlarına ulaştığı için 1960'lar, yaygın tarım teknolojisinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojisine geçiş yıllarıdır. Artık birim toprak veriminin artırılması amaçlanmaktaydı. 1950'lerden farklı olarak, ülke ekonomisi ve tarım, dış rekabete karşı korunuyordu.

Daha önce değindiğimiz gibi bazı sosyal bilimcilere göre, ge-

rek 1950'lerin traktörleşme ve tarımsal destekleme politikaları, gerek 1960'ların tarımsal girdilerin devletçe desteklenme politikası sonucunda küçük köylü ekonomisi yaygınlaşmış, yeşermiş ve bu grubun pek çoğu orta köylülük katlarına yükselmiştir. Bu ve benzeri yorumlarda, 1950'lerden beri tarıma, tarım dışından kaynak aktarıldığını ve tarımsal destekleme politikalarının gelir dağılımını tarım lehine, tarımın içinde de küçük köylülük lehine döndürdüğü iddia edilmektedir.

1960'larda, ABD Uluslararası Kalkınma Örgütü'nce tarımda, yoğun tarım teknolojisiyle bağlantılı olarak, "Yeşil Devrim" dönemine girildiği açıklanır. Yüksek verimli tohumların, belirli bir teknoloji paketiyle kullanıldığında olağanüstü verim artışlarına neden olacağı ve bu teknolojinin toprak reformu gereğini ortadan kaldırarak, tarımda gelir dağılımı adaletini gerçekleştireceği savunulur. Yeni teknoloji başlıca buğday ve pirinçle ilgilidir.

Türkiye dahil birçok azgelişmiş ülkede 1965-1975 döneminde belirli bölgelerde bu teknoloji uygulanır. Yüksek verimli tohumların ancak belirli oranlarda, sulama, gübre ve ilaçlama ile başarılı olabileceği öngörülür. Bu nedenle hükümetlerin ithal girdileri desteklemesi ve sulama projelerine hız vermesi istenir. Ama birçok ülkede, teknolojik paketin öngördüğü oranların tutturulamadığını, girdi sübvansiyonunun maliyetinin çok yüksek olduğunu ve ancak işletme sermayesi olan ya da ucuz kredi kaynaklarından yararlanabilen büyük çiftçilerin bu teknolojiyi kullanılabildiğini belirten araştırmacılar, 10 yıllık uygulama sonuçlarını değerlendirdikten sonra, bu teknolojinin tarımsal gelir dağılımını daha da bozduğu ve önemli üretim artışlarına neden olmadığı sonucuna ulaşırlar.[228]

Bu dönemde aşırı kullanılan tarım ilaçları, bitkilere zarar vermiştir. Gübrenin ise ancak % 20-30'u buğdayda, büyük bir bölümü sınai bitkilerde kullanılmış ya da deterjan sanayine

228 Bkz. Griffin (1979).

kaymıştır. 1963-1973 buğday üretimi karşılaştırıldığında, yoğun tarıma ilişkin girdilerin ve buğday ekim alanın artmasına karşılık, verimliliğin artmadığı görülmektedir.[229]

3. Tarımsal destekleme politikaları

Makineli tarımın teşvikinin yanı sıra ABD'nin yiyecek yardımı ve düşük fiyatla tarımsal ürün ihracatı çoğu azgelişmiş ülke gibi Türkiye tarafından da, kalkınmasına yardımcı olacağı düşünülerek hevesle kabul edilmişti ve bu, ABD ile yeni bir ilişkinin başlangıcı oldu. Türkiye bir yandan, tarıma ve ihraç edilebilir tarımsal ürünlere öncelik verirken, öte yandan da yiyecek yardımı ve ucuz ihracat biçiminde gelen ABD buğdayının, buğday üreticisini yıkıma uğratmaması için yüksek taban fiyat politikası uygulamak durumunda kaldı, bu da para basılarak yapıldı. Ama gelişmiş ülkelerden farklı olarak, Türkiye ve diğer azgelişmiş ülkeler, 1950'lerde tarımsal ithalata karşı gümrük duvarları ya da ithal kotalarıyla kendi üreticilerini koruyamıyordu; çünkü bu ülkelerden GATT hükümleri gereğince, serbest ticaret ilkelerine uymaları istenmiştir. Bu durumda, ülkeye ucuz ithalat akarken, hükümetler tespit ettikleri görece yüksek fiyatlardan tarım ürünlerini alıyor ve depoluyordu.

Tarımsal destekleme politikalarının etkilerini belirleyebilmek için öncelikle ilgili ürünün üretildiği işletme büyüklüğü dağılımına ve pazarlama oranlarına bakmak gerekiyor. Konuyu açmak için iki ürünü ele alacağız: Buğday ve pamuk. 1963 Tarım Sayımı'na göre, toplam 3.100.850 köylü aileden 2.011.346'sı buğday, 97.208 aile de pamuk yetiştiriyor.[230]

229 30 Kasım-1 Aralık 1978'de "Buğday ve Pamuk Üretiminde Teknoloji Sorunu" üstüne Ankara'da yapılan bir toplantıda sunulan görüşler. Özetlenen görüşleri şu uzmanlar ileri sürmüştür: A. Ü. Ziraat Fakültesi'nden Prof. Dr. Osman Tosun, DPT'den Orhan Saygıdeğer, Planlama genel müdürlüğünden Nurettin Ay ve Yusuf Ergün.

230 DİE (1965), s. 22, 26.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre buğdayın pazarlanma oranı % 32, pamuğun % 99.
1963 Tarım Sayımı'na göre buğday ve pamuk üreticilerinin işletme büyüklüklerine göre dağılımı:

İşletme büyüklüğü (dönüm)	İşletmelere göre % (buğday)	Üretime göre % (buğday)	İşletmelere göre % (pamuk)	Üretime göre % (pamuk)
<50	57,1	17,2	59,3	25,1
51-100	24,3	20,4	26,8	21,5
101-200	13,2	21,5	6,7	19,0
201+	5,5	32,0	7,2	33,5
Devlet işletmeleri		8,9	0,01	0,9

Tablodan görülebileceği gibi 100 dönüme kadar toprağı olan işletmelerin % 81,4'ü buğday ürettiği halde toplam üretim değeri içindeki payları % 37,60, yani bu grup büyük ölçüde kendi tüketimi için üretim yapmaktadır. Öte yandan, 200 dönümden fazla topraklarda buğday ekenler, (% 5,5) buğdayın % 32'sini üretmektedir. Bu durumda buğdayı destekleme fiyatlarından ancak büyük işletmeler yararlanabilmektedir. Pamukta ise 100 dönümden sonra pazarlanan miktar hızla artmaktadır.

1970'lerin başında DPT'nin yaptığı hesaplara göre, asgari geçimlik toprak miktarı Türkiye'de 70, buğday bölgesi İç Anadolu'da 80, pamuk bölgesi Akdeniz'de 40 dönümdür.[231] Buğdayda yaklaşık 100 dönümden sonra pazarlanabilir ürün ortaya çıkmaktadır. Buğday yetiştirenlerden % 18,6'sı (100+ dönüm toprak grubu) toplam buğday üretiminin yarısından fazlasını (% 54) üretmektedir. Bu durumda, destekleme alımlarından yararlanan grup, doğal olarak en çok buğday üreten ve pazarlayabilen işletme grubudur. Öte yandan, asgari geçimlik

231 DPT (1976a) Kırsal Refah Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Destekleme Politikaları Alt Komisyon Raporu, s. 9-10.

toprağı olmayanlar, buğday satın almak durumunda olacaklarından, destekleme politikası nedeniyle oluşan göreli yüksek buğday fiyatlarından zarar göreceklerdir. Devlet Planlama Teşkilatı'nca yapılan bir çalışmaya göre, buğday üreticilerinin destekleme politikasından yararlanma oranları şöyleydi:

İşletme büyüklüğü (Dönüm)	İşletme %	Destekleme Politikasından Yararlananlar (%)
1-10	20,2	kayıpta
11-25	38,7	kayıpta
26-50	17,5	9,8
51-75	8,2	10,9
76-100	5,2	11,8
100-200	7,1	30,4
200+	3,1	37,1
	100	100

232

Türkiye gelir dağılımı üstüne çalışan bir sosyal bilimciye göre:

> Türkiye ekonomisinde 1950-1974 döneminde tarım ile tarımdışı sektörler arasında, gelirin yeniden dağılımında başarılı olunduğu iddialarını destekleyemiyoruz. (...)Yüksek destekleme fiyatlarından, girdi sübvansiyonundan, devlet sulama projelerinden ve teknolojik gelişmelerden hep büyük çiftçiler yararlanmış ve bu gelişmeler, eşitsizlikleri artırma yönünde olmuştur.[233]

Destekleme politikalarının etkileri açısından 1960-1985 dönemi için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 18 azge-

232 Aktaran, Mann, Charles, K. (1980), "The Effects of Government Policy on Income Distribution: A Case Study of Wheat Production in Turkey Since World War II" *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* (Ed.) Ergun Özbudun, Aydın Ulusan, Holmes & Meir Yayınevi, s. 234.

233 Ulusan, Aydın (1980) "Public Policy Toward Agriculture and Its Redistributive Implications,"*Ibid*, s.138, 146.

lişmiş ülkeyi araştıran Dünya Bankası uzmanlarının bulgularına göre de, bu ülkelerdeki sanayi koruma politikalarının yüksekliğinin, doğrudan ve dolaylı etkisi, iç ticaret hadlerinin % 30 oranında tarım aleyhine bozulması olmuştur. Dolaylı olumsuz etki yani "eksi koruma" açısından Türkiye birinci ülke konumundadır. Tarımsal destekleme politikalarından en çok büyük çiftçiler yararlanırken, geri kalan kırsal hane halkları gerçek bir gelir kaybına uğramış ve tarımdan, tarım dışına büyük bir gelir aktarımı olmuştur. Buna karşılık, gelişmiş ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarıyla tarıma büyük bir gelir aktarılmıştı.[234]

Oysa Gürkan ve Kasnakoğlu, iç ticaret hadlerinin 1948-1978 döneminde sürekli tarımın lehine olduğunu 1979'dan sonra aleyhine döndüğünü iddia etmişlerdir.[235] Çakmak, Kasnakoğlu ve Akder'in 1999 yılında TÜSİAD tarafından yayınlanan *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye* başlıklı kitapta da dünya fiyatlarının üstünde fiyatlar ve girdi fiyatlarına yapılan sübvansiyonlar ile tarıma, tüketicilerin ve vergi mükelleflerinin kaldıramayacağı düzeyde gelir aktarıldığı savunulmaktadır.[236]

Görüldüğü gibi tarım desteklendi mi, desteklenmedi mi sorusuna değişik araştırmacılar değişik yanıtlar vermektedir. Hangi araştırma sonuçlarınının kullanıldığına bağlı olarak da ortaya bambaşka resimler çıkmaktadır. Örneğin tarımın desteklendiğinin öne sürüldüğü araştırmaları kullananlar bunları

234 Schiff, Maurice; Valdes, Alberto (1995), s. 44-45.

235 Akşit, B. (2006) "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hane Halkı/Aile Araştırmaları", (Ed.) Eraydın, A. *Değişen Mekan:Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalar Toplu Bakış* içinde, Ankara: Dost Yayınları. Aktaran Akşit: Gürkan, A. A. ve Kasnakoğlu, H., (1986) *Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişimine Katkısı: Bugün ve Yarın, 1985-1986*, ENKA Bilim ve Sanat Ödülleri, s. 29.

236 *Ibid*, Çakmak, E.; Kasnakoğlu, H. ve Akder, H. (1999) *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye*, TÜSİAD, Yayın no: T/99-12/275, İstanbul.

küçük köylülüğün ya da "küçük meta üretimi"nin yaygınlığı savlarına destek yapmaktadırlar. Ayrıca büyük toprak mülkiyetinin önemli olmadığını öne sürenler de 1930'lardan beri hep tarımın, özellikle de küçük köylülüğün devletçe korunduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşlere katılamadığımı değişik kaynaklar kullanarak göstermeye çalıştım.

4. Toprak reformu tartışmalarının sonu

27 Mayıs 1960'tan sonra toprak reformu, hükümetlerce yeniden gündeme getirilmiş; benzer tartışmalar 1971 ve 1980 askeri darbelerinin sonrasında da yinelenmiştir. Tabii bu gündeme getirmelerin ilk etkisi, büyük topraklıların, topraklarını akrabaları arasında dağıtmasına yol açması olmuştur.

1964'te kabul edilen tapulama kanunuyla devlet topraklarının da özel kişiler adına tapulanabileceği kabul ediliyor, köy ve belediye karar organları tarafından seçilen "bilirkişi"lerin beyanları esas alınıyordu. Tapulamaya itirazlar eski kanunda yargıca yapılırken, yeni kanunda, bölgenin memurlarından kurulu "tapulama komisyonuna" verilmişti. "Bir yandan toprak reformu yapıp toprak ağalığı düzenini sarsmaya çalışırken, öte yandan tapulama kanunu ile bunu güçlendirmek bağdaşabilir davranışlar değildir."[237] İsmail Cem'e göre de bu kanunla "Devletin elindeki toprağın hukuken yetersiz delillerle özel mülkiyete geçirilmesi sağla(ndı). Şimdi devlet bedelsiz olarak kaybettiği bu toprakların bir bölümünü bedelini ödeyerek kamulaştırmak zorunda kalmaktadır."[238]

1963'teki İnönü hükümetinde olduğu gibi 1965'te, 27 Mayıs sonrasının ikinci başbakanı Ürgüplü de "topraksız köylüyü top-

237 Acemoğlu, K., "Tapulama Kanununun Toprak Reformuna Tesiri", *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1965. Bilirkişi beyanıyla, 20 yıl toprağı işlediğini ispat edenlere, topraklar tapulanıyordu.

238 Cem, İsmail, "Dünyada ve Türkiyede Toprak Reformu", *Cumhuriyet* 13-17 Ocak 1965a.

rağa kavuşturmak için daha önce hazırlanan toprak reformu kanununu çıkaracağına" söz verir. Aynı yıl başbakan olan Demirel (AP) ise toprak reformuna hiç değinmeden "Toprak politikamızın hedefi, tarımda topyekûn üretimin artırılması, modern işletmecilik esaslarına uygun toprak rejiminin düzenlenmesi, köylümüzün toprağa kavuşturulmasıdır" der.[239] Adnan Menderes'in de 1945'te çok benzer şeyler söylediğini hatırlayalım.

Ocak 1965'te (Ürgüplü hükümeti), 115 maddeden oluşan "Toprak Reformu Kanun Tasarısı"nın esasları açıklanır. Tasarıda toprak reformunun ekonomik ve teknik nedenleri bölümünde "tarımla uğraşanların dörtte üçü, tarımsal toprakların % 29,4'ünü işlemekte, her birine ortalama 30 dönüm düşmektedir. Diğer taraftan toplam çiftçilerin dörtte birinden azı memleket topraklarının % 70'ini işlemektedirler" denir. Eski tasarıda 5000 dönüm olan özel arazi mülkiyeti büyüklüğü 2500 dönüme indirilir. Tasarı, toprak reformu uygulayan ülkelerin hiçbirinde görülmedik bir biçimde toprakları 40 gruba ayırır ve her gruptaki toprakların değişik ölçütlere göre sınırları yeniden çizilir.[240] Tasarıya göre kamulaştırılacak topraklara "rayiç" değer biçilip, sahibine 10 yıl içinde ödenmesi ve dünyada gene hiç görülmedik bir uygulama olarak, reformun 25 yılda tamamlanması öngörülür.

Bu konuda Gülten Kazgan'ın değerlendirmesi şöyledir:

> Türkiye'de, (...) toprak rejiminde köklü bir değişme meselesi hiçbir etkisi olmayan 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bir tarafa bırakılırsa sadece tartışma konusu olmuştur. (...) Tapulama Kanunu'na dayanılarak yağma edilen kamu toprakları da gözönünde tutulursa "rayiç bedel"esasının

239 Erinç, Orhan, "Toprak, Politika ve İnsanlar", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1971.

240 Öbür ülkelerde topraklar verimli-verimsiz olarak ikiye ayrılmakta ve sınırlamada 2 ölçüt kullanılmaktayken, Türkiye'de topraklar 4 sınıfa bölünüyor; bunlar kendi içlerinde kıraç-sulu diye ayrılıyor, sonra da bütün bu gruplar, arazi sınıfları, iklim bölgeleri başlığı altında, kurak, yarı kurak soğuk, yarı kurak, yarı nemli ve nemli olarak ayrılıyordu.

> devleti ne kadar ağır bir borç yükü altında bırakacağı açıktır. Buna verilecek bonoların % 5 faizli olması da eklenirse, Türkiyede toprak reformunun gerçekte büyük toprak sahiplerini daha da zengin etme gayesine yönelmiş olduğu kanısı uyanmaktadır.[241]

Bu sırada toplam nüfusun % 67'si köylerde yaşamakta, faal nüfusun da % 77'si tarımdadır. Köyde kişi başına gelir ise, kenttekinin % 30'u civarındadır. Tarımsal nüfusun % 10'u ise tarım gelirlerinin % 52'sini almaktaydı. Toprak reformunun, iç pazarın sınırlarını genişletmek açısından da önemli olduğunu düşünen Kazgan, pazarlanabilir ürünün artırılması için de birtakım yan önlemlerin gerekliliğinden bahsediyor.[242]

10 Haziran 1965'te Ürgüplü (4. Koalisyon) hükümeti, 3. koalisyon hükümetinin hazırladığı, Toprak Reformu Kanun Tasarısı'nı değiştiriyor ve sahibine bırakılacak azami toprak sınırını 5000 dönüme çıkarıyor. Böylece dağıtılacak arazilerin miktarı da azaltılmış oluyor.[243]

Toprak Reformu Kanunu Tasarısı'nı 1961'den başlayarak her hükümet değiştiriyor. En son değişiklik, 1963 Tarım Sayımı'na göre 5000 dönümden büyük toprağı olan 491 aileyi ilgilendiriyor. Toprak dağıtımında hazine arazilerine öncelik tanınıyor. Oysa Hazine topraklarının sınırını ve yerini belirleyen kayıtlar yok.[244] Sonuçta, "Küçük köylünün iktisadi durumunun sanıldığından da daha kötü olduğu ortaya çıktığı bir sırada Toprak Reformu Kanunu 30 yıllık uykusunu sürdürmek üzere tekrar uyutulmuş bulunuyor".[245]

---

241 Kazgan, Gülten, "Toprak Reformu Tasarısı Değiştirilmelidir", *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1965a.

242 Kazgan, Gülten, "Toprak Reformu Küçük Köylünün Üretimini ve Refahını Yükseltebilecek mi?", *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1965b.

243 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1965.

244 Cem, İsmail, "Topraksız Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1965b.

245 Kazgan, Gülten, "Tarım Geliri ve Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1965c.

1960'larda toprak reformunu savunanların (CHP ve bazı öğretim üyeleri) başlıca gerekçeleri şunlardı:

Sanayileşme için iç pazarın genişletilmesi gerekir.
Sosyal adalet için gereklidir.
Adaletsizlik, huzursuzluk ve toplumsal patlamalara yol açar.
Büyük toprak sahiplerinin siyasi nüfuzu, demokrasinin ve sosyal adaletin gelişmesini engellemektedir.

Toprak reformu yerine tarım reformunu savunanlar yani Menderes'ten başlayarak o çizginin devamı partilere göre (Demokrat Parti, Adalet Partisi ve MHP):

- Türkiye'de dağıtılacak toprak yoktur.
  Toprak reformu gereksizdir, çünkü Türkiye zaten geçim derdi olmayan "küçük üreticiler/köylüler" ülkesidir

Tabii büyük toprak sahipleri ve onların sözcüsü durumundaki Sağ iktidarlara ne kadar ampirik kanıt sunulursa sunulsun, onlar ideolojileri gereği formüle ettikleri bu iki cümleyi daha sonra da temcit pilavı gibi öne sürmeye devam etmişlerdir. Bu, 1960'lardaki, üstelik IMF onaylı planlama deneyimi sırasında, Demirel'in "Bize plan değil, pilav lazım" tekerlemesinin bir başka türüdür.

Özetle, taraflar arasında çok benzer gerekçelerin öne sürüldüğü toprak reformu tartışmaları, adeta her 10 yılda bir alevlendirilip, söndürülmüştür. Toprak davaları ise insan ömrünü aşan süreler boyunca sürüp gitmiştir. Örneğin, 20 yıldır süren Hazine, büyük toprak sahipleri ve köylüler arasındaki Ağba Çiftliği davasıyla ilgili olarak kanlı çatışmalar olmuş, 4 kişi öldürülmüş, 200 sayfalık tapu kaydı çıkarılmış, 23.000 zabıt varakası basılmış ve bu evraklara, zabıt kâtipleri 70.000'e yakın imza atmıştır.[246]

246 Gedikoğlu, Kenan, "Çukurova ve Toprak Reformu," *Akşam*, 12 Nisan 1971.

5. 1970'lerden günümüze

Petrol krizi, tahıl krizi ve sabit kurlara dayanan dünya para sisteminin çöküşünü kapsayan 1973 Dünya Bunalımı'nın etkisi, 1977'ye kadar ertelendikten sonra, Türkiye yeniden ağır dış borç yükünü ödeyebilmek için IMF ile masaya oturmak zorunda kalmıştı. Artık borçlu azgelişmiş ülkeler için yeni stratejide "kalkınma" sözcüğünden vazgeçilerek, öncelik enflasyonu önleme ve ekonominin "istikrarı"nı sağlamaya yönelik tedbirlere veriliyordu. Bunun için de ücretler düşürülerek ihracata öncelik ve teşvik politikaları gündeme geldi. Yeniden serbest ticaretçi dış ticaret politikalarının eşliğinde, her ülkenin göreli avantajı olan ihraç ürünlerine ağırlık vererek dış borçlarını ödeyebileceği, devletin hem sosyal harcamalarının, hem de tarımsal destek politikalarının kısılması gerektiği belirtiliyordu. Bu yeni iktisadi yönelim, 24 Ocak 1980 Kararları'yla açıklanırken, bu tedbirlerin uygulanmasına 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra başlandı.

1980'de ilgili uzmanlar ve politikacılar, Türkiye'nin kendini besleyen 7 ülkeden biri olduğunu ve buğday ihracatından milyonlarca dolar kazanacağımızı açıklarken,[247] Dünya Bankası'nca hazırlanan "Türkiye Tarımının Geleceği" adlı rapora göre ise, gübreleme politikaları ve altyapı geliştirilmediği için, Türkiye'nin gelecekte daha az değerli tarım ürünleri ihraç edip, et, süt, sebze gibi daha değerli ürünleri ithal edeceği öngörülüyor, buğday, şekerpancarı, patates ihracatına bel bağlamamak gerektiği konusunda ilgililer uyarılıyordu.[248] Bu yıllarda, "Sütümüz gazoz kadar para etmiyor" diyen üretici ineklerini elden çıkarmaya başlamıştı. 1 litre gazozun 100 TL, 1 litre sütün ise 17 TL'den üreticiden alındığı 1981'de, İstanbul Veteriner Hekimleri Odası Başkanı Dr. Yakup Hamzaçebi "Ülkemiz halkı süt yerine gazoz tüketen toplum haline getirilmiştir" tespitini yapıyordu.[249]

247 *Cumhuriyet*, 15 Mart 1980.

248 *Günaydın Ekonomi*, 9 Nisan 1981.

249 *Milliyet*, 19 Haziran 1981.

Ziraat İşleri Genel Müdürü Recai Ergin tarıma ilişkin sorunları şöylece belirtiyordu:

> Tarım arazilerinin çiftçiler arasındaki dağılımı adaletsizdir. Bu dengesizlik 1963-1978 yılları arasında daha da artmıştır. (...) Üretilen hububatın büyük bir kısmı aynı yerde tüketilmektedir. Gelişmiş ülkelerde tarım nüfusunun genel nüfusa oranı % 25 iken bu oran bizde % 60'tır. (...) Tarımsal ürünlerin sanayide değerlendirilme oranı dünyada % 60, bizde % 7'dir.[250]

1980'lerde tarımın yapısal sorunları sürerken, gübre, ilaç ve mazot gibi girdilerde giderek artan dışa bağımlılık, TL'nin sürekli değer kaybı nedeniyle girdi fiyatlarınının artışı, bu artışları da devletin sübvansiyonla hafifletmeye çalışması ise, enflasyonu körükleyici bir etki yapıyordu. Girdi ve diğer tarımsal destekleme politikalarından kimlerin en çok yararlandığı ise çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Maliye Bakanlığı'nın bir uzmanına göre, "destekleme fiyat politikası geçimlik kesimdeki üreticiden çok, ticari kesimdeki üretici ve büyük tarım işletmelerinin yararına olmaktadır."[251] 1980'lerde bir yandan, henüz yeter miktarda gübre, ilaç, tohumun, zamanında ve ucuz olarak üreticiye ulaştırılamadığı belirtilirken,[252] Trakya köylüleri de geliştirilmiş buğday ve ayçiçeği tohumlarından, sulama olmadığı için verim alamadıklarından, gübre fiyatlarının ise sürekli arttığından yakınmaktaydılar.[253]

1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Araştırması'nın sonuçları da, tarımdaki adaletsiz gelir dağılımının boyutlarına dikkat

---

250 *Milliyet*, 1 Nisan 1981.

251 Mallye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Müşaviri Ulviye Dönmezçelik'in 1980'de hazırladığı "Türkiye'de Tarımsal Destekleme Fiyat Politikasının Etkinliği" adlı rapor, *Cumhuriyet*, 25 Mart 1980.

252 Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ali Balaban, *Hürriyet*, 20 Kasım 1981.

253 Beskisiz, Faruk, "Trakya Köylüsü Topraksızlaşıyor," *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1987.

çekmektedir. Bu araştırmaya göre, tarımcı hanehalklarının en yoksul % 20'lik dilimi tarımsal gelirin % 5,6'sını, en üst % 20'lik grup ise gelirin % 47,7'sini almaktadır.[254]

Bu dönemde Türkiye tarımının bir diğer önemli sorunu da verimli tarım topraklarının, sürekli olarak tarım dışı arsalara dönüştürülmesi olmuştur. 1998'e gelindiğinde, Ziraat Mühendisleri Odası raporu, bu konudaki durumu şöyle özetliyordu: 1977-1997 arasında 450.000 hektar tarım dışı alanlarda kullanılmış ve Türkiye dünyada toprak rezervi kalmayan 19 ülkeden biri durumuna düşmüştür.[255] Türkiye'de kişi başına düşen tarım arazisinin seyri ise şöyle olmuştur: 1934'te 7,4, 1960'ta 9,5, 1990'da 4,9 dönüm. Harran Ovası kadar bir alanı kapsayan Bursa'nın şeftali bahçeleri, Trakya'da E-5 Karayolu için 25.000 hektar, Düzce'de 3.000 hektar yok edilmiş, Akdeniz'in narenciye bahçeleri betonlaşmaya yenik düşerken, Manisa Ovası'nda 4.000 hektar, sanayi tesisi arsasına dönüşmüştür.[256]

Özetle 1970'lerden günümüze kadar süren serbest ticaretçi, neoliberal politikalar döneminde her türlü ürün ve özellikle de tarım ürünleri ithalatı artarken, tarımsal koruma politikaları en az ve etkisiz bir düzeye indirilirken, Türkiye tarımı da çiftçilerini koruyan, ihracat sübvansiyonlarıyla Türkiye'ye çok ucuza tarımsal ürünler akıtan ABD ve AB karşısında rekabet etmek bir yana, büyük bir çöküntüye uğramıştır. Burada eşitsiz koşullarda girilen serbest ticaretçi rekabetin sonuçları bir kez daha en açık bir biçimde görülmektedir. 1975-1995 arasında tarımsal ürün ihracat ve ithalat verilerine bakıldığında özellikle 1980'lerin ortasından başlayarak tarımsal ithalatın hızla arttığı görülmektedir. Ayrıca tarımsal ihracat değeri içindeki en önemli ürünlerimizden pamuk ve tütün, bu kez önemli ithal ürünleri

254 DİE, internet, 18/10/1996.

255 *Hürriyet*, 20 Kasım 1998.

256 *Atlas Dergisi*, Şubat 1998, s.12.

arasına girereken, ithalatta hayvansal ve bitkisel yağların önemi sürmüştür.

Özkaya'ya göre:

> Türkiye'de en son TÜSİAD tarım raporunda da görüldüğü gibi başka bir yanılgı da, IMF, Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü'nün önerdiği politikaların sonucu başta hayvansal ürünler, buğday, şeker pancarı vb. birçok ürünü üretemez hale geldiğimizde organik tarımda çok avantajlı olduğumuzdan dolayı kayıplarımızı bu alandan telafi edebileceğimiz şeklindeki görüşlerdir. Türkiye'de temel birçok tarım ürününün üretilemez hale gelmesi ülkenin birçok yerinde tarım sistemlerinin çökmesi anlamına gelir. (...) Kaldı ki organik tarım, hayvancılık olmadan yapılamaz."[257]

6. Tarım ve köylülük üstüne tartışmalar

Doğal olarak Cumhuriyet kurulduğundan beri farklı dönemlerde tartışmalar değişik sorunsallar etrafında yürültülmüştür. Ama bu tartışmalarda genellikle üç taraf görüyoruz: Siyasi iktidarlar, bunların görüşlerini destekleyen araştırmacılar ve solcu akademisyenler ile ampirik verileri derleyen, gözlemlerini aktaran ya da verileri ekonometrik yöntemler kullanarak yazıya döken, yorumları teknik düzeyde kalan diğer araştırmacılar. Siyasi iktidarlar ve destekleyicileri genellikle var olan düzenin korunmasına, teknolojik iyileştirmelerle "verimliğin" artırılmasına vurgu yaparken, solcu araştırmacılar düzenin işleyişi, mülkiyet yapısı ve sömürü mekanizmaları üstünde durarak, radikal değişim önerilerinde bulunmuşlardır.

1923'ten 1950'lere kadar gazete haberlerinin yanı sıra, Tökin ve Hatipoğlu gibi bazı yazarlar özellikle tarım sorunları, köylülerin yaşam ve üretim koşulları üstünde durmuş; Anadolu'da görev yapan öğretmen ve stajyer hâkimler gözlemlerini yazmış;

257 Özkaya, Tayfun, "Üreticiye Dayalı Tarım Gerekli", *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Nisan 2006.

köylülerin ağalar ve tefeci sermayesince nasıl sömürüldüğüne ve ezildiğine ilişkin betimlemelerde bulunmuşlardır. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından da 1927 Tarım Sayımı'yla bazı istatistiksel veriler yayınlanmıştır. Bu dönemde, özellikle 1960 sonrasına kıyasla kaynaklar ve araştırmalar oldukça azdır. Bu nedenle kimi edebiyat yapıtları bu boşluğu dolduran eşsiz kaynaklardandır.

Edebiyatımızda kırsal kesimdeki çelişkileri yansıtan ilk öncü romanın Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf*'u olduğunu belirtir Berna Moran; ona göre, romanın Doğu-Batı sorunsalından Anadolu'daki toplumsal sorunlara eğilişi 1950 sonrasıdır; bununla birlikte,

> Gerçekte değişiklik 1937'de basılan *Kuyucaklı Yusuf* ile başlar diyebiliriz, ama romanımıza ancak 1950'lerde ve 1960'larda Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Samim Kocagöz, Kemal Bilbaşar ve Fakir Baykurt gibi yazarlarla basar damgasını.

Kuyucaklı Yusuf, toplumsal yapıyı, ezilen köylüleri ele alan ilk öncü yapıttır. Sabahattin Ali'den önce Anadolu'ya eğilmiş yazarların romanlarında (H. E. Adıvar, *Vurun Kahpeye*; Y. K. Karaosmanoğlu, *Yaban*; R. N. Güntekin, *Yeşil Gece*) Batılılaşma sorunsalının bir uzantısı görülür ve romanlar,

> (...) ideolojik bakımdan gerici-ilerici, yobaz-aydın çatışması üzerine kurulmuşlardır. (...) Sabahattin Ali'nin gördüğü çatışma toplumsal yapıdan kaynaklanır; bir yanda bürokrasi ve eşraf vardır bir yanda da ezilen halk. *Kuyucaklı Yusuf*'un olayları Osmanlı İmparatorluğu'nun son yirmi yıllık döneminde geçerse de, yazıldığı 1930'lu yıllarda toplumsal yapı bakımından durum pek değişik değildi. (...) Cumhuriyet döneminde solcuların dışındaki aydınlar ve bu arada yazarlar, şairler ve romancılar kendileri gibi küçük burjuva kökenli olan seçkinci bürokrasinin iktidarını hemen hemen 1950'lere kadar desteklediler. Onlar da çağdaşlaşmanın bir ahlak ve kültür sorunu olduğu inancındaydılar ve dönemin egemen ideolojisinde yer alan milliyetçilik, bağımsızlık, halkçılık ve laiklik ilkeleri aydınların da inandığı ilkelerdi. (...) Roman-

> cılarımız ve şairlerimiz de devletin himayesinde sanatlarını sürdürdüler. Bir kısmı yüksek düzeyde devlet memuru ya da milletvekili oldu. (...) Romancılarımız da ideolojinin perdelediği, ama gerçekte var olan üretim ilişkilerini ya önemsemiyor ya da ayrımına varmıyorlardı. Bundan ötürü Batılılaşma sorunsalına eğildikleri ve sonuçlarını tartıştıkları yapıtlarıyla egemen ideolojiyi yeniden üretme çabasına katkıda bulunmaya devam ettiler. Bu dönemde, düzenle uzlaşmayan Nâzım Hikmet ve Sabahattin Ali gibi solcu yazarların sayısı azdı, ama 1950'den sonra durumun değiştiği görülüyor. (...) Bu (...) yazarlar egemen ideolojiye dışardan baktılar ve onu yeniden üreten değil, düzeni sorgulayan romanlar yazdılar. Bu yüzden çoğu ya kovuşturmaya uğradı ya hapse atıldı. Kentlerde kapitalist sınıfla işçi sınıfı henüz bir sanayi toplumunda olduğu denli tam anlamıyla oluşmadıkları için, haksız düzenin en açık olarak görüldüğü yer kırsal kesimdi.[258]

Yurtdışında büyük ses getiren Türkiye'deki köylülükle ilgili ilk yayın ise Mahmut Makal'ın *A Village in Anatolia* kitabıdır.[259] ABD'li ve İngiliz araştırmacılar ise Türkiye'de bir tek köyü inceleyerek saygın üniversitelerden doktoralarını alırken, tahmin edileceği ve daha sonra başka araştırmacıların da başına geleceği gibi, Makal'ın çalışmaları hapisle "ödüllendirilir".

Üniversite camiasından Türkiye'de kırsal yapıyı tanımaya yönelik ilk öncü saha araştırmasını 1945'te Ankara Üniversitesi,

---

258 Moran, Berna (1998), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, 1. cilt, İletişim Yayınları, s. 8, 17, 12.

259 Makal, M. (1954), *A Village in Anatolia*, Vallentine, Mitchell & Co, Londra. Bu kitap 1948-1951 arasında yapılan üç köy incelemesinden oluşan *Bizim Köy* (1950) ve *Köylüden* (1952) kitaplarının çevirisidir; önsözü Paul Stirling ve Dr. Lewis V. Thomas yazmıştır. Paul Stirling de 1949-1950 arasında Kayseri'nin Sakaltutan köyünde yaptığı incelemeyi "Social Structure of Turkish Peasant Communities" adıyla Oxford Üniversitesi'ne sunmuş ve doktorasını almıştır. Daha sonra bu doktora tezi defalarca *Turkish Village* adıyla yayınlanmış ve Stirling dünyaca tanınan bir Türkiye uzmanı olarak kabul edilmiştir. ABD'li John A. Morrison da 1932'de yaptığı Ankara'nın güneyindeki Alişar köyü çalışmasıyla 1938'de Chicago Üniversitesi'nden doktorasını alıyor. Robinson, RDR: 40, 60.

Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden Behice Boran, (Michigan Üniversitesi'nden sosyoloji doktorasını almıştı) Ankara'nın köylerinde yaptı; aynı yıl bu araştırma *Toplumsal Yapı Araştırmaları* adıyla yayınlandı. Gene "mükâfat" olarak, 1948'de "siyasi görüşleri nedeniyle" Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes'le birlikte kadroları kaldırılarak üniversiteyle ilişkileri kesildiği için bu genç hocaların başlattığı saha araştırmaları da son bulmuştur.[260] Çok partili "demokrasi"ye geçtikten sonra 1950'ler boyunca sola karşı yoğun bir baskı ve sindirme politikası güdüldüğünden toplumsal araştırmalar neredeyse yok gibidir. Köylülük ve tarımla ilgili saha ve diğer araştırmalar ancak 1960'larda yeniden başlayabilecekti.

Boran, teknoloji ve kapitalist pazar ekonomisi ilişkileri geliştikçe köylerdeki değişim sorunlarını inceler.

> Derinlemesine sosyolojik araştırmalar yapan Behice Boran, bu yıllarda Siyasi İlimler Mecmuası'nda yazdığı bir makalede "Köy Davası Şehirleşmek Davasıdır" demekte ve köylerdeki toplumsal kalkınmanın kentleşme ile yakından ilişkili olduğunu, köyde değişmeler olurken kentlere göçün de gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir (Boran, 1940). Boran (1945) *Toplumsal Yapı Araştırmaları* kitabında köylerde gerçekleşen toplumsal gelişmeleri (...) bulmak için de Manisa'nın dışarıya açılmış ova köylerinde araştırmalarını yürütmüş ve daha az değişen köyleri bulmak için de Manisa'nın kapalı veya daha az açılmış dağ köylerini seçmiştir. Boran'ın bu kitabı ikinci dönemde (1950-1980) köy araştırmalarına hakim olacak sorunsallardan birisi olan tarımda veya köyde kapitalizmin gelişmesi yaklaşımının başlangıç çerçevesini oluşturmuştur.[261]

> 1940'ların ortasında önü kesilmiş olan Türkiye'deki toplumsal değişme ve gelişme araştırmaları, 1955 yılında İbrahim Yasa'nın *Hasanoğlan Köyü'nün İçtimai ve İktisadi Yapısı* adlı

260 Bkz. Çetik, Mete (1998), *Üniversitede Cadı Kazanı, 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

261 Akşit (2006).

kitabı ile yeniden başlamıştır. (...) Bu araştırmada vurgulanan boyutlardan birisi tren yolunun köyün yakınından geçmesi ile köydeki toplumsal gelişmenin hızlanmasıdır. (...) Aynı köyde benzer bir çalışmanın yirmi beş yıl sonra tekrarlanması ve *Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü* adı ile 1969 yılında yayınlanması bu araştırmaya daha büyük önemin verilmesine yol açmıştır. (...) 1960'ların başında Mübeccel Kıray'ın Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü başkanı olması ile yeni bir ivme kazanmış ve önemli dönüşümler geçirerek bugüne kadar devam etmiştir. Kıray (1964 ve 1968) tarafından Boran'ın daha önce geliştirdiği yaklaşımın geliştirilmesi 1960'lardaki köy araştırma programının şekillenmesinde önemli bir yer tutar.[262]

Gerçekten de 1960-1980 döneminde, Türkiye'de sosyal bilimlerde ve tarım alanında hem nitelik, hem de nicelik olarak bilimsel yayınlarda büyük bir artış görülür. Bilim, sanat ve edebiyat insanları yaşadıkları dönemin dünya ve Türkiye gerçeğini anlamaya ve anlatmaya çalışır. Heyecan, merak, ortaklaşa çalışma, daha önceki çalışmalara saygı ve onlardan yararlanma genç araştırmacılara çok doğal geliyordu. Osmanlı, tarım, Türkiye'deki toplumsal ilişkiler ve değişim dinamikleri kavranmaya çalışılıyordu.

1960'lar planlı sanayileşmeye öncelik verildiği yıllardı ama nüfusun mutlak çoğunluğu köylerde yaşadığı için, saha araştırmalarında kırsal kesime büyük ilgi vardı. Devlet Planlama Teşkilatı uzmanları, ABD'li kalkınma uzmanları ile üniversite içinden ve dışından araştırmacılar, kırsal yapıyı inceliyor, özgün veriler toplanıyor ve sonuçlar yayınlanıyordu. Bu dönemde ABD'li uzmanlar, daha çok köy içindeki iktidar yapısını, "en nüfuzlu kişiyi" bulmaya yönelik anketler düzenlerken, ODTÜ'de Mübeccel Kıray önderliğinde Sosyoloji Bölümü öğrencileri,

262 *Ibid.* Kıray, M. (1964), *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası.* Bu araştırmada kasabadaki tüccar ile köyde piyasa için çilek üreten küçük köylülerin, tefeci-tüccar sermayesinin nasıl hâkimiyeti altına girdiği gösteriliyordu.

köy, kasaba ve gecekondu sorunlarını ele alıyordu. Kıray, iktidarın köy dışında aranması gerektiğini savunarak, köy-kasaba ve köylü-tüccar ilişkisini araştırıyordu. Diğer bir deyişle, başka kaynakların yanı sıra, saha araştırmaları da artık kuramsal ve sistemsel analizlerin verileri arasına girmişti.

İşte bu döneme ilişkin, benim neslimden akademik yaşama asistan olarak başlayıp doktora çalışmaları yapan kişilerle ilgili, Sol araştırmacılar bakımından oldukça tipik bir örnek vermek istiyorum. Oya Baydar, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde asistandı (1964); İsmail Beşikçi, Erzurum'daki Atatürk Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne asistan olarak girmişti (1965); ben de, ODTÜ Ekonomi Bölümü'nde asistandım (1964).

Baydar'ın "Türkiye'de İşçi Sınıfı'nın Doğuşu" başlıklı doktora tezi [263] Profesörler Kurulu tarafından iki kez reddedildikten sonra bu olayı protesto etmek için Deniz Gezmiş'in önderliğinde öğrenciler üniversiteyi işgal ettiler. Bu olay ilk üniversite işgaliydi (1968). Baydar, doktorasını alamadan ayrıldı ve Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne asistan oldu; ne var ki, 12 Mart 1971 askeri darbesinden sonra "siyasi görüşleri" ve Türkiye Öğretmenler Sendikası'na (TÖS) üye olduğu gerekçesiyle üniversiteden atıldı ve Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu'na yollandı; 12 Eylül askeri darbesinden sonra da 12 yıl Federal Almanya'da sürgün olarak yaşamak zorunda kaldı.

Doğu Anadolu'nun toplumsal ve etnik yapısı üstüne yaptığı öncü çalışmalarından[264] dolayı İsmail Beşikçi'nin de görevine son verildi. Daha sonra Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Beşikçi, 12 Mart askeri rejim döneminde, *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar* kitabı nedeniyle Haziran 1971'de Diyarbakır Sıkıyönetim Mahkemesi'nce tutuklandı ve 13 yıl hüküm giydi.

263 *Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu* 1969'da İstanbul'da yayınlandı; ikinci baskısı *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi* adıyla 1982'de Frankfurt'ta basıldı.

264 Bu çalışmalar: *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar* (1969), *Doğu Anadolu'nun Düzeni* (1970).

Ben Osmanlı ve Türkiye iktisat tarihi üstüne olan doktora çalışmamı İngiltere'de yapmıştım. 19. yüzyılda Batı'yla imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının Osmanlı'yı nasıl yarı sömürge haline getirdiğini ve 1923-1938 arasındaki Türkiye toplumsal yapısını ve dış iktisadi ilişkilerini incelemiştim. Daha sonra 1968-1971 arasında Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle göç ettirilecek 30.000 kişinin yaşadığı Doğu'nun dört ilinde ODTÜ'lü öğrencilerle birlikte toplumsal yapıyı anlamaya yönelik saha araştırması yapmıştım.[265] Doktoramı sırf yurtdışında yaptığım için Baydar ve Beşikçi'nin doktora çalışmaları nedeniyle başlarına gelen benim başıma gelmediyse de, 12 Mart'da, kısa bir süre için olsa da, benim yolum da Yıldırım Kadınlar Koğuşu'na düştü; 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından da 900'e yakın meslektaşımla birlikte "hayat boyu kamu hizmetlerinden men edilerek" üniversitelerimizden atıldık.

1961'in "özgürlükçü anayasası" döneminde akademik yaşama adım atıp, sadece Anadolu'yu, Doğu'yu, toplumsal ilişkileri, işçi sınıfının tarihini ve Osmanlı'yı anlamaya çalışan bizlerin başına gelenler, bir yanıyla Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından bu yana Sol'a karşı kesintisiz biçimde sürdürülenen baskı ve yıldırma politikalarının devamıydı; öte yanıyla da, Türkiye'deki iktisadi ve siyasi egemenlerin gerçeklerin araştırılmasından nasıl korktuklarını gösteriyordu. 12 Mart 1971 Darbesi'yle birlikte Türkiye'nin düzenini araştıran ve sorgulayan bilim, edebiyat ve sanat insanlarının çoğu da askeri hapishanelerle tanıştı. (Batılı meslektaşlarımız Türkiye'de bir tek köyü inceleyip akademik yaşamlarında yükselirken, bizlerin payına düşenlere baktıkça YÖK'ün, sosyal bilimler alanında, niye Türkiye'deki üniversitelerin dünya standartlarına bir türlü yaklaşamamasının hesabını tutmasına, acı acı gülümsemekten başka insanın elinden bir şey gelmiyor.)

265 Köymen (Silier), Oya. (1976b), *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ yayını.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de "üniversite" olmanın vazgeçilemez önkoşulu eleştirel düşünce ve sorgulama ortamının varlığıdır. Ülkemizde ise üniversiteler, iktidarların, dini çevrelerin ve darbe yapan askerlerin hışmına uğrayagelmiştir. Dinsel ve askeri örgütlenmelerin, hiyerarşik düzen içinde "tartışılamaz doğruları" olduğu ve bu kesimlerde üstlere ya da kabul edilen doğrulara "itaat" ilkesinin uygulandığı biliniyor. Dolayısıyla üniversitelerdeki bireysel özgürlükleri ve özgünlükleri teşvik edici ortam, bu kurumların sert muhalefeti ve baskılarıyla karşılaşmaktadır.[266]

Sol-içi tartışmalar

1960'ların başında Türkiye tarihinde ilk kez yaygın ve yasal kabul edilen bir sol muhalefet ortaya çıkmıştı. Türkiye İşçi Partisi (TİP) meclise 15 milletvekili sokabilmişti (1965). *Yön* (1961-67) ve *Türk Solu* (1967) gibi sol dergilerin etrafında toplanan aydınlar, Türkiye'yi emperyalizmin egemenliğinde feodal yapıda bir ülke olarak değerlendirdikleri için solcuların ilk görevinin "Milli Demokratik Devrim"i (MDD) gerçekleştirmek olduğunu savunuyorlardı. Bunun için de antiemperyalist mücadeleye ağırlık vererek öncelikle "tam bağımsızlık" hedefini ortaya koymuşlardı. MDD'ciler bu amacın asker-sivil aydınların öncülüğünde "milli burjuvazi" dahil geniş bir cepheyle gerçekleşebileceğini ileri sürerlerken, TİP'in nihai amacı, işçi sınıfı öncülüğünde antiemperyalist ve antikapitalist mücadeleyle birlikte "Sosyalist Devrim"di. İşte, bu iki farklı yol ya da strateji önerisinin dayandığı temel, Türkiye'nin toplumsal yapısının ne olduğuyla ilgiliydi. Türkiye'de kapitalist üretim ilişkileri ne kadar gelişkindi? Ya da feodal yapı ne kadar güçlüydü? Bu soruların yanıtlarını tek başına var olan istatistiklerden çıkarmak neredeyse imkânsız olduğundan

266 Bkz. E.K. 2. Burada 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 askeri darbelerinin kıyıma uğrattığı öğretim üyeleri listeleri sunulmuştur.

araştırmacıların çoğu köylerde ve gecekondularda saha çalışmalarına girişti.[267]

Kırsal kesim saha araştırmalarında ve özellikle Doğu Anadolu'da kapitalizm öncesi üretim biçimlerine ilişkin (ağalık, aşiret ilişkileri gibi) yayınlar yapılıyordu. Bu konudaki öncü çalışmalardan birini Muzaffer Erdost *Yön*'de yayınlamıştı.[268] Feodal yapının gücünü göstermeye yönelik bu tür çalışmaların yanı sıra, köylerde pazar için üretim geliştikçe yaşanmakta olan değişimler de inceleniyordu. Bu konudaki öncü çalışmalardan birini ise daha sonra Mübeccel Kıray'ın asistanı olan Bahattin Akşit, henüz öğrenciyken yapmıştı.[269] Korkut Boratav ise Türkiye tarımında basit meta üretiminin yaygın olduğunu belirterek ticaret ve tefeci sermayesinin küçük köylüleri nasıl sömürdüğünün üstünde durmuştur.[270] Devlet Planlama Teşkilatı *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, Köy İşleri Bakanlığı da her il için yayınladığı *Köy Envanter Etütleri* ile saha araştırmalarına katılıyordu.[271]

Kısaca 1960'lar ve 1970'ler Osmanlı ve Türkiye'nin toplumsal ve iktisat tarihine ilginin ve bu alandaki yayınların yoğun-

---

267 Bazı örnekler: Kıray (1964); Yasa, İbrahim (1944) *Hasanoğlan*; (1969)*Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü*, SBF Yayınları; Tütengil, Cavit Orhan (1969), *Türkiye'de Köy Sorunu*, Kitaş Yayınları; Frey, F. (1963) "Surveying Peasant Attitudes in Turkey", *Public Union Quarterly*, 27 Princeton; Ergil, Gül ve diğerleri (1970), *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, DPT; Aksoy, Suat (1969), *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul; Sencer, Muammer (1971) *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul; Boratav, Korkut, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt. xxvii, 1973.

268 Erdost, M, "Şemdinli Röportajı", *Yön*, 15 Temmuz-15 Kasım 1966; Genişletilmiş ikinci basım 1993'te Onur Yayınları'ndan çıktı.

269 Akşit, B. (1966), *"Az Gelişmiş Kapitalizm" ve Köylere Girişi"*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.

270 Boratav, Korkut, "Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi", *Emek*, Haziran 1969.

271 Ergil, G. ve diğerleri (1970); *Köy Envanter Etüdleri 1963-1966*, Köy İşleri Bakanlığı.

laştığı bir dönemi simgeler. Bu dönemde gerek Osmanlı, gerek Cumhuriyet dönemi üstüne yapılan araştırmalarda, toprak ağalarının köylülerle ilişkileri ve toprak ağalığı sorununun, Türkiye'nin azgelişmişliğine etkisi ağırlıklı konulardandı. Ayrıca tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin nasıl geliştiği ve önemi de tabii başlıca araştırma ve tartışma alanlarındandı. Toprak reformu meselesi ise 1980'e kadar hep sol hareketlerin ve içeriksiz de olsa siyasi iktidarların gündeminde olmuştu.

1980 sonrası

1980 sonrası neoliberalizm dönemindeki tartışmalarda yepyeni bir "eksen" ortaya çıkar.

Daha önceki araştırma ve tartışmalara gönderme yapmadan ya da onlarla hesaplaşmadan Türkiye tarımının ne kapitalist ne feodal olduğu, kendine özgü bir "küçük köylü ekonomisi" olduğu ortaya atılır ve bu görüş epey rağbet görür. Daha önce de küçük köylülüğün yaygınlığından, küçük meta üretiminden ya da büyük toprak mülkiyetinin önemsizliğinden bahsedilen pek çok görüşe değinilmişti. Ama bu "köylü ekonomisi" modeli farklı bir türdü. Bu savın Türkiye'de ve yabancı dergilerdeki baş savunucusunun Çağlar Keyder olduğunu görüyoruz. Bu modelin temelinde Osmanlı'dan bu yana, konumuz itibariyle de 1923'ten beri, siyasi iktidarların hep küçük köylü ekonomisi lehine politikalar güttüğü ve yoksul köylüleri "orta köylülüğe" terfi ettirdiği görüşü var.

Bir önceki bölümde "Küçük köylülüğün yüceltilmesi ve Yeşil Devrim" alt bölümünde 80 sonrası IMF-Dünya Bankası patentli tartışmalara yer verilmişti. Bu çerçeve aynı zamanda "küçük köylü modeli"ni de kapsıyor.

"Küçük köylü modeli" savı ilk kez Türkiye'de 1976 yılında Birtek ve Keyder'in *Birikim* dergisinde yazdığı bir makaleyle ortaya atıldı. Burada 1930'ların buhran yıllarında hükümetin büyük çiftçileri zayıflatma pahasına buğday destekleme poli-

tikasıyla küçük köylüleri güçlendirdiğinden ve bunların topraklarını genişletebildiklerinden bahsediliyordu.[272] Bu iddialara karşı görüşlerimi, ilgili veri ve belgeleri 1981'de yayınlanan *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)* kitabımda ele aldım.[273] Ama artık 80 öncesi değişik savların karşılıklı tartışıldığı ortam yerini, diyeceğini deyip, karşı görüşleri yok sayarak, yola devam etmeye bırakmıştı.

Keyder'in ABD'de yaptığı iktisat tarihi doktora tezi ilk kez 1982'de Türkiye'de yayınlandı.[274] Burada da benzer tezler savunuluyordu; bir yıl sonra da Batı'nın tarım alanında tanınmış dergilerinden birinde gene küçük köylülüğün nasıl Türkiye'de sağlamca korunduğu ve geliştiğini ele aldı.[275] Doktora tezinin ikinci basımının yapıldığı 1993'te de *ODTÜ Gelişme Dergisi*'ndeki "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi" makalesinde Türkiye'de hiçbir zaman bir "toprak sahibi sınıf" olmadığını iddia etti.[276] Keyder'in kitaplarının bazı üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmasıyla da bu görüşler üniversite camiasında yaygınlaştı; "küçük köylü modeli"nin kullanıldığı yeni araştırmalar yapıldı.

12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında uygulanmaya girişilen neoliberalizm sürecinde artık sosyal bilimlerde kırsal saha araştırmaları ve tarım tartışmaları da son buldu denebilir. Daha

272 Birtek, F; Keyder, Ç. (1976), s. 34-35.

273 Köymen (Silier), Oya (1981).

274 Keyder, Çağlar (1982, 1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

275 Keyder, Çağlar, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey" *Journal of Peasant Studies*, 10, 1983.

276 Keyder, Çağlar (1993a), "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi". Keyder'in basım tarihine göre tarımla ilgili başlıca kitapları şunlardır: *Paths of Rural Transformation in Turkey* (1980), BÜ yayını; İlhan Tekeli ile birlikte *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* (1984), Tarih Vakfı Yayınları; *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (1987, Verso; 1990, İletişim); *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*(1993), Tarih Vakfı Yayınları; *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (1996), Metis.

önce değinildiği gibi, dış dünyadaki esintilerin de etkisiyle köylülüğün kapitalizme nasıl eklemlendiğine ilişkin çeşitli akademik tartışmaları bir yana bırakırsak, tarımda sınıfsal analizler ve neoliberalizmin etkileri konularında araştırma ve tartışmalardan bahsetmek mümkün değil.

"Küreselleşme" ideolojisi hızla yayıldı, sponsorlu projecilik ve sponsorların belirlediği alanlarda bir şeyler yazıp çizmek, hem de para kazanmak, üniversitelerin şirket mantığının içine çekilmesi, gerçek araştırma alanlarını çöle çevirdi. Sol kuşakların yediği darbeler sonucunda da toplumsal araştırma yapacak kişilerin kıtlığı da tabii bu çöl ikliminin yaratılmasında, geçmişle bağların kopmasında etkili oldu.

1980 sonrası neoliberal emperyalizmin ideolojisi olan postmodernizm de yüzyıllar boyu büyük emeklerle adı konan şeyleri "adsızlaştırarak" görünmez kılmakla meşgul olduğu için tarımda kapitalizmin gelişmesi ve neoliberal politikaların uygulanmasıyla köylülerin başına gelenler de görünmez kılınmak istendi. Örneğin onlara göre, gerçekte kapitalizm diye bir toplumsal düzen yok, bu geçmişte "uydurulmuş" bir ad. "Sınıf"lar, "Sömürü" diye bir şey de yok, sadece çeşitli "baskılar" var; o da her yerde. "Gerçek" diye bir şey yok "imaj" var ve böylece sürüp gidiyor. Varsa yoksa "kimlik", sorununa yoğunlaşan postmodernler, köylere bakarken herhalde ancak Türk-Kürt, Alevi-Sünni, kadın-erkek köylü ayırımı yapıyorlardır.

Sonuç olarak

1923'ten bu yana adeta her on yılda bir değişik kalkınma stratejilerinin benimsenmesine karşılık tarımsal politikalarda bir süreklilik görülür. Bütün dönemler boyunca, toprak reformu gibi kurumsal düzenlemelere şiddetle karşı çıkan güçlü iktidarlar ya da muhalefet vardır. Tarımın sorunlarının "modern teknoloji"yle aşılabileceği inancı hep öne sürülegelmiştir. 1950'lerde traktörleşmenin, 1960'larda yoğun tarım girdilerinin

kullanılmasının, beklenen "verim sıçramasına" ya da ihracat patlamasına yol açmamasının, içsel nedenlerinden biri kurumsal düzenlemelerin yapılmaması ise, bir diğeri de kullanılan yeni teknolojik girdilerin dışa bağımlılığının getirdiği sorunlardı. İthal girdilerin sürekliliği ve Türkiye tarımsal koşullarına uygunluğu sağlanamadı. Dolayısıyla pahalı ithal girdi sübvansiyonları, enflasyona yol açan etmenlerden biri durumuna geldi. Öte yandan destekleme fiyatları ve alımlarının etkisi tarımsal gelir dağılımını daha da bozucu yönde oldu.

Tarımdan kentlere büyük bir göç olmasına karşılık, günümüzde Türkiye nüfusunun hâlâ yarısına yakınının tarımda olması, tarım sektöründe yapısal bir dönüşümün olamadığının bir göstergesidir. Gelişmiş ülkelerde nüfusun % 5- 10'u arasındaki bir bölümünün tarımda olmasına karşılık, bu nüfus hem kentlerdeki nüfusu doyurabilmekte, hem de önemli miktarda ihracat yapabilmektedir. Örneğin, dünya buğday üretiminin 2/3'ünü ve buğday ihracatının % 95'ini gelişmiş ülkeler sağlamaktadır.[277] Türkiye'nin ve diğer azgelişmiş ülkelerin buğday ihracatı patlamasından medet umması gerçekçi olmadığı gibi, aksine ucuz buğday ve diğer tarımsal ürün ithalatı karşısında, yerli üreticiler ayakta kalamadı. 1990'lara gelindiğinde, artık "kalkınma" kavramı gibi tarım da boş ve yanıltıcı siyasi jargonları bir yana bırakırsak, neredeyse unutulan bir sektör oldu.

277 Byerlee (1992), s.306.

EKLER

EK 1

CUMHURİYET KRALI

Maksim Gorki[278]
Çeviren: Ali Taygun

Amerika'daki şu çelik, petrol kralları, öbür krallar gibi hep havsalamı zorlamıştır benim. Bu kadar parayla sıradan ölümlüler gibi olamazlardı herhalde.

En azından üç midesi, yüz elli kadar dişi olmalıydı bunların. Milyoner dediğin, sabahın altısından geceyarısına, gün boyu ara vermeden yiyeceklerin en pahalısını yerdi: Kaz, hindi, süt domuzu, tereyağında turp, muhallebi, çörek ve daha bir sürü lezzetli şey. Akşam olmadan da çenesi yorgunluktan öyle kasılırdı ki, yemeğini zenci kölelerine çiğnetir, o yutmakla yetinirdi.

278 Maksim Gorki'nin (1868-1936), roman, öykü, tiyatro oyunu, edebiyat tarihi ve eleştiri alanlarında 1250 eseri ve 300 öyküsü vardır. 1906'da ABD'ye giden Gorki, burada kapitalizmin işleyişiyle ilgili değerlendirmelerini şu öykülerde dile getirmiştir: "City of the Yellow Devil", "The Kingdom of Boredom", "The Mob", "Charlie Man", "One of the Kings of the Republic". 2007 yılında Heyemola Yayınları'ndan çıkan *Amerika'dan İtalya'ya* kitabında (çev. Ayşe Hacıhasanoğlu), "Sarı Şeytanın Kenti, Can Sıkıntısı Krallığı ve 'Mob'" öyküleri yer almaktadır. "Cumhuriyet Kralı" (One of the Kings of the Republic) öyküsü /hiciv-röportajı ise ilk kez Türkçede Ali Taygun'un çevirisiyle Mart 1987'de *Yeni Düşün* dergisinde yayınlanmıştır. Bu öykünün, dergide çıkan haliyle aynen buraya alınmasının nedeni, metnin günümüzde de evrenselliğini koruduğunu düşündüğümüz içindir.

Ve sonunda, artık hiç hali kalmayınca, soluk soluğa, her yanından ter damlarken, onu karga tulumba yatağına götürürler; ertesi sabah altıda uyanır ve aynı çarkı döndürmeye koyulurdu.

Ama bütün bu yorucu çabalarına karşın sermayesinden gelen faizin yüzde ellisini bile tüketemezdi.

Zor bir hayattı bu kuşkusuz. Ama elden ne gelir? Yani sıradan bir insanın yediğinden fazlasını yiyemedikten sonra milyoner olmanın yararı ne?

Çamaşırlarını brokardan sanırdım, çizmesinin topuğu altın mıhlı, bir de kafasında şapka yerine bir tür elmas başlık. Ceketi kadifenin en pahalısından, 15 metreden uzun, en azından üç yüz altın düğmeli. Bayramlarda üst üste sekiz ceket, altı pantalon giyer... Aslına bakarsanız, hem biçimsiz, hem rahatsız olurdu bu; ama böyle varlıklı biri herkes gibi giyinemezdi ya...

Milyonerin cebini, içine ferah fersah bir kilise, senato binası ve ıvır zıvır ihtiyaçlarını sığdırabileceği bir koyuk gibi hayal ederdim... Ama midesinin hatırı sayılır bir gemi ambarı kadar hacmi olduğuna inanmışken, bu yaratığın bacaklarının uzunluğunu bir türlü tasavvur edemiyordum. Ancak yorganının on dönümden aşağı olmadığına emindim. Ve tütün çiğniyorduysa eğer, bu da en iyisinden olacaktı. Üstelik her seferinde bir okkasını götürecekti. Enfiye çekiyorduysa, bir çimdikte yarım kilo almalıydı. Eh, para dediğin harcanmadan olmaz...

Parmakları akılalmaz duyarlıydı. Hem bunları istediğinde uzatabilmek gibi mucizevi bir kudreti de vardı. Mesela, New York'tan baktığında Sibirya'da bir yerlerde filiz veren bir dolar çarptı mı gözüne, oturduğu koltuktan kıpırdamadan elini Bering Boğazı'ndan uzatıp gözde çiçeğini koparır, alıverirdi.

Gariptir, bütün bunlara rağmen bu canavarın başını hayal edemiyordum. Üstüne üstlük, böyle her şeyi sıkıp altına çıkaracak bir kas ve kemik kitlesi için baş gereksiz gibi geliyordu bana. Aslında kafamdaki milyoner kavramı, biraz bulanıktı. Uzun sözün kısası, esas görebildiğim bir çift uzun, esnek koldu. Dünyayı kucaklamıştı bu kollar ve karanlık, mağara gibi bir

ağıza çekmişlerdi. Bu ağız da obur salyalarını saçarak fırında közlenmiş sıcak bir patates gibi emiyor, dişliyor, çiğniyordu gezegenimizi...

Derken günün birinde bir milyonerle karşılaşıp onun sıradan bir adam olduğunu görünce ne kadar şaşırdığımı varın siz tahmin edin.

Karşımda, derin bir koltukta uzun boylu, akıllı uslu bir ihtiyar oturuyordu. Esmer, buruşuk, sıradan ellerini göbeğinin üzerinde sakince kavuşturmuştu. Kat kat yanakları tertemiz traşlı, sarkık alt dudağı, kimi altın kaplama, usta işi takma dişlerini gösteriyordu. Üst dudağı -matruş, kansız ve ince- dişlerine yapışmıştı sanki. İhtiyar konuştuğunda ancak kıpırdıyordu. Renksiz gözlerinin üstünde kaş yoktu. Ve güneşyanığı tepesi tümüyle saçsızdı. Derisi dar geliyor gibiydi bu yüze: Kızarık, hareketsiz ve pürüzsüz; yeni doğmuş bir çocuğunkini andırıyordu. Bu yaratığın dünyaya yeni mi geldiği yoksa ayrılmak üzere mi olduğunu belirtmek hayli güçtü...

Giyim kuşamı da sıradan bir ölümlününküydü. Üstündeki bütün altın, yüzüğü, saati ve dişlerinden ibaret. Hepsini toplasanız iki yüz elli gramı geçmez. Yani genelinde, adam Avrupa'nın soylu köşklerinden birinin uşağına benziyordu...

Beni kabul ettiği odanının ne lüksü ne de güzelliği dikkate değerdi. Eşyalar irikıyımdı, o kadar.

Bu mobilya insana, belki de ara sıra burayı fillerin ziyaret ettiğini düşündürüyordu.

"Siz... O milyoner misiniz?" diye sordum, gözlerime inanamayarak.

Başıyla onayladı: "Ta kendisi!" dedi.

Kanmış gibi yaptım. Ama blöfünü de hemen orada görmeye kararlıydım.

Sordum:

"Kahvaltıda ne kadar sığır tüketirsiniz?"

"Ben et yemem!" diye açıkladı. "Bir dilim portakal, bir yumurta, küçük bir fincan çay, hepsi bu..."

Masum bebek gözleri iki koca çamurlu su damlası gibi sönük sönük ışıdı: En küçük bir sahtekarlık sezemedim onlarda.

"Pekala!" dedim, kafam karışık, "Ama lütfen açık konuşun, içtenlikle söyleyin bana, günde kaç öğün yersiniz?"

"İki öğün!" dedi sükunetle. "Kahvaltı, bir de akşamüstü –bu kadarı yeter. Akşam yemeğinde biraz çorba içerim, bir parça piliç, tatlı olarak da meyve. Bir fincan kahve. Bir puro."

Şaşkınlığım bir kabak hızıyla büyüyordu. Bir evliya gözleriyle baktı bana. Durup soluklandım, sonra devam ettim:

"Ama dediklerinize doğruysa, siz bütün bu paranızı, ne yaparsınız ki?"

Omuzlarını hafifçe gerip, gözlerini yuvarlayarak cevapladı sorumu:

"Daha fazla para kazanmak için kullanırım..."

"Niye?"

"Daha da fazla kazanmak için."

"Ama niye?" diye direttim.

Dirsekleriyle koltuğun kenarına dayanarak öne doğru eğildi ve hafif bir merakla sordu:

"Siz deli misiniz?"

"Ya siz?" diye karşıladım.

İhtiyar başını yana eğip altın dişleri arasından ağır ağır konuştu:

"Hoş bir adam... Şimdiye kadar böylesine hiç raslamamıştım..."

Sonra başını kaldırıp ağzını kulaklarına kadar açarak sessizlik içinde beni incelemeye koyuldu. Sakin haline bakılırsa kendini çok normal buluyordu. Kıravatında küçük bir pırlanta iğne gözüme ilişti. Bu taş bir ayakkabı topuğu kadar olacaktı ki, ben de nerede olduğumu bilecektim.

"Peki, siz ne yaparsınız?" diye sordum.

"Para!" dedi, omuzlarını gererek.

"Kalpazan mısınız?" dedim sevinçle. Esrarı çözmek üzere olduğumun farkındaydım. Ama bu noktada onu bir hıçkırık tut-

tu. Görülmez bir el gıdıklıyormuş gibi bütün vücudu sarsılıyor, gözlerini hızla kırpıştırıyordu.

"Bu çok komik!" dedi. Sakinleşti. Bana ıslak, memnun bir ifadeyle baktı. "Şimdi başka bir şey sorun bakalım!" dedi. Ve neden bilmem, avurdlarını şişirdi.

Bir an düşündüm sonra kararlı, sordum:

"Peki, nasıl kazanırsınız parayı?"

"Hah, bak şimdi oldu!" dedi başını sallayarak. "Çok basit aslında. Demiryollarım var. Çiftçiler ürün yetiştirirler. Ben bunları pazara ulaştırırım. Yapılacak tek şey çiftçiye açlıktan ölmeyip çalışmaya devam edebilmesi için ne bırakılacağını hesaplamaktır. Artanı, taşıma ücreti olarak cebe atarsınız, olur biter."

"Ya çiftçiler? Onlar memnun mu bu işten?"

"Hepsi değildir, sanırım!" dedi çocuksu bir saflıkla. "Ama insanoğlu asla memnun olmaz derler. Her zaman homurdanacak birkaç zıpır çıkar..."

"Hükümet size karışmaz mı?" diye soracak oldum, çekinerek.

Alnını düşünceli düşünceli parmaklarıyla ovuşturup "Hükümet?" diye tekrarladı. Sonra bir şey hatırlamış gibi başını sallayarak sözlerine devam etti; "Ha... Şunlardan söz ediyorsun... Hani Washington'da? Yok, canım, rahatsız etmezler beni. İyi çocuktur onlar... Kimi bizim kulüptendir. Ama pek ortalıkta görülmezler... Onun için aklından çıkıveriyorlar insanın... Yok. Hayır, karışmazlar," diye tekrarladı ve bana meraklı bir göz atarak, sordu:

"Yani insanların para kazanmalarını engelleyen hükümetler var mı demek istiyorsunuz?"

Kendi saflığımdan ve onun irfanından utandım.

"Yok," dedim sessizce, "Onu demek istememiştim... Yani ben sandım ki, devlet bazen uluorta soyguncuğu yasaklar, öyle düşünmüştüm..."

"Bak şimdi!" diye itiraz etti, "Buna düpedüz idealizm der-

ler. Öyle şey olmaz burada. Devletin özel işlere burnunu sokma hakkı yoktur..."

Onun sakin, çocuksu aklı karşısında iyice küçüldüğümü hissettim.

"Bir adam birçok kişiyi mahvederse bu özel bir mesele mi sayılır?" diye nezaketle sordum.

Gözlerini kocaman açarak "Mahvederse mi?" diye yankıladı.

"Mahvolmak dediğin işgücü fiyatları arttığında olur. Ya da bir greve gidildiğinde. Ama bizde göçmenler var. Onlar ücretleri düşürür, grevcilerin yerini seve seve alırlar. Ülkede düşük ücretle çalışmaya razı ve mal almaya hazır yeterince göçmen olduğunda her şey yoluna girecek."

Azıcık canlandı ve ihtiyarla bebek arası birine daha az benzedi. İnce esmer parmakları kıpırdadı. Sözlerine devam ederken kuru sesi kulaklarımda çatlıyordu:

"Hükümet? Bu gerçekten ilginç bir soru. İyi bir hükümet önemlidir. Ülke nüfusunun işime yarayacak kadar olmasını sağlar. Satmak istediklerimi alacak; darlığı çekilmesini önlemeye yetecek kadar işçi bulunmalı. Ama fazlası değil! Sonra sosyalistler olmayacak. Grev de olmayacak. Ağır vergi de salmayacak hükümet. Halkın verebileceği her şeyi ben kendim alacağım. İşte iyi hükümet diye buna derim ben."

"Ahmaklığını belli ediyor -kendi büyüklüğünün farkında olmanın bir işareti kuşkusuz," diye düşündüm. "Gerçekten bir kral olmalı bu..."

"Benim ihtiyacım," diye kararlı, güvenli bir tonla devam etti, "ülkede düzen olması. Hükümet her Pazar kilisede halka kanunlara saygı öğretmeleri için bir sürü filozofa iş veriyor. Filozoflar beceremezse, asker çağırır. Önemli olan yöntem değil, sonuçlardır. Tüketici ile işçi kanunlara saygıya zorlanmalı. Hepsi bu!" diye parmaklarıyla oynayarak tamamladı sözlerini.

"Yok, aptal değil, zor kral olur bu!" diye düşündüm, sonra sordum:

"Mevcut hükümetten memnun musunuz?"

Birden cevap vermedi.

"Elinden geleni yapmıyor. Ben derim ki: Bıraksınlar, memlekete bir süre için göçmenler yine girsin. Ama bizim siyasi özgürlüklerimiz var bunların yararlanacakları. Bunun da bir ücreti olmalı. Her biri en azından 500 dolar getirsin. Cebinde 500 doları olan biri topu topu 50 doları olanından on kere iyidir... Kötüler -serseriler, dilenciler, hastalar, öteki tembeller hiçbir yerde hiçbir işe yaramazlar."

"Ama", diyecek oldum, "bu göçmen akışını azaltır."

İhtiyar başıyla onayladı.

"Zamanı gelince ülke kapılarının onlara tamamiyle kapanmasını önereceğim... Ama bu arada, her biri bir parça altın getiriversin... Ülkenin iyiliğine! Üstüne üstlük, vatandaşlık hakkı için gerekli gözetim süresini de uzatmak lazım. Zamanla bu tamamiyle kaldırılır. Amerikalılara hizmet etmek isteyenler varsın etsinler, ama onlara Amerikan vatandaş haklarını vermek hiç de gerekmez. Zaten yeterince göçmeni Amerikalılaştırmış bulunuyoruz. Bunların her biri ülke nüfusuna katkıda bulunabilecek güçtedir. İşte bütün bunlar hükümeti ilgilendirir. Ama bambaşka bir temelde düzenlenmeli. Hükümet üyelerinin hepsi sanayi kuruluşlarında hissedar olmalı. Böylece neyin ülke çıkarına olduğunu daha kolay, daha çabuk anlarlar. Şimdi ben, şu veya bu ıvır zıvıra sahip olmam gerektiğini anlatabilmem için tutup senatör satın almak zorundayım. O zaman bu artık gerekmeyecek..."

Göğüs geçirdi, bacağını silkeledi ve ekledi:

"İnsan, hayata doğru bir bakış açısını ancak bir dağ doruğundan kazanabilir."

"Peki, din üstüne neler düşünürsünüz?" diye sordum, siyasi görüşlerini iyice açıkladığına göre.

"Ah!" diye ünledi, dizini vurup kaşlarını enerjik biçimde oynatarak. "Çok iyi şeyler düşünürüm! Din halk için elzemdir. Buna içtenlikle inanıyorum. Aslında kendim de Pazarları kilisede vaaz veririm... Veririm gerçekten!"

"Neler söylersiniz?" diye sordum.

"Sofu bir Hıristiyanın kilisede söyleyebileceği her şeyi!" diye inançla cevapladı sorumu. "Gönlü zengin bir cemaate vaaz veririm, tabii. Yoksullar birinin kendilerine babalık etmesine, nasihatta bulunup yol göstermesine ihtiyaç duyarlar. Ben de onlara şöyle derim."

Bir an için yüzü bir bebek ifadesi aldı. Ve sonra dudaklarını sıkıca birbirine bastırdı, bakışını tavana yükseltti. Tavanda küçük melekler utangaç yüzlerle bir Yorkshire ineğinin pembe tenine sahip tombul bir kadının çıplak vücudunu gözlerden örtmeye çabalıyorlardı. Tavanın renkleri ışıltısız gözlerinin derinliklerine yansıyor, onları pırıldatıyordu. Söze usul usul girdi:

"Din kardeşlerim! Kıskançlık ifritinin sizi aldatmasına müsaade etmeyin. Dünya nimetlerinden sakının kendinizi. Bu dünyada geçecek ömür kısadır: İnsan ancak kırkına kadar iyi bir işçi olabilir, kırkından sonra fabrikalarda çalıştırılamaz. Hayatta güven yoktur. Ters bir el hareketi: Makine kemiklerinizi unufak eder. Güneş bir çarpar: Sizden hayır kalmaz! Hastalık, talihsizlik her adım peşinizdedir! Yoksul insan yüksek bir evin damındaki kör gibidir -ne yana dönerse dönsün, düşecek ve sonu gelecektir. Yehuda'nın ağabeyi Havari Yohanna bize böyle söylemiştir. Kardeşlerim! Dünya hayatına çok değer biçmeyin -şeytan işidir, insan ruhunun soyguncusu şeytanın işi! Sizin hükmünüz, ey İsa Hristos'un sevgili evlatları, babanızın hükmü gibi, bu dünyaya ait değildir, cennet hükmüdür. Ve eğer sabırlı olursanız, bu dünyada uysallıkla, sabırla yaşarsanız, homurdanmadan, şikayet etmeden yaşarsanız, O sizi cennetine alacak ve yeryüzündeki emeklerinizi sonsuz saadet ile mükafatlandıracaktır. Bu hayat ruhlarınız için sadece bir arınma yeridir. Ve

burada ne kadar acı çekerseniz orada sizi bekleyen saadet de o kadar büyük olur, Havari Yehuda'nın bize kendi ağzıyla söylediği gibi."

Tavana işaret etti ve bir an durup düşündükten sonra soğuk, katı bir sesle sürdürdü:

"Evet, kardeşlerim, kızkardeşlerim!

Bu hayat boş. Bu hayat önemsiz. Komşumuzun hatırına feda edelim onu, her kim olursa olsun! Yüreklerinizi kıskançlık ifritine teslim etmeyin! Kıskanacak ne var? Dünya nimetleri sadece hayaldir. Şeytan oyuncaklarıdır! Hepimiz öleceğiz. İster zengin ister fakir, ister kral ister maden işçisi, ister banker ister çöpçü olalım. Belki de cennetin serin bağlarında maden işçileri kral olurken, bir kral da, elinde süpürge, düşmüş yaprakları toplayacak bahçe yollarından, her gün yiyeceğiniz şekerlemelerin kâğıtlarını süpürecek yerlerden. Kardeşlerim! Bu dünyada istenecek ne var? Ruhun bir bebe gibi hatalardan hatalara koştuğu bu karanlık günah ormanında? Siz sevgilinin, uysallığın yolunu takip edin. Edin ki cennet çıksın karşınıza. Siz kaderinize düşen her şeyi sabırlı bir sessizlikle karşılayın, dayanın. İnsan kardeşlerinizi sevin, sizi hor görenleri bile..."

Gözlerini tekrar kapadı, koltuğunda sallanarak devam etti:

"Sizin gönüllerinizde şunun fakirliği ile bunun zenginliğini kıyaslayarak günahkâr kıskançlık duyguları kışkırtanlara kulak vermeyin. Bunlar şeytan elçisidirler! Ulu Efendimiz komşunuzu kıskanmayı meneder. Zenginler de yoksuldur. Onlar sevgi uyandırabilmekten yoksundurlar çünkü. Zengini seviniz. Çünkü o Efendimizin seçilmiş kuludur. Böyle haykırmadı mı Yehuda, İsa'nın kardeşi, kilisenin babası? Aldırış etmeyin eşitlik yavelerine, diğer şeytan icatlarına! Eşitlik de neymiş burada, bu dünyada? Sizler sadece Rabbimiz katında, kalp temizliğinde birbirinize eşit olmayı gaye etmelisiniz kendinize. Çarmıhınızı sessizce taşıyın. İtaat, yükünüzü hafifletecektir. Rabbim sizinle beraberdir evlatlarım, başka da hiçbir şeye ihtiyacınız yoktur sizin!"

İhtiyar sustu. Ağzı ardına kadar açıktı. Altın dişleri yanıp sönüyordu. Ve muzaffer bir edayla bana baktı.

"Dini iyi kullanıyorsunuz," dedim.

"Elbette! Bilirim kıymetini," dedi. "Din, bir kere daha söyleyeyim, fakirler için elzemdir. Severim dini. Dünyadaki her şeyin şeytana ait olduğunu söyler. Ruhunu kurtarmak istersen; burada, yeryüzünde hiçbir şeye tamah etmeyecek, hiçbir şeye dokunmayacaksın. Hayatın bütün zevkleri öldükten sonra senin -cennetteki her şey senin! İnsanlar buna inanınca onları idare etmek çok daha kolaylaşır. Evet. Din bir kaydırıcıdır. Hayat makinesini yağlamak için dini ne kadar çok kullanırsak, parçalar arasında o kadar az sürtüşme olur ve makineyi işletenin işi de o kadar kolaylaşır."

"Gerçekten de bir kral bu!" Kararımı vermiştim.

"Ve siz kendinizi gerçek bir Hıristiyan mı sayarsınız?" diye sordum bu sonradan görme domuz çobanına.

"Elbette sayarım!" diye ünledi bütün inancıyla. "Ancak," parmağıyla yukarıyı işaret edip etkileyici bir tavırla ekledi, "aynı zamanda ben bir Amerikalıyım. Bu yüzden de sıkı bir ahlakçıyım..."

Dramatik bir ifade aldı suratı: Dudaklarını büzüştürdü, kulaklarını burnuna yaklaştırdı.

Sesimi kısarak sordum: "Tam olarak ne demek istiyorsunuz?"

"Laf aramızda," diye fısıldadı. "Bir Amerikalı için İsa'yı tanımak olanaksızdır!"

"Olanaksız mı?" Ben de fısıldadım kısa bir sessizlikten sonra.

"Kesinlikle" diye onadı yine fısıltıyla.

Bir an susup sonra sordum: "Ama neden?"

"Nikâh dışı doğdu!" İhtiyar bana göz kırptı ve bakışını odada gezdirdi. "Anlıyor musunuz? Nikâh dışı doğan bir adam Amerika'da memur bile olamaz, bırak tanrılığı. Kendisine say-

gısı olan hiçbir topluluğa kabul edilmez. Tek bir kız bile onunla evlenmeye razı olamaz. Ah, biz çok katıyız! Ve eğer İsa'yı tanısak bütün nesebi gayrimeşruları da saygın kişiler olarak kabulümüz gerekir... Bir zenci ile bir beyaz kadının çocuğu olsalar dahi. Düşünün bir, ne korkunç olurdu bu! Ha?"

Gerçekten de pek korkunç gelmiş olmalı: İhtiyarın gözleri yeşillendi, bir baykuşunki gibi yuvarlandı. Üst dudağını bir gayretle çekip dişlerine bastırdı. Belliydi, bunun suratına daha etkileyici, daha ciddi bir ifade verdiğine inanıyordu.

"Demek siz zencileri insan olarak kabul etmeyi kesinlikle reddediyorsunuz?" diye sordum, demokratik bir ülkenin ahlak baskısı altında ezilerek.

"Ne kadar safsınız!" Besbelliydi acıyordu bana. "Kara onlar! Üstelik kokarlar da! Beyaz bir kadınla evlendiğini duyar duymaz linç ederiz biz zencileri. Boynuna bir ip geçirip fazla dert edinmeden en yakın bir ağaca asıveririz! Çok katıyız, iş ahlaka gelince..."

Çürüyüp kokuşan bir cesede ister istemez duyulan saygıyla doldu içim. Bir ödev yüklenmiştim ve sonuna kadar yürütmek zorundaydım. Hakikate, özgürlüğe, akla ve inandığım soylu ve görkemli her şeye işkence eden bu süreci çabuklaştırma hevesiyle sorgulamaya devam ettim:

"Sosyalistlere karşı tutumunuz nedir?"

"Onlar şeytanın gerçek uşakları!" diye karşılık verdi hemen, dizine bir şaplak atarak. "Sosyalistler hayat makinesindeki kumdur. Her şeye nüfuz eden kum, mekanizmanın düzgün çalışmasını engelleyen kum! İyi bir hükümet sosyalistlere fırsat vermemeli. Ama Amerika'da bunlara tahammül ediyorlar. Demek Washington'dakiler işlerini hakkıyla bilmiyor. Sosyalistlerin vatandaşlık hakları ellerinden alınmalı! Eh azından bu da bir şey. Hükümet hayatı daha yakından tanımalı bence. Bakanların hepsi milyoner olacaktı ki, bu gerçekleşsin! İşte bütün mesele!"

"Çok tutarlı bir adamsınız!" dedim.

"Ha, evet!" diye onayladı beni, başını sallayarak. Yüzündeki çocuksu ifade kaybolmuş, yanaklarında derin kırışıklıklar belirmişti.

Sanat hakkında birkaç soru sormak istedim ona.

"Ya şey konusunda tavrınız..." diye söze girdim, ama o parmağını kaldırdı ve konuştu:

"Kafada allahsızlık, midede anarşi. Sosyalist budur işte. Şeytan, ruhunu çılgınlığın, öfkenin kanatlarıyla donatmıştır... Sosyalistle mücadele için daha çok din ve daha çok askere ihtiyacımız vardır. Önce kilise vaazlarını kurşun gibi dökeceksin sosyalistin kafasına. Eğer bundan şifa bulmazsa, o zaman kurşunu midesine pompalayacak askerler!"

İnançla salladı başını ve kararlılıkla devam etti.

"Şeytanın kuvveti büyüktür."

"Gerçekten öyledir!" diye hemen onayladım. Bu Sarı Şeytan'ın -altının- güçlü etkisini ilk kez bu kadar çarpıcı bir biçimde gözlemlemeye fırsat buluyordum. İhtiyarın kuru, romatizmalı, damla illetli kemikleri, pörsümüş derisinin bir torba gibi sardığı zayıf, sıska vücudu, bu küçük yıpranmış çöp yığınının tümü, şimdi altının; yalan ve manevi çürümenin bu Baba'sının soğuk ve zalim iradesiyle canlanmıştı. İhtiyarın gözleri iki madeni para gibi yanıyordu. Daha kuvvetlenmiş, daha kurumuştu. Eskisinden çok benziyordu bir uşağa. Ama ben efendinin kim olduğunu anlamıştım.

"Sanat hakkında neler düşünürsünüz?" diye sordum.

Bana bir göz attı, eliyle sıvazlayarak yüzündeki habis ifadeyi sildi. Çocuksu bir şeyler gelmişti bu surata yeniden.

"Ne dediniz?" diye sordu.

"Sanat hakkında neler düşünürsünüz?"

"Ha!" diye sükunetle karşılık verdi. "Bir şeyler düşünmem. Satın alırım sadece..."

"Bunun farkındayım. Ama belki sanata ilişkin kendi görüşleriniz vardır, sanattan neler beklediğiniz hakkında?"

"Oh, elbette sanattan ne istediğimi bilirim... Sanat eğlendi-

rici olmalı -istediğim bu. Beni güldürmeli. Benim işimde pek gülünecek bir şeyler yoktur. Zihnin kimi zaman müsekkine ihtiyacı olur... Bazen de beden bir uyarıcı ister. Tavandaki ya da duvardaki sanatsal dekorasyonlar iştah açmalı... Reklâmlar en iyi, en çekici renklerle boyanmalı. Sizi uzaklardan tavlamalı bu ilanlar, bir mil uzaktan ve istediği yere çekmeli. O zaman karşılığını verir. Heykeller ya da vazolar mermer ya da porselenden olmamalı. En iyisi, bronzdan dökülmeli: Hizmetçiler porseleni düşürüp kırabilirler. Horoz dövüşleri, fare avları uygundur. Bunları Londra'da görmüştüm... Gerçekten çok güzel! Boks da iyi, ama maçın ölümle bitmesine izin verilmemeli... Müzik yurtsever olmalı. Marşlar hep iyidir de Amerikan marşları en iyisidir. Amerika dünyanın en iyi ülkesidir; onun için Amerikan müziği de en iyisi oluyor. İyi müzik zaten iyi insanlar arasından çıkar. Amerikalılar da dünyanın en iyi insanlarıdır. En çok para onlardadır. Kimsede bizdeki kadar para yoktur. Zaten bu yüzden bütün dünya yakında bize ayak uyduracak..."

Bu hasta çocuğun kendinden hoşnut gevezeliklerini dinlerken Tasmanyalı vahşileri şükranla andım. Onların da yamyam olduğu söylenir, ama estetik duyarlıkları buna rağmen gelişmiştir.

"Tiyatroya gider misiniz?" diye sordum Sarı Şeytan'ın bu yaşlı kölesine, hayatıyla kirlettiği bu ülke hakkında şişinip durmasını kesebilmek için.

"Tiyatro mu? Ha, evet! Biliyorum, o da sanat!" dedi kendine güvenli bir havayla.

"Peki, tiyatroda ne seversiniz?"

"Şöyle dekolteleri iyice açık genç hanımlar çok olup ta, siz de oyunu yukarılardan seyrettiniz mi hoştur!" dedi bir an düşündükten sonra.

"Ama en çok sevdiğiniz nedir tiyatroda?" diye sordum iyice çaresizleşerek. "Oh!" diye ünledi, ağzı kulaklarına varıyordu neredeyse. "Kadın oyuncular elbette, herkes gibi... Aktrisler genç, güzelse hep iyidirler. Ama ilk bakışta hangisinin genç ol-

duğunu kestirmek güç. Öyle ustaca sunuyorlar ki kendilerini! Anlıyorum, meslekleri bu. Ama bazen -ha işte, diyorsunuz, nefis bir kız! Derken bir de bakıyorsunuz elli yaşında, en azından iki yüz dost geçmiş başından. Tabii çok tatsız oluyor bu. Sirkteki kızlar aktrislerden daha iyi. Onlar hemen her zaman daha genç, daha esnek..."

Adamın bu konuda uzman olduğu belliydi. Benim gibi ömür boyu haram yemiş katı bir günahkârın bile ondan öğrenecek çok şeyleri vardı.

"Ya şiiri sever misiniz?" diye sordum. "Şiir?" diye yankıladı, pabuçlarına bakıp suratını asarak. Bir an düşündü. Başını kaldırıp otuz iki dişini birden gösterdi ve devam etti: "Şiirler yani? Ha, evet! Şiirleri severim ben. Hayat çok şenlenir herkes manzum reklam metni yazsa."

"En beğendiğiniz şair?" diyerek aceleyle bir sonraki soruma geçtim.

Kafası karmakarışık baktı bana ihtiyar, sonra usulca sordu: "Ne dediniz?" Sorumu tekrarladım.

"Hmm... Siz çok keyiflendiriyorsunuz insanı!" dedi, başını belli belirsiz sallayarak. "Neden sevecekmişim şu ya da bu şairi? Ya da herhangi bir şair neden sevilmeliymiş ki?"

"Özür dilerim!" dedim, terleyen alnımı silerek. "Yani sormak istediğim, en çok sevdiğiniz kitap hangisi, çek defteriniz hariç tabii..."

"Ha! İş değişti şimdi, o mesele başka!" dedi. "En beğendiğim iki kitap İncil ile Kasa Defteri'mdir. İkisi de aynı düzeyde zihin açıcıdır bunların. Onları elinize alır almaz size ihtiyacınız olacak her şeyi sağlayan bir kuvvet taşıdıklarını hissedersiniz."

"Benimle dalga geçiyor!"diye düşündüm ve dimdik baktım suratına. Yok. Gözleri bu çocukcağızın içtenliğine ilişkin bütün kuşkularımı dağıtıyordu. Koltuğuna kurulmuş, kabuğunda kurumuş bir cevizi andırıyordu. Ve sözlerinin doğruluğuna tümüyle inandığı besbelliydi.

"Evet!" diye devam etti tırnaklarını inceleyerek. "Mükemmel

kitaplardır bunlar! Birini peygamberler yazmış, ötekini de ben kendim yarattım. Benim kitapta çok az söz bulursunuz. Rakamlar vardır orada. Dürüstlük ve çalışkanlıkla neler yapılabileceğini gösterir. Hükümet ölümümden sonra bunu bastırsa çok iyi eder. Öğrensin bakalım insanlar benim yüce konumuma ulaşmak için neler yapmak lazım."

Kolunu zafer kazanmış bir komutan edasıyla salladı.

Röportajı bitirme zamanımın geldiğini hissettim. Her kafa böyle sıkıntıya kolay dayanamaz.

"Belki bilim üzerine bir şeyler söylemek isterdiniz?" diye usulca sordum.

"Bilim?" işaret parmağını kaldırdı, gözlerini tavana çevirdi. Sonra yeleğinin cebinden saatini çıkardı, açıp baktı, kapağını kapadı ve zincirini parmağına dolayarak saati havada şöyle bir döndürdü. Bütün bunlardan sonra derin derin göğüs geçirdi ve söze başladı:

"Bilim... Evet, bilirim! Kitaplar, yani! Eğer Amerika'dan iyi söz ediyorlarsa yararlıdır kitaplar. Ama gerçeği çok ender bulursunuz kitaplarda. Şu... şairler, yani kitapları yapanlar, sanırım çok az kazanırlar. Herkesin işiyle gücüyle meşgul olduğu bir ülkede kimsenin kitap okuyacak vakti kalmaz ki... Evet, şairler öfkeden kuduruyor kitapları satılmıyor diye. Hükümet yazarlara iyi para vermeli. Karnı doyan adam hep iyimser, neşeli olur. Eğer ille de Amerika hakkında kitaplar olacaksa, o zaman iyi şairler tutulmalı, böylece Amerika'ya gereken bütün kitaplar yapılır... Hepsi bu."

"Bilim tarifiniz biraz sığ," dedim.

Gözlerini yumdu, düşünceler içinde kayboldu. Sonra yine açtı ve güvenle devam etti:

"E tabii, öğretmenler, filozoflar... O da bilim. Profesörler, ebeler, dişçiler, biliyorum. Hukukçular, doktorlar, mühendisler. Tamam. Gerekli bunlar. İyi bilimler... Kötü hiçbir şey öğretmemeli... Ama kızımın öğretmeni bir keresinde bana sosyal bilimler diye bir şeyin olduğunu söylemişti... İşte benim anla-

madığım bu. Bunun zararlı olduğuna inanıyorum. İyi bilim bir sosyalist tarafından yaratılamaz. Sosyalistlerin bilimle hiçbir ilişkileri olmamalı. Edison, işe yarayan ya da eğlendirici bilim yaratıyor. Fonograf, sinema -yararlı bunlar. Ama çok bilim kitabı- işte bu fazla. İnsanlar kafalarına türlü kuşkular sokacak kitaplar okumamalı. Dünyadaki her şey olması gerektiği gibidir ve kitaplarla uğraşmaya hiçbir gerek yoktur."

Kalktım.

"Yoksa gidiyor musunuz?" diye sordu.

"Evet!" dedim. "Ama belki, şimdi sizden ayrılacağıma göre, belki söylersiniz: Milyoner olmanın manası ne?"

Cevap vereceğine hıçkırmaya, bacakları sarsılmaya başladı. Gülüşü böyle miydi acaba?

"Bir alışkanlık!" diye haykırdı soluk soluğa.

"Alışkanlık olan ne?" diye sordum.

"'Milyonerlik... Alışkanlık işte!"

Bir an durup düşündükten sonra son sorumu yönelttim:

"Demek siz serserilerin, esrarkeşlerin, milyonerlerin aynı türden yaratıklar olduğunu düşünüyorsunuz?"

Bu sözüm ona dokunmuş olmalıydı. Garazdan yeşillenmiş gözlerini yuvarladı.

"Edepsizin birisiniz siz!" diye kesip attı.

Kapı önüne kadar nezaketle geçirdi beni ve merdivenlerin üstünde gözlerini ayakkabılarına dikip bekledi. Evinin önünde gür, düzgün kesilmiş çimenler vardı. Çimenlere basa basa, bir daha bu adamı görmeyeceğim düşüncesiyle coşarak uzaklaşıyordum ki, arkamdan bir ses duydum.

"Bana bakın!"

Döndüm. Hâlâ kapının önünde dikilip duruyordu. Gözlerini bana dikmişti. Ağır ağır sordu: "Sizin o Avrupa'da hiç ihtiyaç fazlası kralınız var mı?"

"Bana sorarsanız birine bile ihtiyacımız yok!" dedim.

Yana dönüp yere tükürdü.

"Kendime iyisinden birkaç kral tutayım diyordum," dedi. "Siz ne dersiniz?"

"Ama niye?"

"Eğlenceli olurdu. Onlara boks ettirirdim tam şurada..."

Evinin önündeki çimeni işaret etti. Sonra sorarcasına ekledi:

"Her gün saat birden bir buçuğa kadar, ha? Öğle yemeğinden sonra yarım saatliğine sanatla uğraşmak hoş olurdu diyorum... Pek hoş."

İçtenlikle söylemişti bunu. Ve bu dileğini gerçekleştirmek için yapamayacağının olmadığını sezdim.

"Ama böyle bir amaç için neden ille de kral istiyorsunuz?" diye sordum.

"Buralarda kimsenin aklına gelmedi bu da, ondan!" Böyle açıkladı.

"Evet, ama krallar döğüşlerini başkalarına yaptırmaya alışkındırlar!" dedim ve yola koyuldum.

"Bana bak!" diye yeniden seslendi.

Bir daha durakladım. Hâlâ aynı yerdeydi, elleri cebinde. Yüzünde hülyalı bir ifade vardı. Bir şeyler çiğner gibi oynattı dudaklarını, sonra ağır ağır konuştu:

"Kaç paraya malolur dersiniz, üç aylığına günde yarımşar saatten iki kral döğüştürmek, ha?"

EK 2 A

27 MAYIS 1960 DARBESİ'NDEN SONRA ÜNİVERSİTELERDEN ATILAN ÖĞRETİM ÜYELERİ (147'LER)

27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra 27 Ekim 1960'ta Milli Birlik Komitesi (MBK) bir yasa çıkararak aralarında Sabahattin Eyüpoğlu, Nusret Hızır, Mina Urgan, Takiyettin Mengüşoğlu, Haldun Taner ve Tarık Zafer Tunaya gibi hocaların da bulunduğu 147 profesör, doçent ve asistanı hiçbir gerekçe göstermeden üniversitelerden attı. Bu olaya tepki olarak ODTÜ rektörü Turhan Feyzioğlu, İTÜ rektörü Fikret Narter ve Ankara Üniversitesi rektörü Suut Kemal Yetkin istifa ettiler. Öğrenciler dersleri boykot etti.

Sivil yönetime geçildikten sonra Mart 1962'de çıkarılan bir yasayla görevlerine dönebilecekleri bildirildi.[279] Kaç kişinin döndüğü bilinmiyor.

1983'te 1402'lik olan Doç. Dr. Güney Gönenç'in dikkatimi çektiği ibret verici bir yazıda şöyle deniyordu:

> (...) Milli Birlik Komitesi, 28 Ekim 1960 tarihinde (...) 114 Sayılı Kanun'la 147 öğretim üyesi ve yardımcısının görevlerine

279 *Cumhuriyetin 75 Yılı* (1998), cilt 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 465.

> -hiçbir gerekçe göstermeden- son vermiş, (...) bunların başka bir göreve atanmamaları durumunda altı ay sonra emekliye ayrılacakları ve bir daha hiçbir şekilde görevlerine dönemeyecekleri belirtilmişti. Yasanın yayınlanmasından birkaç gün sonra, -2 Kasım 1960- *Yeni Sabah* gazetesine gerekçenin ne olduğu sorulan Milli Birlik Komitesi üyesi Yarbay Muzaffer Karan'ın şu cevabı verdiğini okuyoruz: "Ahlaki, ilmi ideolojisi yönünden yüz kızartıcı notlara sahip olan, bilhassa çoğu komünist, mason, kifayetsiz, cinsi sapık, Kürt devleti kurmak isteyen, asistanlarını metres olarak kullanan, doçentin yazdığı kitaba imzasını koyan, senede üç-beş kere fakülteye uğrayan üyeleri görevlerinden affettik![280]

Çetin Altan 1960'ta bu konuda yazdığı bir yazısında şöyle diyordu:

> Bu gün kesin olarak öğreniyoruz ki Üniversiteden kovulan hocaların listesini üniversiteden dokuz kişilik gizli bir komisyon hazırlamıştır.[281]

Hemen hemen hepsi Türkiye'nin gerçekten önde gelen bilim insanları işte bu akıl almaz "gerekçelerle" üniversitelerinden atılıyordu.

Resmi Gazete 28 Ekim 1960
Kanun No: 114
Kabul Tarihi 27/10/1960

Madde 1 – Ekli (1) sayılı cetvelde ad ve soyadları ile kariyer unvanları gösterilen Ankara, İstanbul, İzmir ve Atatürk üniversiteleriyle İstanbul Teknik Üniversitesi mensupları öğretim üyeliği veya öğretim yardımcılığı vazifelerinden affedilmiştir.

---

280 Türkeş, Ömer, A. "Timsah Hiç Yaşlanmadı", *Milliyet Sanat*, Mart 2008.

281 Aktaran Erez, İsmail Selçuk (1961), *147'ler Meselesinin İç Yüzü...*, İstanbul: Sıralar Matbaası, s. 25.

Madde 2 – Ekli (2) sayılı cetvelde ad ve soyadları gösterilen öğretim üyeleri ile öğretim yardımcıları, hizalarında gösterilen üniversite, fakülte ve yüksek okullara naklen tayin olunmuşlardır.

Bu cetvelde gösterilenlerden yeni görevlerine bir ay içinde başlamayanlar hakkında 1 inci madde hükmü tatbik olunur.

Madde 3 – Bu kanuna ekli (1) sayılı cetvelde ad ve soyadları gösterilenlerle 2'nci madde gereğince haklarında 1'inci madde hükmü uygulanacaklar için 3335 Sayılı Kanun'la muaddel Memurin Kanununun 85'inci maddesi hükmü icra olunur.

Madde 4 – Bu kanun hükmüne tabi üniversite mensuplarından arzu edenler hemen, arzu izhar etmeyenler de kanunun meriyetinden itibaren geçecek 6 ay içinde bir başka göreve tayin edilmezlerse haklarında 5434 Sayılı Kanun hükümleri gereğince emeklilik işlemi uygulanır.

Madde 5 – İşbu kanunla görevlerinden affedilenler bir daha üniversite öğretim üyeliği veya yardımcılığı vazifesi ile görevlendirilemezler.

Madde 6 – Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 7 – Bu kanunu Milli Eğitim Bakanı yürütür.

(1) SAYILI CETVEL

Abadan, Yavuz	Prof	Bolak, Orhan	Doç
Acun, Necati	Prof	Bora, Ercüment	Doç
Akan, Vefik Vassaf	Prof	Bostancı, Enver	Doç
Akdoğan, Ahmet	Asist	Bülbez, Hikmet	Prof
Akol, Kâmil	Prof	Çakmur, Belma	Doç
Aksel, İhsan Şükrü	Prof	Çambel, Zehra Halet	Prof
Aktepe, Münir	Doç	Çobanoğlu, Rahmi	Doç
Alkan, İsmail Nafiz	Prof	Çubukçu, Osman Cevdet	Prof
Aras, Kâzım	Prof	Çuhadar, Nurettin	Prof
Arel, Fahri	Prof	Dinçöz, Mehmet	Baş asist
Arısan, Feridun	Prof	Dizioğlu, Bekir	Prof
Arslanlı, Halil	Prof	Duru, Orhan	Asist
Artunkal, Tahsin	Doç	Egeli, Ekrem Şerif	Prof
Aru, Kemal Ahmet	Prof	Elbir, Halit Kemal	Doç
Avunduk, Fikret	Baş asist	Engez, Necati	Prof
Aydıncı, Aydın	Asist	Erbengi, Türkân	Doç
Aydınoğlu, Kemal	Baş asist	Erel, Muhittin	Prof
Baruh, Selim	Baş asist	Erel, Şinasi Hakkı	Prof
Başgil, Ali Fuat	Prof	Eren, Hasan	Prof
Baştav, Şerif	Doç	Erez, Naşit	Prof
Bayramoğlu, S.	Doç	Ersümer, Aran	Doç
Bayrav, Süheyla	Prof	Ertuğ, Celal	Prof
Bengisu, Naci	Prof	Erzen, Afif	Prof
Benk, Adnan	Doç	Esat, Muzaffer	Prof
Berdan, Yusuf	Prof	Esen, Bülent Nuri	Prof
Berkan, İbrahim	Doç	Eyüpoğlu, Sabahattin M	Prof
Berker, Ferhan	Doç	Giritli, İsmet	Doç
Berker, Ratıp	Prof	Gökmen, Muhterem	Prof
Berkin, Necmettin	Doç	Göknil, Mazhar Nedim	Prof
Berkman, Ahmet Tevfik	Prof	Güçhan, Şinasi	Doç
Berkmen, Enver	Prof	Gürkan, Kâzım İsmail	Prof
Berksan, Necip	Doç	Gürsan, Cihat	Doç
Bilgiç, Emin	Prof	Güvener, Servet	Doç
Binan, Muhittin	Prof	Heilbronn, Mehpare	Doç
Birant, İzzet	Prof	Hızır, Abdülbaki Nusret	Prof
Birsch, Kemallettin	Prof	Irgat, Mina (Urgan)	Prof

İleri, Hilmi	Prof
İmre, Zahit	Doç
İnalcık, Şevkiye	Asist
İncedayı, Vedat Kerim	Prof
İpşiroğlu, Mazhar Şevket	Prof
Kamay, Behçet	Prof
Kansu, Olcay	Asist
Kantemir, İzzet	Prof
Karafaki, İbrahim Hakkı	Prof
Karahan, Abdülkadir	Doç
Kartal, Rana	Doç
Karyofili, Arlatidi	Asist
Kayalı, Halit	Doç
Kazancıgil, Tevfik Remzi	Prof
Keçecl, Yusuf	Doç
Koçaş, Hami	Prof
Köklü, Aziz	Prof
Kömürcüoğlu, Eyüp	Doç
Köprülü, Bülent	Doç
Küley, Müfide	Prof
Maskar, Üvela	Prof
Mavitan, Kudret	Prof
Mengüşoğlu, Takiyettin	Prof
Nalbantoğlu, Reşat	Prof
Nigâr, S.	Doç
Odman, Merih	Doç
Okandan, Recai Galip	Prof
Onat, Emin	Prof
Oran, Sabri	Prof
Orhon, Alaettin	Doç
Ozansoy, Fikret	Öğ. Görev
Öktem, Ziya	Prof
Önder, Ayhan	Asist
Ören, Rahmi	Prof
Özek, Ömer	Prof
Özkaya, Özer	Asist
Özyörük, Mukbil	Doç
Palavan, Selim	Prof
Paykoç, Zafer	Prof
Perin, Cevdet	Doç
Polvan, Necmettin	Prof
Sabis, Turgan	Prof
Safa, Orhan	Prof
Santur, Mustafa	Prof
Saraç, Celal	Prof
Saraçoğlu, Necibe	Doç
Saygun, Rauf	Doç
Saymen, F Hakkı	Prof
Selen, Hamid Sadi	Prof
Sezer, Baha	Doç
Sezgin, Fuat	Prof
Slavço,	Asist
Soysal, Şevket	Prof
Stomadiyadiz, Yani	Asist
Sur, Fadıl Hakkı	Prof
Taner, Haldun	Doç
Tanoğlu, Ali	Prof
Tezel, Ekrem Behçet	Prof
Timur, Hıfzı	Prof
Tolun, Attilla	Asist
Tongair, Ferih	Doç
Tornar, Orhan	Baş asist
Tunaya, Tarık Zafer	Prof
Tüker, Kenan	Prof
Utkular, İsmail	Doç
Uzluk, Feridun Nafız	Prof
Ülgür, Münir	Prof
Ünlüer, İhsan	Baş asist
Ünsaç, Orhan	Prof
Üstün, Ziya	Doç
Yalçınlar, İsmail	Doç
Yasa, Memduh	Doç
Yörük, Kemal A	Prof
Zarfçı, Arsan	Doç
Zeren, Zeki	Prof

(2) SAYILI CETVEL

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülgen (İlahiyat Fakültesine devir)
Prof. Süreyya Tanay (İzmir Tıp Fakültesine)
Doç. Dr. Ali Rıza Özbek (Matematikçi, Zonguldak Maden Tetkik Okulu)
Doç. Celal Erkan (Fizikçi, Zonguldak Maden Tetkik Okulu)

EK 2 B

12 EYLÜL 1980 DARBESİ'NDEN SONRA ÜNİVERSİTELERDEN ATILAN ÖĞRETİM ÜYELERİ (1402'LİKLER)

12 Eylül askeri yönetimi işbaşına geldiğinde, 12 Mart askeri darbe döneminden kalan 15.05.1971 tarihli 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu ile 20.03.1964 tarihli Güvenlik Soruşturması Yönergesi'ni hazır bulmuştu. Henüz sıkıyönetim yetkililerinin insanların görevlerine son verme yetkisi yoktu.[282]

Milli Güvenlik Konseyi (MGK- darbe yapan 5 Silahlı Kuvvetler komutanı)[283] yönetime el koyar koymaz Sıkıyönetim Kanunu'nu baştan sona değiştirdi. Askeri yönetimin yetkileri sınırsızca artırıldı. *İlk değişiklik*, 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesine yeni bir fıkra eklenmesi oldu (Ekim 1980):

> Sıkıyönetim komutanlarının, bölgelerinde genel güvenlik, asayiş ve kamu düzeni açısından çalışmaları sakıncalı görülen veya hizmetleri yararlı olmayan kamu personelinin statülerine göre atanması veya işine son verilmesi, yerel yönetimde çalışanların görevden uzaklaştırılması veya işlerine son verilmesi hakkındaki istemleri ilgili kurum ve organlarca yerine getirilir.

282 Özen, Haldun (2002), *Entelektüelin Dramı: 12 Eylül Cadı Kazanı*, İmge Kitabevi, s. 33.

283 Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun.

İkinci değişiklikle (14.11. 1980, 2342 Sayılı Kanun) sıkıyönetim yetkililerine karşı idari davalar açılamayacağı, onların hukuki sorumlulukları olmadığı yasalaştı.[284]

Sonra Yükseköğretim Kanunu'na (2547 Sayılı Kanun) 20 Nisan 1982'de eklenen bir maddeyle YÖK'e, üniversitelerdeki bütün idari kademelerdeki hocaları istediği gibi görevden alma yetkisi verildi.[285]

Sıkıyönetim Kanunu'ndaki *üçüncü değişiklikle* (30.12.1982, 2766 Sayılı Kanun), yukarıda alıntıladığımız maddeye ek olarak, işlerine son verilen kamu görevlilerinin "bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılamayacağı" maddesi getirildi. [286]

Bu son askeri darbe ve sonrası uygulamalarda görüldüğü gibi, Türkiye'de yapılan her üç askeri darbe ve sonrasındaki bütün temel insan hakları ihlalleri ve hukuksuzluklar, yasalar çıkarılarak gerçekleştirildi.

12 Eylül 1980 darbesi sonrasında kamu görevlilerinin atılmaları 1983'te zirveye ulaştı: 5000 kamu görevlisi sorgusuz sualsiz, gerekçesiz, bütün özlük hakları gasp edilerek işlerinden atıldı. Tabii bütün bu sürece "yoğun bir ihbar furyası" eşlik etti.[287] Daha sonra sıkıyönetimin kalktığı bölgelerde (örneğin İstanbul için 1985), 1402'likler idari mahkemelerde davalar açmaya başladılar. 1990'da değişik idare mahkemeleri kararlarını bağlayıcı olmak üzere Danıştay'ın içtihatları birleştiren bir kararından sonra atılan kamu görevlilerinin işlerine dönmesinin yolu açıldı. Yolu açıldı ama kaç kurum bu kararı uyguladı ya da başka zorluklar çıkardı meçhul. Kaç kişi dönebildi bilmiyoruz. Ayrıca atılan insanların adlarının tam listesini de belgeleyemiyoruz ama bunların Genel Kurmay ve YÖK arşivlerinde olduğunu 1402'liklerle ilgili, kendisi de 1402'lik olan ve ölümün-

284 *Ibid*, s. 37.

285 *Ibid*, s. 39.

286 *Ibid*, s. 41.

287 Yılmaz, Turan (1990), *1402'likler*, Ankara: Açelya Yayıncılık, s. 16.

den hemen önce hacimli bir araştırma kitabını bitiren Haldun Özen'den öğreniyoruz.

Özen'in 500 sayfalık kitabının ekinde 593 isim var ancak, bu listede ilgili isimlerin nerelerden, nasıl (atılarak mı, istifa ederek mi) ayrıldıklarının tasnifi yok; Güney Gönenç'in danışmanı olduğu ve hazırlanmasına büyük emek verdiği *Bilim ve Sanat* dergisinde ise yalnızca üniversitelerden 1402'yle ve YÖK'ce görevine son verilen 327, bu uygulamaları protesto etmek amacıyla ya da koşullara dayanamayarak istifa ya da emeklilik yoluyla ayrılan 861 isim tespit edilebilmiş.[288] Açıklamada listenin çok eksik olduğu, YÖK kanalıyla işine son verilenlerin listedekilerden en az iki kat fazla olduğunun YÖK açıklamalarından bile çıkarılabildiği belirtiliyor. Gazeteler ne yazdıysa ancak onları bilebiliyoruz; ilgili arşivlere erişimin de "yasak" olduğunu hatırlayalım.

Artık tarihsel belge niteliğinde olan üniversitelerden görevlerine son verilenlerin listesini, isimlerine ulaşamadığımız, içlerinde edebiyat, sanat, tiyatro adamları, öğretmenler ve diğer mesleklerden 5000 kamu görevlisi adına da bir saygı duruşu olarak 24 yıl sonra ikinci kez yayınlıyoruz.

288 *Bilim ve Sanat*, sayı 38, Şubat 1984 ve Nisan 1984.

12 EYLÜL 1980 DARBESİ SONRASINDA GÖREVİNE SON VERİLENLER VE AYRILAN ÖĞRETİM ÜYELERİ[289]

Üniversite	Görevine Son Verilenler	Görevden Ayrılanlar	Toplam
Ankara	90	136	226
Atatürk	8		8
Boğaziçi	1	58	59
Dicle	2	6	8
Dokuz Eylül	15	19	34
Ege	101	24	125
Gazi	30	30	60
Hacettepe	6	26	32
İstanbul	24	86	110
İstanbul Teknik		107	107
Karadeniz	3	7	10
Marmara	1	13	14
Mimar Sinan		4	4
Orta Doğu Teknik	16	312	328
Selçuk	27		27
Trakya		1	1
Uludağ	3	32	35
Toplam	327	861	1188

289 *Bilim ve Sanat*, sayı 40, Nisan 1984, s. 4-7.

1402 SAYILI SIKIYÖNETİM YASASIYLA VE YÖK TARAFINDAN GÖREVLERİNE SON VERİLEN ÖĞRETİM ÜYELERİ[1]

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Siyasal Bilgiler Fakültesi

Prof. Dr. Rona Aybay
Prof. Dr. Korkut Boratav
Prof. Dr. Tuncer Bulutay
Prof. Dr. Kurthan Fişek
Prof. Dr. Cevat Geray
Prof. Dr. Bahri Savcı
Prof. Dr. Cem Eroğul
Prof. Dr. Alpaslan Işıklı
Doç. Dr. Yılmaz Akyüz
Doç. Dr. Mete Tunçay
Y. Doç. Dr. Yazgülü Aldoğan*
Y. Doç. Dr. Süleyman Gedik*
Y. Doç. Dr. Haluk Gerger*
Y. Doç. Dr. Şehmus Güzel*
Y. Doç. Dr. Tülin Hoşgör*
Y. Doç. Dr. Baskın Oran
Y. Doç. Dr. Işıl Özkan*
Öğ. Gör. Rıfat Aras*
Ar. Gör. Dr. Ayşe N. Alpay*
Ar. Gör. M. Fatih Coşar*
Ar. Gör. Fadıl Kocagöz*
Ar. Gör. Erol Mutlu*
Ar. Gör. Güner Ulaş*
Ar. Gör. Dr. Nazif Gürdoğan*
Ar. Gör. Mehmet E. Yıldırım*

Hukuk Fakültesi

Doç. Dr. Nurkut İnan
Y. Doç. Dr. Anıl Çeçen*

Fen Fakültesi

FİZİK BÖLÜMÜ

Prof. Dr. Burhan Cahit Ünal
Ar. Gör. Hanaslı Gür*

KİMYA BÖLÜMÜ

Doç. Dr. Osman Gürel*
Doç. Dr. Ayhan Zeren*
Dr. Faruk Aktuzlu*
Dr. Gültekin Yıldız*

JEOLOJİ BÖLÜMÜ

Y. Doç. Dr. Ahmet Güven*
Y. Doç. Dr. Nuri Terzioğlu*
Dr. A. Tuğrul Başokur*

---

1 *Bilim ve Sanat*, sayı 38, Şubat 1984. Derginin notu: (*) işaretliler YÖK ya da rektörlüklerce görevden alınanlar; diğerleri 1402'ye göre atılanlar.

Ar. Gör. Hıdır Çağlayan*
Ar. Gör. Zehra Özmen*
Ar. Gör. Yılmaz Soysal*
Ar. Gör. Erdal Şenöz*
Ar. Gör. Hikmet Tümer*

BİYOLOJİ BÖLÜMÜ
Doç. Dr. Atabay Düzenli*
Dr. Atilla Yanıkoğlu*
Ar. Gör. M. Ali Akpınar*
Ar. Gör. Ali Karakaya*
Ar. Gör. Mehmet Ali Yılmaz*

ÇEŞİTLİ BÖLÜMLERDEN
Dr. Nurhan İnce*
Okut. Hasan Kaya Öztaş*

Veteriner Fakültesi
Öğr. Gör. Dr. Yücel Akıncı*
Ar. Gör. Dr. Engin Sakarya*
Dr. Mehmet Olgun*
Dr. Cahit Yılmaz*
Dr. Cezmi Sapancı*
Ar. Gör. Nuri Çağış*
Ar. Gör. Bekir Örs*
Ar. Gör. Savaş Ünal*

Tıp Fakültesi
GENEL CERRAHİ
Doç. Dr. Nusret Araş*
Doç.Dr. Ragıp Çam*
Doç. Dr. Ercüment Kuterdem*
Doç. Dr. Atilla Toruner*
Dr. Oğuz Karlıyıl*

ÜROLOJİ
Doç. Dr. Kadri Anafarta*

KADIN-DOĞUM
Doç. Dr. Gülay Kurtay*
Uz. Dr. Demir Özbaşar*

RADYOLOJİ
Uz. Dr. Erkan Yavuz Yılmaz*

ORTOPEDİ
Doç. Dr. Oğuz Polatkan*

ANESTEZİ
Dr. Aynur Oğuz*

GÖZ
Doç. Dr. Esin Fırat*

GÖĞÜS HASTALIKLARI
Doç. Dr. Efşin Pınar*

İÇ HASTALIKLARI
Uz. Dr. Engin Baykal*
Uz. Dr. Yıldırım Çınar*

Uz. Dr. S. Kaya Gürlek*
Uz. Dr. Halime Küçükyılmaz*
Uz. Dr. Saniye Şen*
Uz. Dr. Turhan*

ÇOCUK HEKİMLİĞİ
Uz. Dr. Ferhan Gürpınar*
Uz. Dr. Meliha Kaygısız*
Uz. Dr. Gönül Oğuz*

FİZİK TEDAVİ
Uz. Dr. Fatma*

PSİKİYATRİ
Doç. Dr. Haluk Özbay*

KULAK-BURUN-BOĞAZ
Doç. Dr. Mustafa Çalgüner*

KLİNİK ÖNCESİ BİLİM DALLARI.
Prof. Dr. Ziya Güner Prof.
Dr. Aliye Erkoçak
Uz. Dr. Levent Bingöl*

GASTROENTEROLOJİ
Doç. Dr. Erdem Alptuna*

TOPLUM HEKİMLİĞİ
Doç. Dr. Recep Akdur*
Dr. Ege Süzer*
Dr. Ferruh Yavuz*
Dr. Ata Soyer*

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Y. Doç. Dr. Kurtuluş Kayalı*

ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Fen - Edebiyat Fakültesi

BİYOLOJİ BÖLÜMÜ
Y. Doç. Dr. B. Arif Bilgen

FİZİK BÖLÜMÜ
Doç. Dr. Yeter Göksu

MATEMATİK BÖLÜMÜ
Doç. Dr. Cemal Koç

SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ
Y. Doç. Dr. Ünal Nalbantoğlu

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

EKONOMİ BÖLÜMÜ
Prof. Dr. Yakup Kepenek
Ar. Gör. Neyyir Kalaycıoğlu*

İŞLETME BÖLÜMÜ
Ar. Gör. Yıldırım Koç

KAMU YÖNETİMİ BÖLÜMÜ
Y. Doç. Dr. Gencay Şaylan*
Ar.Gör. Zeki Gürel*

Mühendislik Fakültesi

ELEKTRİK MÜH. BÖLÜMÜ

Doç. Dr. Güney Gönenç

Doç. Dr. Nazif Tepedelenlioğlu

KİMYA MÜH. BÖLÜMÜ

Doç. Dr. Jale Akyurtlu

Yabancı Diller Okulu

TEMEL İNGİLİZCE BÖLÜMÜ

Ar. Gör. Dilek Tözeren*

Ar. Gör. Kadriye Göksel*

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Hukuk Fakültesi

Prof. Dr. Servet Armağan

Prof. Dr. Hüseyin Hatemi

Prof. Dr. Rona Serozan

Prof. Dr. Server Tanilli

Doç. Dr. Yücel Sayman

Doç. Dr. Bülent Tanör

Siyasal Bilgiler Fakültesi

Prof. Dr. Aydın Aybay

Prof. Dr. Murat Sarıca

İktisat Fakültesi

Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu

Prof. Dr. Nuri Karacan

Prof. Dr. İdris Küçükömer

Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Abdülkadir Karahan

Tıp Fakültesi

Prof. Dr. Gencay Gürsoy

Prof. Dr. Üstün Korugan

Prof. Dr. Günsel Koptagel-İlal

Prof. Dr. Metin Özek

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

İktisadi ve İdari İlimler Fakültesi

Doç. Dr. Yalçın Küçük

Doç. Dr. Meriç Öztürkcan*

Dr. Figen Günalp*

Ar. Gör. A. İhsan Aşıkalioğlu*

Ar. Gör. Celal Aydın*

Ar. Gör. Orhan Seçilergil*

Basın Yayın Y.O.

Öğ. Gör. Mahmut Tali Öngören*

Öğ. Gör. İbrahim Demirel*

Tıp Fakültesi

Doç. Dr. Tahir Hatiboğlu

Bolu Sevk ve İdare Y.O.

Ar. Gör. Ömer Karahasan*

Eczacılık Fakültesi

Ar. Gör. Evrensel Karabatak*

Ar. Gör. Hürriyet Bayram*

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

Mühendislik Fakültesi

KİMYA BÖLÜMÜ

Doç. Dr. Ateş Akyurtlu

Doç. Dr. Ömer Kuleli

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

EKONOMİ BÖLÜMÜ

Doç. Dr. Abdülkadir Ateş

Nüfus Etütleri Enstitüsü

Dr. Ali Balamir*

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Fen - Edebiyat Fakültesi

Dr. Mehmet Akçay*

Dr. Mehmet Baykal*

Dr. Hasan Ceylan*

Dr. Hasan Dalgın*

Dr. Ünal Erdem*

Dr. Ümit Erdemli*

Dr. İbrahim İlkan*

Dr. Hüseyin Koru*

Dr. Hasan Ali Sayman*

Dr. Mecit Vural*

Ar. Gör. Ahmet Akbaş*

Ar. Gör. Cengiz Biçer*

Ar. Gör. Celal Çeşmeli*

Ar. Gör. Kamuran Elbeyoğlu*

Ar. Gör. Ramazan İkiz*

Ar. Gör. Kemal Kocabaş*

Ar. Gör. Asuman Külahlı*

Ar. Gör. Adil Okan*

Ar. Gör. Tuğba Öksel*

Ar. Gör. Ertuğrul Özcivelek*

Ar. Gör. Orhan Özçelik*

Ar. Gör. Feridun Özmen*

Ar. Gör. Oğuz Pervan*

Ar. Gör. Muharrem Soytürk*

Ar. Gör. Tayibe Uç*

Ar. Gör. Canan Urubay*

Ar. Gör. Asuman Yılmaz*

KARADENİZ ÜNİVERSİTESİ

Mühendislik - Mimarlık Fakültesi

Prof. Dr. Erdem Aksoy

Prof. Dr. Özgönül Aksoy

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

EKONOMİ BÖLÜMÜ

Prof. Dr. Kıvanç Ertop

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

EKONOMİ BÖLÜMÜ

Prof. Dr. Oya Köymen

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

Fen - Edebiyat Fakültesi

Doç. Dr. İ. Hakkı Duru*

EGE ÜNİVERSİTESİ

Tıp Fakültesi

Prof. Dr. Yavuz Aksu
Prof. Dr. Dündar Berkan
Prof. Dr. Cumhur Ertekin
Prof. Dr. Hayrullah Kocaoğlu
Prof. Dr. Veli Lök
Prof. Dr. Erol Mavi
Prof. Dr. Türkan Süren
Prof. Dr. Ahmet Terek
Prof. Dr. Oya Tuncer*
Doç. Dr. Ataman Tangör
Uz. Dr. Meltem Ağzıtemiz*
Uz. Dr. Celil Demircan*
Uz. Dr. Ahmet Dilsiz*
Uz. Dr. Malik Dülgeroğlu
Uz. Dr. Hüseyin Güney
Uz. Dr. Hülya Güven*
Uz. Dr. Serpil Salaçin*
Uz. Dr. Nuri Sarmaşık*
Uz. Dr. Baki Satış
Uz. Dr. Osman Seçkin*
Uz. Dr. Oya Tangör
Uz. Dr. Bülent Zeren

Fen Fakültesi

Prof. Dr. Abdullah Kızılırmak
Prof. Dr. Fikret Ozansoy*
Prof. Dr. Necdet San *
Doç. Dr. Şükrü Bozkurt
Doç. Dr. Hüseyin Tural
Doç. Dr. Fevzi Ünlü*
Doç. Dr. Hüseyin Yıldırım
Dr. Rahmi Bilaloğlu*
Dr. Rahmi Çevik*
Dr. Ali Yener Ertan*
Dr. Nevzat Kavcar*
Dr. Hale Pekerten*
Dr. Renan Pekünlü*
Dr. Mehmet Sabancı*
Dr. Birol Temelkuran*
Yük. Müh. Engin Çörüşlü*
Yük. Müh. Erdinç İkizoğlu*
Yük. Müh. Mustafa Tunçgenç*

Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. Süleyman Çetin Özoğlu*
Doç. Dr. M. Fuat Bozkurt
Doç. Dr. Tahsin Yılmaz
Y. Doç. Dr. Şevki Eker*

Ar. Gör. Sibel Armağan*
Ar. Gör. Reşide Kabadayı*
Ar. Gör. Mehtap Tamer*
Ar. Gör. Halil Ünlü*
Ar. Gör. Sabahattin Yıldırım*

Ziraat Fakültesi

Prof. Dr. Nihat Aktan*
Prof. Dr. Tayyar Bora
Prof. Dr. Metin Şengonca*
Dr. Süer Anaç*
Dr. Tuncay Gürarda*
Dr. Mustafa Kaymakçı*
Dr. Tayfun Özkaya*
Dr. Bülent Pekerten
Dr. Hikmet Soya*
Dr. Tayfur*
Ar. Gör. Necdet Öngen*

Kimya Fakültesi

Doç. Dr. Türsen Demir*
Doç. Dr. Levent Yüceer*
Y. Doç. Dr. Aycıl Kayalı*

Buca Eğitim Fakültesi

Ali Akdayı*
Mehmet Ali Başkurt*
Tayyar Emiroğlu*
Süleyman Kıvrak*
Hakkı Kıvrak*
Serap Onur*
Sabahattin Özdemir*
Mete Sezgin*
Müfit Sönmez*
Süleyman Tire*
Cemil Tatlıbal*
Mehmet Ali Yavuz*
Ramazan Zeytin*

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Makine Fakültesi

Doç. Dr. Hüseyin Balcı*
Dr. Zafer Güney*
Dr. Fikri Kahraman*
Dr. İlker (...)

Güzel Sanatlar Fakültesi

Prof. Dr. Gültekin Oransay
Öğr. Gör. Erdinç Gönenç

İşletme Fakültesi

Prof. Dr. Cengiz Pınar
Doç. Dr. Bülent Himmetoğlu*

Aydın Turizm Yüksekokulu

Doç. Dr. Ramazan Abay

Maden Fakültesi

Doç. Dr. İsmet Uskut

GÖREVLERİNE SON VERİLEN ÖĞRETİM ÜYELERİ

-Ek Liste[1]

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. Ünal Alıcı
Doç. Dr. Ensar Aslan
Doç. Dr. Sümer Haşimoğlu
Doç. Dr. Mehmet Uslu
Dr. Süleyman Acar
Dr. Ediz Haşimoğlu
Ar. Gör. Yalçın Yetkin
Ar. Göre. Rıfat Yıldız

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

Öğ. Gör. Ali Aydın

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

Dr. Meryem Koray
Dr. Ali Saydam
Ar. Gör. Hatice Abay
Ar. Gör. Mustafa Demirci
Ar. Gör. Hamit Tuzcuoğlu

EGE ÜNİVERSİTESİ

Uz. Dr. Doğan Akya
Uz. Dr. Ahmet Arıkan
Uz. Dr. Hamdi Arslan
Uz. Dr. İrfan Asil
Uz. Dr. Perihan Asil
Uz. Dr. Ergun Başar
Uz. Dr. Aslan Bora
Uz. Dr. Hüseyin Ergüllü
Uz. Dr. Sabiha Ergüllü
Uz. Dr. Nezih Ertekin
Uz. Dr. Kudret Güven
Uz. Dr. Gündüz İnce
Uz. Dr. Ahmet Karaaslan
Uz. Dr. Sevim Karaaslan
Uz. Dr. Levent Kösten
Uz. Dr. Nuray Kumbul
Uz. Dr. Erol Mir
Uz. Dr. Süha Miral
Uz. Dr. Deniz Mişçi
Uz. Dr. Fikret Öztop
Uz. Dr. Ekrem Özyer
Uz. Dr. Fatma Uygur
Uz. Dr. Nuray Yıldırım
Uz. Dr. Ayşe Yücel
Ar. Gör. Nihat Hantekin

---

1 *Bilim ve Sanat*, sayı 40, Nisan 1984. Bu listedekilerin görevlerine nasıl son verildiği tam olarak bilinmiyor.

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

Öğ. Gör. Ülgen Arıkök
Öğ. Gör. Orhan Demiraslan
Öğ. Gör. Özgür Ecevit
Öğ. Gör. Tanju Kaptanoğlu
Öğ. Gör. Servet Kılıç
Öğ. Gör. Yalçın Oğuz
Öğ. Gör. Öner Olcay
Öğ. Gör.Yıldırım Parlar
Öğ.Gör.Yurdanur Sepkin
Öğ.Gör. Yılmaz Tüzer
Öğ. Gör. Önder Uz
Öğ. Gör. Ahmet Uzel
Ar. Gör.Ömer Karasapan
Ar. Gör. Ülker Bakır
Ar. Gör. Fatma Garan
Ar. Gör. Mehmet Göktepe
Ar. Gör. Meral Hoşcan
Ar. Gör. Lale Tacer
Ar. Gör. Ahmet Teralı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

Dr. Mehmet A. Oturan
Öğ. Gör. Güven Etkin

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Prof. Dr. Tahsin Yazıcı (edebiyat)
Uz. Dr.Erdem Altay
Uz. Dr. İhsan Ünlüer
Uz. Dr. Veli Yedigün
Ar. Gör. Tülin Koray
Ar. Gör. Zekai Seçkiner
Ar. Gör. Mukaddes Yelkenci
Ar. Gör. Neşe Yıldırım

KARADENİZ ÜNİVERSİTESİ

Seba Öztürk

ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Öğ. Gör. Nesrin Özyaycı
Ar. Gör. Esat Yarar

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. Cevdet Atay
Doç. Dr. M. Nuri Karaahmetoğlu
Dr. Hasan Aşkan

EK 3

TARIMLA İLGİLİ İSTATİSTİKLER

Toprak Dağılımı Verileri

Bu veriler toprak dağılımının ne ölçüde eşitsiz olduğunu ve zamanla nasıl değiştiğini göstermek için kullanılır. Tarım sayımları 1927, 1950 (52), 1963, 1970, 1980, 1991 ve 2001 yıllarında yapıldı. Yalnızca 1952 ve 1991 sayımlarında il düzeyindeki toprak dağılımı verileri yayınlandı. Bölgesel verileri ise ancak il bilgilerinden çıkarmak mümkündür. Sayımlarda kullanılan bölgelere giren iller zamanla değiştiğinden, karşılaştırmalar yapmak için ayrıca ek hesaplar gerekmektedir. Örneğin:

1952, 1970 ve 1991'de bölge illeri

1952	1970	1991
Hakkâri+Mardin +Siirt	Hakkâri+Mardin+Siirt	Hakkâri+Mardin +Siirt + Şırnak +Batman
Niğde+Kayseri+ Kırşehir þehirþehir	Niğde+Nevşehir+ Kayseri+Kırşehir	Niğde+Nevşehır +Kayseri+ Kýrşehir+ Aksaray
Ankara	Ankara	Ankara+ Kırıkkale
Gümüşhane	Gümüşhane	Gümüşhane + Bayburt
Kocaeli	Kocaeli+Sakarya	Kocaeli + Sakarya
Konya	Konya	Konya+Karaman
Malatya	Malatya+Adıyaman	Malatya+ Adıyaman
Manisa	Manisa+Uşak	Manisa+Uşak
Seyhan	Adana	Adana

1.Bölge Ortakuzey	2. Bölge Ege	3. Marmara	4. Akdeniz	5. Kuzeydoğu
Ankara+ Kırıkkale	Aydın	Bursa	Adana	Ağrı
Bilecik	Balıkesir	Edirne	Antalya	Artvin
Bolu	Burdur	İstanbul	Gaziantep	Erzincan
Çankırı	Çanakkale	Kırklareli	Hatay	Erzurum
Çorum	Denizli	Kocaeli	İçel	Kars
Eskişehir	Isparta	Sakarya	K.Maraş	
Kırşehir	İzmir	Tekirdağ		
Kütahya	Manisa			
Uşak	Muğla			
Yozgat				

6. Bölge Güneydoğu	7. Bölge Karadeniz	8. Bölge Ortadoğu	9. Bölge Ortagüney
Bingöl	Giresun	Adıyaman	Afyon
Bitlis	Gümüşhane+Bayb	Amasya	Kayseri
Diyarbakır	Kastamonu	Elazığ	Konya+ Karaman
Hak+Mar+Si+Şı+Ba	Ordu	Malatya	Nevşehir
Muş	Rize	Sivas	Niğde+ Aksaray
Ş.Urfa	Samsun	Tokat	
Van	Sinop	Tuncell	
	Trabzon		
	Zonguldak		

Tarım sayımları 10 farklı işletme ölçeğine ya da toprak grubuna göre düzenlendiğinden bu verileri "küçük-orta-büyük" topraklı köylüler olarak tasnif etmek analizleri kolaylaştıran bir yöntemdir. Yetiştirilen ürün türü, toprağın verimliliği, kullanılan teknoloji, pazarlanan ürün oranı, kullanılan tarım işçisi sayısı vb. ölçütlerle ilgili bulunabilen veriler ise sınıflandırmayı daha anlamlı kılabilmektedir. Örneğin, 10 dönümlük bir seranın getirdiği gelir, aynı miktardaki kurak ve tahıl ekilen bir toprağın gelirinden çok daha yüksektir. Hiçbir tarım sayımında topraksızlarla ilgili güvenilir bilgiler bulunmamaktadır.

Önce Cumhuriyet'in ilk tarım sayımı verilerinin bir özetini sunalım.

1927 Tarım Sayımı verilerine göre bölgesel bilgiler

Bölgeler	Ekili alandaki pay %	Çiftçi nüfus %	Aile başına net ekili dönüm	Tarım makineleri dağılımı %	Tahıl alanı %	Baklagil alanı %	Sınai bitki alanı %
1.Ortakuzey	19,1	16,4	27,8	25,2	20,3	15,0	4,9
2.Ege	19	17,4	25,2	11,7	17,5	36,7	27,8
3 Marmara	12,1	9,5	31,4	6,9	12,1	9,2	13,6
4.Akdeniz	11,3	6,8	40,5	19,3	9,6	6,5	38,1
5.Kuzeydoğu	4,7	5,6	22	6,1	5,1	1,1	1,5
6.Güneydoğu	4,3	5,0	20,2	3,5	4,7	2,9	0,6
7.Karadeniz	9,9	17,7	14,9	10,8	10,1	11,5	6,4
8.Ortadoğu	7,8	10,5	20,1	1,9	8,3	5,2	3,3
9.Orta güney	11,8	11,1	20,1	14,6	12,3	11,8	3,9
Türkiye	100,0	100,0	24,9	100,0	100,0	100,0	100,0

Toprak gruplarının en genel tanımını şöyle yapabiliriz. *Küçük köylünün* toprak ve hayvan varlığı ile üretim hacmi, ailesinin asgari geçimine yetmeyecek ya da ancak yetebilen bir gelir sağlar. Dolayısıyla bu gruptaki köylüler sürekli ek gelir kaynağı bulmak, başkalarının yanında ücretli işçilik yapmak ihtiyacında olur ve tüketim gereksinimleri için ya da hayvanlarının ölmesi, düğün gibi olaylarda borçlanırlar. "Parsel" ya da "cüce" işletme olarak tanımlanabilen küçük işletme grubunun en alt kesimlerinde, toprak artık temel geçim kaynağı olmaktan çıkmıştır. Nitekim 1963 Tarım Sayımı sonuçlarını inceleyen Boratav, 1-20 dekar arasında toprağa sahip olanların kiraya verdiği toprağın, kirayla tutulan toprakları aştığını, daha büyük toprak mülkiyetinde ise ters yönde bir eğilimin olduğunu göstermiştir.[290] Cüce

290 Boratav, Korkut (1973), s. 787.

işletmelerin zaman içinde artışı, mülksüzleşmenin açık bir göstergesidir.

Orta köylü ailesi geçimini sağlayabildiği gibi iyi hasat yıllarına ve pazar koşullarına bağlı olarak belirli bir birikim de yapabilir.

Büyük topraklı köylü sermaye birikiminin mümkün olabildiği, ücretli emek kullanımı ve makineleşmenin diğer gruplara göre daha fazla olduğu işletme grubudur.

Bu tanımların ışığında değişik dönemlere ait küçük köylülük ya da geçimlik işletme büyüklüğüne ilişkin verilerin özeti aşağıda sunulmuştur.

1920-1940 arasında geçimlik toprak büyüklüğü 100 brüt, 50 net dekar olarak belirlenmişti.[291]

1971'de 5 kişilik bir köylü ailesinin asgari geçimlik geliri yılda 15.000 TL olarak bulunmuştu.[292] Fiyat artışları hesaba katılarak bu miktarın 1973'te 22.000 TL olması gerektiği hesaplandı.[293] 1970 Tarım Sayımı ve 1973 Gelir Dağılımı (DPT) verileriyle yapılan bir çalışmada da bütün bölgeler ortalaması olarak 30 dekardan küçük işletmelerin (% 58) bir köylü ailesinin asgari geçimini sağlayamadığı, 31-50 dekar grubunun (% 16), o dönemin "asgari geçimlik gelir"ini sağlayabildiği hesaplanmıştır.[294]

291 Bkz. Türkiye Bölümü, "Büyük Dünya Bunalımı ve 1930'lar" altbaşlığı.

292 Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı (1975), *Toprak ve Tarım Reformu ile İlgili Yürürlükteki Yasa ve Yönetmelikler*, s. 34.

293 DPT (1976a), Kırsal Refah Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Destekleme Politikaları Alt Komisyon Raporu;

294 Çınar, Mine; Köymen (Silier), Oya (1979), s. 49-50.

Tarımsal gelir dağılımına göre küçük (asgari geçimlik)-orta-büyük işletme dağılımları[295]

Gelir grubu TL	Hane halkı %	Gelir %	Toprak grubu (Dekar)	İşletme %	Toprak %
≤15.000	61,0	18,0	<30	57,2	15,5
15.000-25.000	17,3	16,5	31-50	15,6	12,2
25.000 +	21.7	65,5	50 +	27,2	73,3
100.000 +	2,4	22,6	200 +	3,7	29,8
200.000 +	0.8	13,1	500 +	0,6	11,9

1970'lerde bölgelere göre asgari geçimlik toprak miktarı [296]

Bölge	Dekar	Ortalama gelir TL
Karadeniz	30	5865
Akdeniz	40	4581
Ege-Marmara	50	3690
İç Anadolu	80	2510
Doğu Anadolu	130	1600
Türkiye	70	3126

1973 köy geçinme endeksine uyarlanmış asgari geçimlik gelir ölçütü yılda 20.560 liraya göre:

İç Anadolu'da 90 dönüm
Karadeniz 40 dönüm
Ege-Marmara 60 dönüm
Akdeniz 50 dönüm
Doğu Anadolu 140 dönüm.[297]

295 DPT (1976b), *Gelir Dağılımı 1973*, yayın no 1495, Ankara, s. 100; DİE (1979), *1970 Genel Tarım Sayımı*, yayın no 904; Çınar; Köymen (1979), s. 49.

296 DPT (1976a), s. 9-10; Çınar; Köymen (1979), s. 46.

297 Ulusan, Aydın (1980), s. 143.

1968-1969 verileri kullanılarak, "yeter gelirli işletme" Doğu Anadolu'da kuru tarım yapılan ve tahıl üretilen yörelerinde, 100-200 dekar (net ekili alan 50-100 dekar) olarak belirlenmiştir.[298]

1972 yılı için İbrahim Aksöz'ün yaptığı bir araştırmada, Ege Bölgesi'nde "yeter-gelirli" işletme biriminin turfanda sebzecilik yapanlar için 9, tütünde 49 ve pamukta 101 dekar olduğu saptanmıştı.

Aynı yıl için Çukurova yöresinde, Onur Erkan sulu tarım koşullarında kendini yeterli işletme büyüklüğünü 48, kuru tarımda 134 dekar olarak belirlemiştir.[299]

Değişik araştırmacılara göre küçük-orta-büyük işletmeler (işletme yüzdeleri, 1970 Tarım Sayımı'na göre):

	Toprak grubu (dekar)	Toplam işletmelere göre %
Cüce İşletme	1-50	75,1
Küçük İşletme	51-100	14,7
Orta İşletme	101-500	9,7
Büyük İşletme	501+	0,5

Boratav[300]

	Toprak grubu (dekar)	Toplam İşletmelere göre %
Küçük Üretici	<50	75,1
Orta Üretici	51-200	21,8
Kapitalist Çiftçi	201+	3,1

Özgür[301]

298 Köymen, Oya (1976b), s. 39.

299 Erkan, Onur (1973) Adana Merkez İlçesi Oya Bölgesinde Yeter Gelirli Tarımsal İşletme Büyüklüğü Üzerine Bir Araştırma, s. 8-9. (Ege Bölgesi'ne ilişkin veriler bu araştırmadan alınmıştır.)

300 Boratav, Korkut (1973), s. 786.

301 Özgür, Ö, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, Ankara, s. 146, 148.

	Toprak grubu (dekar)	Toplam işletmelere göre %
Yoksul Köylü	1-20	48,2
Küçük Köylü	21-50	26,9
Orta Köylü	51-200	14,7
Zengin Köylü	201-999	10,1
Toprak Ağası	1000 +	0,1

Sencer, M.[302]

	Toprak grubu (dekar)	Toplam işletmelere göre %
Cüce İşletme	<20	44,1
Küçük İşletme	20-100	44,4
Orta İşletme	100-500	10,9
Büyük İşletme	500 +	0,6

Varlıer[303]

302 Sencer, Muzaffer (1971), *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, Ant Yayınları, s.165.

303 Varlıer, O (1978), *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, DPT yayını, s. 9

Tarım sayımları[304]

A: İşletme sayısı	1950	1970	1991	2001
İşletme grubu (dekar)	A	A	A	A
<50	1.570.200	2.228.870	2.659.738	1.959.123
50-99	552.000	479.391	713.141	560.049
100-199	259.800	239.245	383.323	327.363
200-499	107.400	95.536	173.774	153.685
500 +	38.400	17.478	36.818	21.907
Toplam	2.527.800	3.060.520	3.966.802	3.022.127
Toplam Nüfus	20.947.188	35.605.176	56.473.035	67.803.927
Köy Nüfusu	15.702.851	21.914.075	22.816.760	23.797. 653
Köy nüfusu (%)	74,96	61,55	40,99	35,10
B: Toprak büyüklüğü (dekar)	1950	1970	1991	2001
	B	B	B	B
<50	36.259.210	39.421.828	51.889.612	39.344.099
50-99	40.119.600	32.549.792	46.750.693	38.127.032
100-199	37.569.000	31.703.107	49.216.633	43.884.395
200-499	32.316.600	26.367.024	46.487.432	42.075.497
500 +	48.255.000	17.596.335	40.166.623	20.917.200
Toplam	194.519.410	147.638.086	234.510.993	184.348.223

Sayım verilerine göre yaklaşık 50 yılda işletme sayısı 2,5 milyondan 3 milyona çıkarken, işlenen toprak miktarı da 194 milyon dekardan 184 milyon dekara düşüyor.

304 Tarım sayımları ve 2001 için http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=44&ust_id=13.

Tarımsal üretim ve tarım sayımlarına göre ekili topraklar[305]

Yıllar	Tarımsal üretim istatistiklerine göre ekili alan (000 hektar)	Tarım sayımlarına göre ekili alan (000 hektar)	Tarım sayımlarına göre işletme sayıları
1950 (1952)	17.361	19.452	2.527.800
1963	23.913	16.734	3.100.850
1970	24.296	17.065	3.058.905
1980	24.560	22.756	3.650.089
1991	23.721	23.451	3.966.822

Tarım sayımları ve diğer resmi tarım istatistikleriyle istatistikçi ve ekonometrici meslektaşlarımla[306] birlikte çok uğraştığımız için şunu rahatlıkla söyleyebilirim: Bu verilerin toplanırken içerdiği karmaşık ayrıntı düzeyi, toplanış biçimleri (beyana göre toprak mülkiyetinin tespiti), bazı bilgilerin hiç yayınlanmaması gibi faktörleri de göz önünde bulundurduğumuzda, bunları ihtiyatla kullanmak, ekonometrik sonuçlardan kesin değerlendirmelere gitmemek gerekiyor. Bu veriler ancak saha araştırma sonuçları ve diğer kaynaklarla kontrol edilerek ve zaafiyetleri belirtilerek kullanılabilir.

DİE yalnızca 1952 ve 1991 için il düzeyinde bilgileri yayınlamıştır. 1970 Tarım Sayımı'nın basılmamış bilgileriyle çalışan Boratav her il için ekili alan bilgilerini yayınlamış[307]; Çınar ve Köymen de 1970 il verilerini toprak gruplarına göre ayrıştırarak

305 DİE (1994b), *İstatistiksel Göstergeler*:1923-1992, yayın no1682, s. 143; DİE (1956), *1950 Tarım Sayımı Sonuçlar*, yayın no 371; DİE (1965) *1963 Tarım Sayımı*, yayın no 477; DİE (1979), *1970 Tarım Sayımı*, yayın no 904; DİE (1994a), *1991 Tarım Sayımı* yayın no. 1691. İllere göre toprak dağılımını gösteren 1952 Sonbahar Anketi'nin sonuçları 1950 *Tarım Sayımı*'nın içinde yayınlanmıştır.

306 Mine Çınar ve Meriç Öztürkcan

307 Boratav, Korkut (1973).

yayınlamıştır.[308] Her iki çalışmada da bir "kayıp topraklar" sorunu görülmüştür. Toprak reformu tartışmaları nedeniyle özellikle Boratav'ın gösterdiği gibi 200+ dönüm toprağı olanlar sayımda eksik beyanda bulunmuştur. Bu nedenle *1970 Tarımsal Yapı* istatistiklerinde ekili alan 24 milyon hektar gözükürken, 1970 Tarım Sayımı'nda 17 milyon hektar çıkmıştır.

Toprak dağılımı eşitsizliğini gösteren Gini endeksini (endeks 1'e yaklaştıkça eşitsizlik artıyor) tarım sayımları verilerine göre hesapladığımızda şu sonuçlar ortaya çıkıyor:

1952, 1970, 1991 tarım sayımlarına göre Gini endeksleri[309]

	52 gini	70 gini	91 gini	İller	52 gini	70 gini	91 gini
TÜRKİYE	0.615604	0.621802	0.609794				
Adana (Seyhan)	0.712315	0.613335	0.599155	Hatay	0.762707	0.681467	0.609504
Afyon	0.528852	0.493830	0.532674	Isparta	0.554514	0.570602	0.486381
Ağrı	0.542806	0.538761	0.570542	İçel	0.502261	0.578663	0.587078
Amasya**	0.385823	0.560235	0.532273	İstanbul	0.445350	0.600386	0.590490
Ankara + Kırıkkale	0.482449	0.572014	0.547027	İzmir	0.749240	0.564091	0.500426
Antalya	0.418468	0.610437	0.530972	K.Maraş	0.405095	0.618459	0.529297
Artvin (Çoruh) **	0.177551	0.505134	0.434131	Kars	0.453020	0.518217	0.531626
Aydın	0.449880	0.601999	0.565661	Kastamonu	0.450357	0.457489	0.423092
Balıkesir	0.435542	0.515497	0.478640	Kırklareli	0.345673	0.468842	0.472840
Bilecik	0.444322	0.438693	0.468432	Kocaeli+ Sakarya	0.431128	0.432024	0.479468
Bingöl	0.421251	0.668333	0.498827	Konya+ Karaman	0.646564	0.598364	0.606335
Bitlis	*	0.665994	0.677311	Kütahya	0.351366	0.458977	0.419649

308 Çınar; Köymen, (1979).

309 Köymen, Oya; Öztürkcan, Meriç (1997), "Land Distribution in Turkish Agriculture in the Last Quarter of the 20th Century", Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 97-02, Araştırma Raporu.

Bolu	0.402639	0.413720	0.419531	Malatya+ Adıyaman	0.470022	0.652337	0.585111
Burdur	0.459171	0.535856	0.487816	Manisa+ Uşak	0.448099	0.516215	0.519729
Bursa	0.526632	0.483449	0.440538	Muğla	0.513711	0.494102	0.468115
Çanakkale	0.667304	0.490468	0.470071	Muş	0.367543	0.568148	0.573024
Çankırı	0.403193	0.511467	0.503883	Ordu	0.468493	0.499791	0.430895
Çorum	0.408634	0.560430	0.538953	Rize**	0.346622	0.406580	0.355449
Denizli	0.515655	0.498217	0.518861	Samsun	0.449583	0.455319	0.463676
Diyarbakır	0.499152	0.708547	0.713846	Sinop	0.369654	0.389542	0.394757
Edirne	0.346337	0.413494	0.438536	Sivas	0.609918	0.498212	0.513901
Elazığ	0.462200	0.575887	0.607720	Tekirdağ	0.480228	0.528304	0.498863
Erzincan	0.680427	0.488248	0.593963	Tokat	0.422400	0.473222	0.434163
Erzurum	0.515293	0.574709	0.567166	Trabzon**	0.282515	0.474004	0.496891
Eskişehir	0.634161	0.568550	0.540783	Tunceli **	0.184222	0.527539	0.419284
Gaziantep	0.616296	0.635563	0.613203	Urfa	0.302975	0.617548	0.599568
Giresun	0.425171	0.506330	0.442018	Van	0.310498	0.556667	0.591584
Gümüşhane + Bayburt	0.508740	0.551334	0.574344	Yozgat	0.481881	0.515421	0.487720
H+M+S+Ş+B	0.685445	0.734868	0.733701	Zonguldak**	0.343100	0.462690	0.462473
Hakkâri, Mardin, Siirt, Şırnak, Bitlis				Nev+Niğ+ Kay+Kırş+ Aksaray	0.606595	0.583109	0.52762

(*) 1952 Sonbahar Anketi'nde Bitlis ve Hakkâri için veri yok.
(**) Bu iller için veriler yetersiz.

Bu değerlerden 1952-1991 arasında Türkiye genelinde Gini endeksine göre toprak dağılımı eşitsizliğinin biraz azaldığı ancak bazı illerde arttığı görülmektedir.

Toprak ve tarımsal gelir dağılımı

Eva Hirsch 1950 Tarım Sayımı verilerini kullanarak yaptığı doktora çalışmasında toprak dağılımı ile tarımsal gelirler arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.[310] Bulguları şöyle:

Köylü ailelerinin işlediği topraklar ve kazandıkları gelir

Aileler %	İşlenen toprak %	Net ürün geliri %	Net ürün ve hayvancılık geliri %	Tarımsal ve tarımsal olmayan bütün gelirler % (*)
En alt % 10		0.8	1	2.5
İkinci % 10	1.8	1.2	1.4	2.7
Üçüncü % 10	2.1	2	2.2	3.2
Dördüncü % 10	3.2	2.8	3.1	3.9
Beşinci % 10	4.5	3.6	4.2	4.7
Altıncı % 10	5.7	4.7	5.4	5.9
Yedinci % 10	7.5	6.3	6.9	7.1
Sekizinci % 10	10.1	8.5	9.3	9.1
Dokuzuncu % 10	15.3	12.9	13.7	12.9
En yüksek % 10	49.8	57.3	52.8	48
	100	100	100	100

(*) Faiz gelirleri hariç

Adaletsiz toprak ve kırsal gelir dağılımını gösteren bu verilere göre 1950'ye gelindiğinde, köylü ailelerin en yoksul % 20'lik dilimi, kırsal ürün gelirinin % 2'sini alırken, en yüksek gelirli % 10'u, % 57,8'ini almaktaydı.

310 Hirsch, Eva (1970), Poverty and Plenty on the Turkish Farm, A Study of Income Distribution in Turkish Agriculture, Modern Middle East Series No.1, The Middle East Institute of Columbia, Columbia University Press, New York.

Küçük ve büyük çiftçileri karşılaştırdığımızda, dekar başına elde edilen ürün gelirlerindeki eşitsizliğin nedeni (...) birçok büyük topraklı çiftçinin kazanç getiren ürünlerin yetişebildiği bölgelerde yoğunlaşmasıdır (Ege, Çukurova ve Akdeniz gibi). (...) Aynı bölgelerde bile büyük çiftçiler, küçük köylülere kıyasla daha çok kazanç getiren ürünleri (pamuk gibi) ekmektedir. Küçük topraklı köylüler isegenellikle geçimleri için gerekli ürünleri yetiştirmektedir. (...) Ürün gelirlerinin daha eşitsiz dağılımının nedeni, büyük çiftçilerin verimliliği artıran makineli tarım yapmasıdır. (...) Traktörler ortakçıların yerine geçtiği için, büyük çiftçiler (küçük köylülerin toprakları dahil) daha çok toprak kiralamaktadırlar. Oysa bunlar daha önce topraklarının bir bölümünü küçük köylülere kiralıyorlardı. Bu durum da küçük-büyük çiftçiler arasındaki eşitsizliği artırıcı olmuştur. 1952'den sonra meraların da sürülmesiyle gelir dağılımını eşitleyici etkisi olan hayvancılık gelirleri azalmıştır. [311]

311 *Ibid*, s. 171-173.

Traktör Verileri

Bölgelere göre traktör sayıları 1950-1991[312]

Bölgeler	1950	%	1952	%	1971	%	1991	%
1.Ortakuzey	1.379	14	4.421	14	20.179	17	127.932	18
2.Ege	2.562	26	8.063	26	26.213	22	151.822	22
3.Marmara	1.484	15	4.561	15	18.833	16	110.482	16
4.Akdeniz	3.002	30	7.097	23	20.621	17	74.969	11
5.Kuzeydoğu	32	0	477	2	2.279	2	16.415	2
6.Güneydoğu	318	3	1.968	6	4.450	4	24.035	3
7.Karadeniz	185	2	609	2	4.460	4	51.488	7
8.Ortadoğu	263	3	1.181	4	8.407	7	50.204	7
9.Ortagüney	680	7	3.038	10	13.380	11	95.475	14
TÜRKİYE	9.905	100	31.415	100	118.825	100	702.822	100

312 DİE (1956), *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*, Ankara, yayın no 371, s. 12-13; TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1954* (1955), Ankara, yayın no 363, s.13-31; DİE (1975) *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1971-1973, Ankara, yayın No.740; DİE (1992), *1991 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*, Ankara, yayın no1550.

1973 ve 1991'de bölgelere ve toprak gruplarına göre traktör sahipliği[313]

1973	Toprak gruplarına göre (dekar) traktörü olan işletmeler				
Bölgeler	<50	50-99	100-199	200+	Toplam
1-Orta Anadolu (bölgeler: 1+8+9)	81193	59769	55907	54880	251749
2-Karadeniz	34461	12498	8953	19610	75522
3-Ege ve Marmara	102384	85092	58580	13900	259956
4-Akdeniz	51081	36840	8434	5518	101873
5-Doğu Anadolu (bölgeler: 5+6)	77692	12124	9093	18825	117734
Türkiye	350729	200845	143813	109897	805284
1973	Toplam işletme sayıları				
Bölgeler	<50	50-99	100-199	200+	Toplam
1-Orta Anadolu (bölgeler: 1+8+9)	376109	123470	93389	65839	658807
2-Karadeniz	505693	63495	21455	19613	610256
3-Ege ve Marmara	643169	175382	71785	25963	916299
4-Akdeniz	398832	62292	12532	8024	481680
5-Doğu Anadolu (bölgeler: 5+6)	245244	82568	65060	29376	422248
Türkiye	2205280	507201	264220	148850	3125551

313 Varlıer (1978).

1991	Traktörü olan işletmeler				
Bölgeler	<50	50-99	100-199	200+	Toplam
1- Orta Anadolu (bölgeler: 1+8+9)	82412	84717	92942	75403	335474
2- Karadeniz	35191	19699	7556	2483	64929
3- Ege ve Marmara	158699	104532	58768	17840	339839
4-Akdeniz	41386	30596	17778	12625	102385
5- Doğu Anadolu (bölgeler: 5+6)	13667	14324	19658	29964	77613
Türkiye	331355	253868	196702	138315	920240
1991	Toplam işletme sayıları				
Bölgeler	<50	50-99	100-199	200+	Toplam
1- Orta Anadolu (bölgeler: 1+8+9)	656928	263249	172318	96902	1189397
2-- Karadeniz	549606	67483	18129	5046	640264
3- Ege ve Marmara	815360	194809	75899	21840	1107908
4- Akdeniz	339934	74769	31336	16157	462196
5- Doğu Anadolu (bölgeler: 5+6)	294195	112839	85641	70667	563342
Türkiye	2656023	713149	383323	173774	3926269

KAYNAKÇA

Abadan, Yavuz (1940), "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, Maarif Matbaası.

Acemoğlu, K, "Tapulama Kanununun Toprak Reformuna Tesiri", *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1965.

Ağırnaslı, N. "Toprak Dağıtımı", *Yurt ve Dünya*, sayı 33, Eylül 1943.

Aksoy, Suat (1969), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul.

Akşit, B. (1966), *"Az Gelişmiş Kapitalizm" ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.

Akşit, B. (2006), "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hane Halkı/Aile Araştırmaları", (Ed.) Eraydın, A. *Değişen Mekân: Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalar Toplu Bakış*, Ankara: Dost Yayınları.

Alexeev, V. P. (1986), *The Origin of the Human Race*, Progress Publishers.

Âli İktisat Meclisi Raporları 1928 (1929), Ankara.

Arndt, H. W. (1968), *The Economic Lessons of the 1930s*, Augustus, M. Kelley.

Atasagun, Yusuf Zaim (1940), *Türkiye'de Zirai Kredi Kooperatifleri*, İstanbul.

Atlas Dergisi, Şubat 1998.

Avcıoğlu, Doğan (1968), *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara.

Aydıngün, G. Şengül (2005), "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, Yapı Kredi Yayınları.

Aytekin, Halil, "Orta Anadolu'da Toprağını Kaybeden Köylüler," *Adımlar*, Mart 1944.

Barkan, Ö. L. "Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 6, Ekim 1944- Ocak 1945.

Başkaya, Fikret (1991), *Paradigmanın İflası*, Doz Yayınları.

Baydar, Oya (1982), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Frankfurt.

Berlan, Jean-Pierre (1989), "Capital Accumulation, Transformation of Agriculture and the Agricultural Crisis: A Long-term Perspective", (Ed.) Mac Ewan, Arthur; Tabb, K.William, *Instability and Change in the World Economy*, MR Press.

Bernal, J. D. (1969), *Science in History*, cilt 1, Penguin Books.

Bernstein, Henry (1990), "Taking the Part of Peasants?", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, MR Press.

Beskisiz, Faruk, "Trakya Köylüsü Topraksızlaşıyor," *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1987.

Bilim ve Sanat, sayı 38, Şubat 1984 ve sayı 40 Nisan 1984.

Birgün, 15 Nisan 2008.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi (1938), Ankara, A Serisi, Takım 11 ve 22.

Birtek, F; Keyder, Çağlar, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950", *Birikim*, Aralık 1976.

Bogomolov, A. S. (1985), *History of Ancient Philosophy*, Pogress Publishers.

Boratav, Korkut, "Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi", *Emek*, Haziran 1969.

Boratav, Korkut, "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt. XXVII, 1973.

Boratav, Korkut (1977), "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşmesi ve Gelişme Sorunları", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii*, Ankara.

Bronowski, Jacob (1987), *İnsanın Yükselişi*, çev. Aykut Göker, Vyayınları.

Büyük Larousse (1986), "Maddecilik", cilt 15, Interpress Basın ve Yayıncılık.

Byerlee, Derek (1992), "The Political Economy of Third World Food Imports: The Case of Wheat," *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, (Ed) Wilber, Charles, K, Jameson, Kenneth, P. McGraw-Hill.

Cameron, Rondo; Neal, Larry (2003), *A Concise Economic History of the World*, Oxford University Press.

Cem, İsmail, "Dünyada ve Türkiye'de Toprak Reformu", *Cumhuriyet* 13-17 Ocak 1965a.

Cem, İsmail, "Topraksız Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1965b.

Chayanov, A.V. (1966), *The Theory of Peasant Economy*, American Economic Association and Richard D. Irwin.

Childe, Gordon (1974), *Tarihte Neler Oldu*, çev. Alâeddin Şenel, Mete Tunçay, Odak Yayınevi.

Childe, Gordon (1983), *Kendini Yaratan İnsan*, çev, Filiz (Karabey) Ofluoğlu, Varlık Yayınları.

Cipolla, Carlo M. (2003), *Yelken ve Top*, çev. Aslı Kayabal, Kitap Yayınevi.

Clough, Shephard Bancotf; Cole, Charles Woolsey (1952), *Economic History of Europe*, D. C. Heath and Company.

Cumhuriyet, " Toprak Kanunu Tartışmaları", 15 Mayıs 1945, 17 Mayıs 1945, 18 Mayıs 1945.

Cumhuriyet, 12 Mayıs 1924, 10 Haziran 1924, 15 Ekim 1924, 19 Ekim 1924, 22 Temmuz 1925, 22 Eylül 1925, 15 Ekim 1925, 29 Kasım 1926, 4 Haziran 1927, 19 Ekim 1927, 3 Nisan 1928, 13 Nisan 1928, 5 Mayıs 1928, 21 Ağustos 1928, 15 Ekim 1928, 4 Eylül 1933, 5 Mart 1934, 10 Eylül 1934, 29 Eylül 1937, 4 birinci teşrin, 1937, 21 Nisan 1943, 20 Haziran 1943, 15 Mayıs 1945, 17 Mayıs 1945, 18 Mayıs 1945, 23 Aralık 1946, 10 Haziran 1965, 15 Mart 1980, 25 Mart 1980.

Cumhuriyet, Ekonomi Eki, 16 Aralık 1996.

Cumhuriyetin 75. Yıl, (1998), cilt 1, Yapı Kredi Yayınları.

Çetik, Mete (1998), *Üniversitede Cadı Kazanı, 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çınar, Mine; Köymen (Silier), Oya (1979), *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

Çintay, A. Nur, "Süreyya Ayhan'ın Bitişi", *Radikal*, 23 Kasım 2007.

Dasgupta, B. "India's Green Revolution", *Economic and Political Weekly*, Şubat 1977.

Deighton, Hillary, J. (2005), *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitapevi.

DİE (1955), TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1954*, yayın no 363.

DİE (1956), *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*, yayın no 371.

DİE (1965), *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, yayın no 477.

DİE (1970), *1927 Tarım Sayımı*.

DİE (1973), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*.

DİE (1975) *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1971-1973, yayın no.740.

DİE (1979), *1970 Genel Tarım Sayımı*, yayın no 904.

DİE (1992), *1991 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*, yayın no 1550.

DİE (1994a), *1991 Tarım Sayımı* yayın no, 1691.

DİE (1994b), *İstatistiksel Göstergeler*:1923-1992, yayın no1682.

DİE, internet, 18.10.1996.

Doğan, Mehmet (1977), *Tarih ve Toplum: Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul.

DPT (1963), *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967*.

DPT (1976a), Kırsal Refah Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Destekleme Politikaları Alt Komisyon Raporu.

DPT (1976b), *Gelir Dağılımı 1973*, yayın no 1495.

Dr. Enver Hakkı, Dr. Sait Tahsin "Samsun Tütüncülüğü: Yetiştirme ve Satış Vaziyetleri," *Dönüm*, Teşrinievvel 1932.

Dr. M. Sadi, "Köy Nasıl Kurtulacak", *Dönüm*, Temmuz 1932.

Engels, F. (1894), "On Social Relations in Russia", *Marx-Engels Collected Works*, cilt 27, Marx/Engels Archive, Marxist.org/archive.

Engels, Frederick (1962); *The Origin of the Family, Private Property and the State, Marx-Engels Selected Works*, cilt 2, Foreign Languages Publishing House, Moscow.

Engler, Yves, "Markets=Famine", *Znet Africa*, 8 Temmuz 2003.

Erez, İsmail Selçuk (1961), *147'ler Meselesinin İç Yüzü...*, İstanbul: Sıralar Matbaası

Erdost, M, "Şemdinli Röportajı", *Yön*, 15 Temmuz-15 Kasım 1966.

Ergener, Reşit (1988), *Anatanrıçalar Diyarı Anadolu*, Yalçın Yayınları.

Ergil, G. ve diğerleri (1970), *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, DPT Yayını.

Erhat, Azra (1984), *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi.

Erinç, Orhan, "Toprak, Politika ve İnsanlar", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1971.

Erkan, Onur (1973) Adana Merkez İlçesi Ova Bölgesinde Yeter Gelirli Tarımsal İşletme Büyüklüğü Üzerine Bir Araştırma, Adana.

Frey, F. "Surveying Peasant Attitudes in Turkey", *Public Union Quarterly*, 27, 1963, Princeton.

Friedman, Harriet (1990), "The Origins of Third World Food Dependence", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, MR Press

Friedman, Harriet, "The Political Economy of Food: A Global Crisis", *New Left Review*, 197, 1993.

Gedikoğlu, Kenan, "Çukurova ve Toprak Reformu," *Akşam*, 12 Nisan 1971.

Goodman, David; Redclift Michael (1981), *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell Press.

Gordon, K. Lewis (1978), *Slavery, Imperialism and Freedom, Studies in English Radical Thought*, MR Press.

Gökgöl, Mirza (1935), *Türkiye Buğdayları*, Ankara.

Griffin, Keith (1979), *The Political Economy of Agrarian Change*, McMillan Press.

Guterres, Antonio, "Göç Halindeki İnsanlık", *Radikal*, 8 Aralık 2007.

Günaydın Ekonomi, 9 Nisan 1981.

Harman, Chris (2002), *A People's History of the World*, Bookmarks Publication.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, "On Yılda Türkiye Ziraati", *Dönüm*, Teşrinievvel 1933.

Hatipoğlu, (Dr.) Şevket Raşit, "Ziraatimizde Kâhyalar İdaresi", *Dönüm*, Haziran 1936a.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, (1936b), *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara.

Hatipoğlu, Şevket Raşit, "Çiftlik Köyleri", *Dönüm*, Ağustos 1936c.

Hatipoğlu, Şevket, R. (1939), *Ziraat Aleminden Vakıalar ve Düşünceler*, Ankara.

Heaton, Herbert (1963), *Economic History of Europe*, Harper & Row.

Herslag, Z.Y. (1958), *Turkey: An Economy in Transition*, Hague.

Hinderink, J; Kıray, M. B. (1970), *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers.

Hirsch, Eva (1970), *Poverty and Plenty on the Turkish Farm, A Study of Income Distribution in Turkish Agriculture*, Modern Middle East Series No.1, The Middle East Institute of Columbia, Columbia University Press, New York.

Hobsbawm, Eric (1995), *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*, Abacus. (*Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı* (1996), çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi.)

Hobsbawm, Eric (2003), *The New Century*, In Conversation with Antonio Polito, Abacus. (*Yeni Yüzyılın Eşiğinde* (2008), çev. İbrahim Yıldız, Yordam Kitap.)

Hoell, G. (1975), *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, çev. Ahmet Doğukan, Bilim Yayınları.

Hürriyet, 20 Kasım, 1981, 20 Kasım 1998.

Hüseyin Avni, "İstanbul Nüfusu Neden Artıyor?", *Yurt ve Dünya*, Temmuz 1943.

İstanbul Dergisi, sayı 61, Ekim 2007.

İzgör, A. Süreyya, "Giresun Çayır Köyü" *Ülkü Mecmuası*, sayı 32, 1935.

Jenkins, Robin (1990), "Urban Consumptionism as a Route to Rural Development", (Ed) Bernstein, Henry; Mackintosh, Maureen; Martin, Charlotte, *The Food Question*, MR Press.

Journal of Science, www.ntvmsnbc.com/news/434940.asp

Kanbolat, Yahya (1963), *Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği*, Ankara.

Karınca, sayı 2, Temmuz 1934, sayı 3, Ağustos 1934.

Kazgan, Gülten, "Toprak Reformu Tasarısı Değiştirilmelidir", *Cumhuriyet*. 27 Ocak 1965a.

Kazgan, Gülten, "Toprak Reformu Küçük Köylünün Üretimini ve Refahını Yükseltebilecek mi?", *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1965b.

Kazgan, Gülten, "Tarım Geliri ve Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1965c.

Kepenek, Y; Yentürk, N (1994), *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi.

Keyder, Çağlar, (1980), *Paths of Rural Transformation in Turkey*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

Keyder, Çağlar (1982, 1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Çağlar, "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey" *Journal of Peasant Studies*, 10, 1983.

Keyder, Çağlar; Tekeli, İlhan, *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* (1984), Tarih Vakfı Yayınları.

Keyder, Çağlar (1987, 1990), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Verso; İletişim.

Keyder, Çağlar (1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yayınları.

Keyder, Çağlar, "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, cilt 20, sayı 1-2, 1993a.

Keder, Çağlar (1996), *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis.

Kıray, M. (1964), Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPT Yayını.

Köy Envanter Etüdleri 1963-1966, Köy İşleri Bakanlığı.

Köy Muallimi Nuri, "Kütahya'da Alayund Köyü", *Ülkü Mecmuası*, sayı 8, 1933.

Köymen (Silier), Oya (1975), "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (Ed.) Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Köymen (Silier), Oya, "1930'larda Devletçilik ve Dış Ticaret", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, cilt, 6, 1976a.

Köymen (Silier), Oya, (1976b), *Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ yayını.

Köymen (Silier), Oya (1981), *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını.

Köymen, Oya, "Yüzyıllık Tartışma: Tarım Sorununa Giriş", *Bilim ve Sanat*, Haziran 1987.

Köymen, Oya; Öztürkcan, Meriç (1997), "Land Distribution in Turkish Agriculture in the Last Quarter of the 20th Century", Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 97-02, Araştırma Raporu.

Köymen, Oya (2007), *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap.

Krueger, Anne, O (1992), *The Political Economy of Agricultural Pricing Policy*, World Bank.

Kurmuş, Orhan (1974), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları.

Kurmuş, Orhan (2008), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap.

Lenin, V. I. (1964), *Collected Works*, 3. cilt, Progress Publishers.

Löwy, Michael; Sayre, Robert (2007), *İsyan ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm*, çev. Işık Ergüden, Versus.

Major, J. (1965), *An Economic History of Russia*, cilt 2.

Makal, M. (1954), *A Village in Anatolia*, Vallentine, Mitchell & Co, Londra.

Mann, Charles, K (1980), "The Effects of Government Policy on Income Distribution: A Case Study of Wheat Production in Turkey Since World War II" *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* (Ed.) Ergun Özbudun, Aydın Ulusan, Holmes & Meir Yayınevi.

Marx, Karl (1998), *Capital*, 1.cilt, Bölüm 27 ve 30, Multimedia Edition, Cominsane Press.

Marx, Karl (2006), *Kapital*, 3. cilt, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları.

Marx-Engels Collected Works, 24. cilt. (Rusça basım 1924, Almanca düzeltilmiş basım 1985), uyarlama/çeviri, Andy Blunden, Marx/Engels Archive, marxist.org/archive.

McMichael, Philip; Raynolds, Laura T. (1994), "Capitalism, Agriculture and World Economy", (Ed.) Sklair, L., *Capitalism and Development*, Routledge.

Meslek Dergisi, 7 Nisan 1925.

Milliyet, 9 Haziran 1972, 1 Nisan 1981, 19 Haziran 1981.

Mitra, Sabyasachi, "Coffee Growers Face Starvation, but Companies Thrive", *Ideas*, 21 Kasım 2002.

Moran, Berna (1998), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, 1. cilt, İletişim Yayınları.

Myrdal, G. (1960), *Beyond the Welfare State*, New Haven.

Novichev, A. D. (1966), "Essays on the Economy of Turkey" (Ed.), C. Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, New York.

Özen, Haldun (2002), *Entelektüelin Dramı: 12 Eylül Cadı Kazanı*, İmge Kitabevi.

Oran, Baskın, "Azınlıklardan Alınıp Sermaye Biriktirildi", *Radikal*, 9 Şubat 2008.

Özgür, Ö, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, Ankara.

Özkaya, Tayfun, "Üreticiye Dayalı Tarım Gerekli", *Cumhuriyet, Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Nisan 2006.

Radikal, 14 Mart 2005, http\\www.kobifinans.com.tr/Article=4081.

Radikal, 21 Eylül 2007, 6 Aralık 2007, 19 Aralık 2007.

Ravndal, G. B. (1926), *Turkey, A Commercial and Industrial Handbook*, Washington.

Reinert, Erik, S, "Balancing Aid and Development to Prevent 'Welfare Colonialism'", *Post-Autistic Economics Review*, 21 Mart 2005.

Resmi Ceride, 25 Şubat 1926, Kanun No 752.

Resmi Gazete, 19 Haziran 1930. Kanun no 1710.

Ricardo, David (1965), *The Principles of Political Economy and Taxation*, Everyman's Library, J. M. Dent & Sons Ltd.

Robinson, Joan; Eatwell, John (1973), *An Introduction to Modern Economics*, McGraw-Hill.

Robinson, Richard, D. "Village Economics", RDR 36, Letter to the Institue of Current World Affairs, 8 Ağustos 1949.

Rostow, Walt, W (1960), *Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press.

Sadi, Hamit (1934), *İktisadi Türkiye*, İstanbul.

Schiff, Maurice; Valdes, Alberto, "The Plundering of Agriculture in Developing Countries," *Finance and Development*, Mart 1995.

Scott, Chris, "Review of Keith Griffin, The Political Economy of Agrarian Change", *Journal of Peasant Studies*, Cilt 4, Ocak 1977.

Sencer, Muzaffer (1971), *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, Ant Yayınları.

Sencer, Muammer (1971) *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul.

Shutt, Harry (2003), *Kapitalizmle Derdim Varl*, çev. Nesrin Sungur, Ahmet Çakmak, Kitap Yayınevi.

Silier, Yıldız (2006), *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap.

Smith, Adam (1964), *The Wealth of Nations*, 1. cilt, Everyman's Library, Aldine Press. Letchworth, Herts.

Sraffa, Pierro, "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, 26. cilt, 1926.

Stajyer Hâkim Yalçın, "Kadıhan Köylüsü Nasıl Borçlandı?", *Ülkü Mecmuası*, sayı 11, 1933.

Suvla, R. Ş. "Dünyada ve Türkiye'de Buğday Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4. cilt, 1943-44.

Sweezy, Paul; Dobb, Maurice; Takahashi, Kohachiro; Hilton, Rodney; Hill, Chistopher; Lefebre, Georges; Procacci, Giuliano; Hobsbawm, Eric; Merrington, John *The Transition from Feudalism to Capitalism* (1976), New Left Books, New Left Review Editions, Foundations of History Library.

Tezel, Yahya (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, Yurt Yayınları.

The Brenner Debate, Agrarian Class Structure and Economic Developments in Pre-Industrial Europe (1995), Ed. T. H. Ashton; C. H. E. Philpin, Past and Present Publications.

The Economist, 30 Ekim 1926, 2 Ekim 1929, 8 Temmuz 1933.

"The Hypocrisy of Farm Subsidies", *The New York Times*, 2 Aralık 2002, *Ideas*, 2003.

Timur, Taner (1991), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, Afa.

Toplumsal Tarih, sayı 172, Nisan 2008.

Toprak ve Tarım Reformu Müsteşarlığı (1975), *Toprak ve Tarım Reformu ile İlgili Yürürlükteki Yasa ve Yönetmelikler.*

Tökin, İsmail Hüsrev (1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul.

Tökin, İsmail Hüsrev, "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı, Fakat Nasıl?" *Kadro*, sayı 21, 1933.

Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", *Kadro*, sayı 3, Mart 1932b.

Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı," *Kadro*, Nisan 1932a.

Tökin, İsmail Hüsrev, "Türkiye'de Hububat Siyaseti", *Türk Ekonomisi*, sayı 1,1943.

Trakyalı Ali Galip, "Köylü", *Ülkü Mecmuası*, sayı 10, 1933.

"Truckin' Crazy", Schnews, no 335, 14 Aralık 2001.

Türkeş, Ömer, A. "Timsah Hiç Yaşlanmadı", *Miliyet Sanat*, Mart 2008.

Türkiye'de Zirai Makinalaşma, Ziraatte Makina Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerine Bir Araştırma (1954), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No 39-21.

Tütengil, Cavit Orhan (1969), *Türkiye'de Köy Sorunu*, Kitaş Yayınları.

Ulusan, Aydın (1980), "Public Policy Toward Agriculture and Its Redistributive Implications," *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*.

Uyguç, O. Ferit, "Toprak Meselelerimiz", *Türk Ekonomisi*, sayı 15, Eylül 1944.

Varlıer, O (1978), *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, DPT yayını.

Weber, Max (2001), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge.

Wood, Meiksins Ellen (1988), *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, Verso.

Wood, Meiksins Ellen (1991), *The Pristine Culture of Capitalism*, Verso, (*Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, 2007).

Wood, Meiksins Ellen (1995), *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press. (*Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Şahin Artan, İletişim, 2003).

Yasa, İbrahim (1944), *Hasanoğlan*; (1969), *Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü*, SBF Yayınları.

Yavuz, Fehmi (1968), *Toprak ya da Tarım Reformu*, Ankara.

Yılmaz, Turan (1990), *1402'likler*, Ankara: Açelya Yayıncılık.

Zhukovsky, P. (1951), *Türkiye'nin Zirai Bünyesi*, Ankara.

Ünlü tarihçi Hobsbawm'a göre: "20. yüzyılın ikinci yarısında, bizim geçmiş dünyayla ilişkimizi sonsuza kadar koparan en dramatik ve çok önemli sonuçları olan toplumsal değişim köylülüğün ölümüdür. (...) Avrupa ve Ortadoğu çevresinde yalnızca bir köylü kalesi kaldı -Türkiye'de köylülük azaldı ama 1980'lerin ortasında hâlâ mutlak çoğunluk olmaya devam etti." İşte bu kitabın temel konusu da dünyada ve Türkiye'de tarihsel, kuramsal verilerin ışığında, köylülükle ilgili tartışmaların eşliğinde, kapitalizmle birlikte köylülüğün geçirdiği dönüşümler; özellikle de Türkiye'de köylülüğün başına gelenlerin hikâyesidir. Değişik kapitalizm modellerinde köylülüğün farklı değişim süreçlerinin sanayileşmeye etkilerinin incelendiği bu çalışmada; sanayideki kapitalist sermaye birikimi yollarından farklı olan tarımsal dinamiklerin ve tarımın özgüllüğü üstünde durulmuş; dünyadaki somut gelişmelerin incelendiği 20. yüzyılda, tarımın ve tarımsal politikaların önemli dönüm noktaları ele alınmıştır.
Türkiye'deki 1923'ten günümüze kadar tarımsal yapının değişimi, tarım politikaları ve köylülüğe ilişkin tartışmalar kitabın yarısından fazlasını kapsamaktadır. Sosyalistlerin ve sosyal bilimcilerin köylülüğün değişim sürecini nasıl değerlendirdikleri ise kendi başına bir düşünce tarihi niteliğindedir. Bu çalışmada, toplumsal tarih ile düşünce tarihi bütünselliği içinde olaylar, süreçler ve sınıflar, köylülük ekseninde inceleniyor.

14 YTL. KDV DAHİL

Yordam Kitap